

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

שמעון שרביט: משנה מזרחית מן המאה הי"ב

עדנה אנגל: תיאור פאליאוגרפי לכתב-יד המוזיאון הבריטי Har. 5794

אבינועם כהן: לזיהוי עריכות והוספות מאוחרות בתלמוד ובמדרש באמצעות שימוש במונח 'כלומר'

יהודה רצהבי: כתובות ערביות לשירי יהודה הלוי

מאיר גרוזמן: לנוסחאותיו ולתולדותיו של הפיוט 'היום תאמצנו'

ירמיהו מלחי: פירושי רש"י לברכות שבספר הנר לרבי זכריה אגמתי

מנחם צבי פוקס: היחס בין מדרשי ספרי ומכילתא לדברים – לטיבם של ילקוטי תימן

אברהם דוד: קטע גניזה בלתי ידוע ממשנה תורה לרמב"ם (אוטוגראף)

אליעזר שלוטברג: שקיעים מפירושו של ר' אברהם טבע למסכת אבות בתוך פירושו לתורה שמואל אשכנזי: עוללות

שמעון שורצפוקס: השם דאיינה

יצחק ידלוב: כמה שערים לספר פירושים לרש"י דפוס קושטא?

יונה בורשטיין: הערות לתרגום ספר מעם לועז

יהודה רצהבי: הקדמת ר' דוד בן ישע למדרשו 'אלוגיז אלמגני'

שלמה זאב פיק: רמב"ן, היסטוריה וספרות רבנית

מלך שפירא: אוטוביוגרפיה של הרב עזריאל הילדסהיימר

ש.ז.ה.: סקירות ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

יז

בעריכת

שלמה זלמן הבלין

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
שבט תשנ"ב — סיון תשנ"ג

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודי מידע וספרנות

עורך:
שלמה זלמן הבלין

מערכת:
יצחק ד' גילת
משה חלמיש
יעקב שפיגל
דניאל שפרבר
יוסף תבורי

מזכיר המערכת:
יצחק רון

כתובת המערכת:
המחלקה ללימודי מידע וספרנות
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

ISSN 0334-4754

©

כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED
נדפס בישראל תשנ"ג
בדפוס "אחזה", ירושלים

תוכן העניינים

5	משנה מזרחית מן המאה הי"ב	שמעון שרביט
19	תיאור פאליאוגרפי לכתב־יד המוזיאון הבריטי Har. 5794	עדנה אנגל
	לזיהוי עריכות והוספות מאוחרות בתלמוד ובמדרש	אבינועם כהן
23	באמצעות שימוש במונח 'כלומר'	
39	כתובות ערביות לשירי יהודה הלוי	יהודה רצהבי
73	לנוסחאותיו ולתולדותיו של הפיוט 'היום תאמצנו'	מאיר גרוזמן
85	פירושי רש"י לברכות שבספר הנגזר לרבי זכריה אגמתי	ירמיהו מלחי
	היחס בין מדרשי ספרי ומכילתא לדברים —	מנחם צבי פוקס
97	לטיבם של ילקוטי תימן	
109	קטע גניזה בלתי ידוע ממשנה תורה לרמב"ם (אוטוגראף)	אברהם דוד
	שקיעים מפירושו של ר' אברהם סבע על מסכת אבות	אליעזר שלוסברג
113	בתוך פירושו לתורה	
125	עוללות	שמואל אשכנזי
133	השם דאיינה	שמעון שורצפוקס
137	כמה שערים לספר פירושים לרש"י דפוס קושטא?	יצחק יודלוב
139	הערות לתרגום ספר מעם לועז	יונה בורשטיין
143	הקדמת ר' דוד בן ישע למדרשו 'אלוג'ז אלמגני'	יהודה רצהבי
145	רמב"ן, היסטוריה וספרות רבנית	שלמה זאב פיק
149	אוטוביוגרפיה של הרב עזריאל הילדסהיימר	מלך שפירא
151	סקירות ספרים חדשים ונתקבלו במערכת	ש.ז.ה.

המשתתפים :

פרופ' שמעון שרביט, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר עדנה אנגל, מפעל הפליאוגרפיה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
ד"ר אבינועם כהן, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' יהודה רצהבי, רח' אוליפנט 10, תל-אביב
ד"ר מאיר גרוזמן, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר ירמיהו מלחי, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' מנחם צבי פוקס, אוניברסיטת טורונטו, טורונטו, קנדה
ד"ר אברהם דוד, מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
ד"ר אליעזר שלוסברג, אוניברסיטת בר-אילן
הרב שמואל אשכנזי, בתי הונגרים 85/ב ירושלים
פרופ' שמעון שורצפוקס, אוניברסיטת בר-אילן
מר יצחק יודלוב, מפעל הביבליוגרפיה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
מר יונה בורשטיין, רח' יהלום 10, רמת גן
הרב שלמה זאב פיק, המכון הגבוה לתורה, אוניברסיטת בר-אילן
מר מלך שפירא, 1 Peabody Terrace 32, Cambridge, MA 02138 U.S.A.

מאמרים לחוברות הבאות:

דפוסי מסכתות שנרשמו ולא נדפסו וכאלה שנדפסו ולא נרשמו	שמא יהודה פרידמן
קטע נוסף מפירוש ר' משה אבן ג'יקטילה — תה' ד, ט-ה, ט	מערבי פרץ
פירוש י"ג מדות לר' דוד בן יום טוב אבן ביליה	שלום רזנברג
על שני ויכוחים בענין יו"ט שני	יעקב שפיגל
לדרכי הפרשנות הפילוסופית על פירושי ראב"ע	דב שוורץ
הלכות פסוקות ראש הלכות עירובין מן הגניזה	יהונתן עץ-חיים
ציורי המזלות בהגדות של פסח	יצחק יודלוב
דפוס פירארה בלתי ידוע	אנג'לו פיאטלי
הסכמות לספרי קדש בדורנו	אהרן ארנד
על מסורת למוד אחת של המהרש"ל	מאיר רפלד
ר' שלמה מוסאיוב	גיורא פוזיילוב
ידיעות חדשות על המלבי"ם וביתו בבוקארשט ועל מאבקיו עם	יעקב גלר
המשכילים (לאור כתבי־יד חדשים לא ידועים, שלא פורסמו עד כה)	
נפלאות ר' יהודה יודיל רזנברג	מאיר בר־אילן

כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה

בעריכת

צבי אריה שטיינפלד

כרך ח

תולדות מנהג הנחת שני זוגות תפילין עד זמנו של ר' יוסף קארו	יעקב גרטנר
תקיעת שופר בשבת	דוד הנשקה
שרידי שקלא וטריא מן התקופה שקדמה לבית שמאי ובית הלל	משה ווייס
ההתעללות בגופת ניקנור	רומן וילק
הערה בפירוש רש"י בסוגיית זמן גביית כחובה	יאיר יניב
"לישני אחריני" בירושלמי	ליב מוסקוביץ
שלושה קטעים חדשים של הלכות פסוקות "הלכות עירובין" מן הגניזה	יהונתן עץ-חיים
עיון אחד בפירוש רש"י לתלמוד: התפתחותה של נוסחה ברש"י — חולין ג ע"א	שלמה זאב פיק
מהדורה מורחבת נוספת של פירוש רש"י לרות וקטעי רות זוטא בשינויי נוסח	משה צפור
"הלכתא ככתראי" אצל חכמי אשכנז ופולין במאות הט"ו-ט"ז: מקורות וספיקין	אברהם מאיר רפלד
אשם תלוי איכא בנייהו	צבי אריה שטיינפלד
איירא / אמרא דציפורי	דניאל שפרבר

למידע נוסף נא לפנות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן, 52900, טל' 5318575 ; 03-5318401

חדש בהוצאה

מקראות גדולות – 'הכתר' מהדורת יסוד חדשה כרך ראשון: יהושע, שופטים ומבוא כללי

מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי)

מהדורת מופת חדשה של 'מקראות גדולות', אשר מקורה במהדורת היסוד בוונציה (1524/5) וייחודה בכך שבמרכזה עומד נוסח המקרא ו'המסורה' של 'כתר ארם צובה' – הוא הנוסח אשר הוגה, נוקד ונמסר בידי אהרון בן אשר, גדול בעלי המסורה, בעצמו – המדויק שבכתבי היד של המקרא שנכתבו מעולם. מהדורה זו מתוקנת וכוללת ביאור בשם 'עין המסורה' המלווה את ה'מסורה' על הדף; נוסח התרגומים הארמיים ופירושם מתבסס על השוואתם עם מיטב כתבי היד הקיימים היום בעולם; מבחר הפירושים הנכללים במהדורה זו הינו מקיף יותר מבכל מהדורה קיימת. 280 עמ', כריכה קשה. 1992.

עדות חדשה לנוסח התורה בכתר ארם-צובה

מאת
י"ש פנקובר

חידושו המיוחד של ספר זה הוא גילוי של מקור דפוס קדום של תורה, עם הערות בכתב-יד שנוספו במאה השש-עשרה – והוא עדות מדויקת לנוסח התורה שבכתר ארם צובה. במחקר יסודי המחבר מוכיח שהמקור החדש אכן משקף את ההשוואה שערך בעליו של הדפוס הקדום עם הכתר – טקסט, שירות ופרשיות (ספר שמות עד דברים, החסרים היום בכתר). 144 עמ', כריכה קשה. 1992.

למידע נוסף נא לפנות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן, 52900. טל' 5318575 ; 03-5318401

ALei SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

- SHIMON SHARVIT: An Oriental Mishnah of the 12th Century
EDNA ENGEL: A Paleographical Description of British Library MS Heb. 5794
AVINOAM COHEN: On Identifying Late Redactions and Interpolations in the Talmud and in the Midrash by Means of the Term '*K'Lomar*'
YEHUDA RATZABY: Arabic Rubrics in Yehuda Halevy's Poetry
MEIR GRUZMAN: The History and Versions of the *Piyyut Ha'yom Te'amzenu*
JEREMIAH MALCHI: Rashi's Commentary to Tractate *Berachot* included in *Sefer Haner* of R. Zecharyah Agamati
HARRY FOX: The Relationship between the Midrashim *Sifrei* and *Mechilta* to Deuteronomy: on the Nature of Yemenite Midrashic Compilations
ABRAHAM DAVID: An Unknown Autograph Geniza Fragment of Maimonides' *Mishneh Torah*
ELIEZER SHLUSBERG: Lost Fragments of R. Abraham Saba's Commentary on Tractate *Avot* found in his Commentary on the Torah
SHMUEL ASHKENAZI: Miscellanea
SIMON SCHWARZFUCHS: The Name "Daiena"
YITZHAK YUDLOV: Different Title Pages to a Book of Commentaries of Rashi from the Constantinople Press
YONA BURSTEIN: Notes to the Translation of the Book *Mei'am Lo'ez*
YEHUDA RATZABY: R. David b. Yesha's Introduction to his Midrashic Compilation
SHLOMO H. PICK: Nachmanides, History and Rabbinic Literature (Review)
MELECH SHAPIRO: The Autobiography of R. Azriel Hildesheimer
S.Z.H.: Received by the Editor; Survey of New Books and Studies

17

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS

ALẖI SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

XVII

EDITED BY
SHLOMO ZALMAN HAVLIN

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT GAN
JANUARY 1992 — JUNE 1993

ALei SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

PUBLISHED BY THE
DEPARTMENT OF INFORMATION STUDIES
AND LIBRARIANSHIP

Editor

S.Z. Havlin

Editorial

Board:

I.D. Gilat

M. Hallamish

J. Spiegel

D. Sperber

J. Tavory

Editorial Secretary:

Isaac Ron

Address of Editorial Board:

Department of Information Studies and Librarianship

Bar-Ilan University, Ramat Gan, ISRAEL, 52900

ISSN 0334-4754

©

Copyright Bar-Ilan University, Ramat-Gan

Printed in Israel 1993

Ahva Press, Jerusalem

CONTENTS

SHIMON SHARVIT: An Oriental Mishnah of the 12th Century	5
EDNA ENGEL: A Paleographical Description of British Library MS Heb. 5794	19
AVINOAM COHEN: On Identifying Late Redactions and Interpolations in the Talmud and in the Midrash by Means of the Term ' <i>K'Lomar</i> '	23
YEHUDA RATZABY: Arabic Rubrics in Yehuda Halevy's Poetry	39
MEIR GRUZMAN: The History and Versions of the <i>Piyyut Ha'yom Te'amzenu</i>	73
JEREMIAH MALCHI: Rashi's Commentary to Tractate <i>Berachot</i> included in <i>Sefer Haner</i> of R. Zecharyah Agamati	85
HARRY FOX: The Relationship between the Midrashim <i>Sifrei</i> and <i>Mechilta</i> to Deuteronomy: on the Nature of Yemenite Midrashic Compilations	97
ABRAHAM DAVID: An Unknown Autograph Geniza Fragment of Maimonides' <i>Mishneh Torah</i>	109
ELIEZER SHLUSBERG: Lost Fragments of R. Abraham Saba's Commentary on Tractate <i>Avot</i> found in his Commentary on the Torah	113
SHMUEL ASHKENAZI: Miscellanea	125
SIMON SCHWARZFUCHS: The Name "Daiena"	133
YITZHAK YUDLOV: Different Title Pages to a Book of Commentaries of Rashi from the Constantinople Press	137
YONA BURSTEIN: Notes to the Translation of the Book <i>Mei'am Lo'ez</i>	139
YEHUDA RATZABY: R. David b. Yesha's Introduction to his Midrashic Compilation	143
SHLOMO H. PICK: Nachmanides, History and Rabbinic Literature (Review)	145
MELECH SHAPIRO: The Autobiography of R. Azriel Hildesheimer	149
S.Z.H.: Received by the Editor; Survey of New Books and Studies	151

שמעון שרביט

משנה מזרחית מן המאה הי"ב

א. פתיחה

שלושה כתבי־יד קדומים ושלמים של המשנה הגיעו לידינו:

1. כ"י קאופמן (=כ"ק) בן המאה הי"א¹, שנעתק באיטליה; מנוקד.
2. כ"י פארמה א' (=כ"פ) בן המאה הי"א², שנעתק באיטליה. מנוקד עד אמצע מסכת גיטין.
3. כ"י לו (=כ"ל) בן המאה הי"ד–ט"ו, שנעתק בכיזאנטיון (יוון)³.

שלושתם מכילים משנה ללא פירושים וחוקרי הספרות התלמודית וחוקרי לשון חכמים כאחד קבעו, שהם מייצגים נוסח ולשון ארצישראליים. יוצא, אפוא, שאין בידינו שום כתבי־יד של המשנה בלי פירוש מאשכנז, מצרפת או מספרד, אף־על־פי שספריות אירופה שימרו כתבי־יד רבים מאוד של חיבורים אחרים מספרות התנאים והאמוראים, לרבות התלמוד הבבלי על משניותיו. על תמיהה זו השיב בהרחבה י' זוסמן⁴. הוא הראה שבקהילות הנ"ל לא היתה המשנה מקובלת כיחידה ספרותית עצמאית אלא נלמדה כחלק מן הבבלי. לעומת זאת, המשנה היתה מקובלת (נלמדת ונעתקת) כחיבור עצמאי בארץ־ישראל ובקהילות המזרח שהיו קשורות במרכז הארצישראלי. הקהילה האיטלקית־הביזאנטית שייכת אף היא, כידוע, לתחום השפעתה של ארץ־ישראל. ואכן, הגניזה הקאהירית חשפה לפנינו אלפי קטעי משנה (ללא פירוש) שרובם ככולם, מן הסתם, מקורם במזרח (מצרים, ארץ־ישראל, סוריה ועוד). ואזכיר כאן רק שלושה קטעים גדולים: לניגורד, אנטונין 262 (חלק מסדר טהרות); ששון 135 (חלק מסדר זרעים); הסמינר התיאולוגי בניר־יורק 138 (חלק מהסדרים מועד ונשים). מחוץ לגניזה הקאהירית ידועים רק כתבי־יד ספורים (ללא פירוש). המקיף

1 ראה מ' בית־אריה, 'כ"י קאופמן של המשנה – מוצאו ומנו', קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 84–99; ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, ירושלים תשמ"א, עמ' 123–130.

2 ראה ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כ"י פרמה, תל־אביב תש"ם, עמ' 6–7; ד' רוזנטל, שם, עמ' 131–134.

3 ראה י' זוסמן, 'כתבי־יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, חלק ג (מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש), ירושלים תשמ"א, עמ' 215–250, ולענייננו בעמ' 220.

4 במאמרו המצוין בהערה הקודמת.

שבהם הוא כ"י פארמה ב', המכיל כמעט את כל סדר טהרות⁵. כתב-יד זה נעתק במאה הי"ב בצפון אפריקה (טכניקה ספרדית) או בפרס (כתיבה מזרחית)⁶, והוא מנוקד כולו. כאן מתפרסם לראשונה כתב-יד קדום של המשנה, שלא מן הגניזה הקאהירית, המכיל חלקים גדולים מהמסכתות אבות וזבחים, וכולו מנוקד ומוטעם. תרומתו חשובה הן מבחינת תולדות הנוסח (נוסח המסכתות, הברייתות שנספחו לאבות, תוספות ליטורגיות ועוד) וגירסאות בעלות עניין מיוחד בטקסט, והן מבחינת מסורת הלשון. מאמר זה יתרכז בבחינה הראשונה.

ב. תיאור כתב-היד

כתב-היד המתפרסם כאן נמצא בספריית המוזיאון הבריטי וסימנו *Harley 5794⁷. הוא מכיל ארבעה דפי קלף גדולים (20×26 ס"מ). הדפים חסרים שורה בראשם וכשלושה ס"מ ברוחבם. כל עמוד כתוב ברצף (ולא בשני טורים) והחזיק במקורו 29 שורות, שמהן נתקיימו כאמור 28 בלבד. כתב-היד מכיל חלקים משתי מסכתות ונספחים שונים:

1. אבות ג:ה-ה:כב;

2. ברייתות קטנות ונספחים ליטורגיים;

3. פרק 'קניין תורה';

4. זבחים א:א-ה:ח.

הטקסט מנוקד במלואו ניקוד טברני, לרבות סימני רפה מעל לאותיות בג"ד כפ"ת, ה, א. כמו כן הוא מוטעם בטעמים טברניים⁸. המשניות מסופרות.

הכתב מרובע; מרגליות הגדירו במלים "written in a good Hispano-Oriental hand" וקבע את זמנו למאה הי"ב, ד"ר עדנה אנגל, שבדקה את כתב-היד בדיקה פליאוגרפית, קבעה שכתבו מזרחי ושזמנו המאה הי"ב-ג. אני מבקש להוסיף שמבדיקת מסורתו הלשונית עולה בבידור, שכתב-יד זה קדום הוא ומסורתו ארצישראלית מובהקת. בעניינים אחרים – כללות ופרטות – הוא שונה ממסורתם של כ"ק וכ"פ. מכתבו ומניקודו עולה, שיש לו קרבה לטיפוס המזרחי של לשון חכמים⁹. תיאור ודיון יבואו במקום אחר.

ג. מסורת הנוסח

1. 'אבות' חותמת את סדר נזיקין

באבות הטקסטים של המשנה (כ"ק, כ"פ, כ"ל) ובאוטוגרף של הרמב"ם ועוד, סדר

5 ראה מ' בראשור, מבוא לכתב-יד פרמה ב', ירושלים תש"ל, עמ' 1-19.

6 ראה מ' בית-אריה, בתוך מבואו של בראשור, שם, עמ' 2-3.

7 תיאור קצר נמצא בקטלוג של מרגליות, מס' 442. (ראה תיאור קצר של הנוסח והלשון: H. Rosenberg, *REJ*, 53 (1907), pp. 212-219).

8 לתיאור קצר של מערכת הטעמים שלו ראה י' יבין, 'הטעמת תורה שבעל-פה בטעמים', לשוננו, כד (תש"ך), עמ' 223.

9 ראה קטלוג, שם, עמ' 7.

10 ראה מ' בראשור, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', *תרכ"ץ*, ג (תשמ"ד), עמ' 187-220.

המסכתות בסדר נזיקין הוא: אבות, הוריות¹¹, וזה מתאים להיקף המסכתות לפי סדר יורד: עדיות (ח' פרקים), עבודה זרה (ה' פרקים), אבות (ה' פרקים), הוריות (ג' פרקים). רק בדפוס ראשון של המשנה (נאפולי רנ"ב) תמצא סדר אחר: הוריות, אבות. בקטע גניזה מאוסף מוצרי (בניקוד בבלי), המכיל 'תרגום מלות המשנה' ניתרגמו מלים מהוריות ואחרי-כך מאבות.

2. פרק 'קניין תורה'

בכל המשניות הקדומות מחזיקה מסכת אבות חמישה פרקים בלבד, וגם מפרשי המשנה עד המאה הט"ז – רמב"ם, ר' נתן אב הישיבה, רשב"ץ, רע"ב, תוי"ט ומלאכת שלמה – לא פירשו אלא חמישה פרקים. את הפרק השישי מוצאים אנו לראשונה (במשנה!) במשניות פריס משנת 1399–1401¹². פרק זה נספח ל'אבות' במסלול הליטורגי שלה מימי הגאונים, בתוך הסיפורים או כחיבור לעצמו, ורק במאה הי"ד החלו הסופרים להעתיקו גם במשניות¹³. הפתיחה 'שנו חכמים...' (לפני פרק 'קניין תורה') ליתא בכ"י זה.

3. נספחים לפרק ה דאבות

בין פרק ה, המסתיים במאמרו של בן בג בג 'לפום צערא אגרא', לבין פרק 'קניין תורה' מצויות הוספות משני סוגים:
א. ברייתות קטנות

עז פנים... הר סיני (=כלה טז)
ועל כולם אליהו... לעולם (=קידושין ע"ב)
סוף אדם למות... [הן עומדין] (=ברכות יז ע"א)
אשרי מי שגדל... משמן טוב יג' (=ברכות יז ע"א)
למד ועשה תורה... [לעתיד לבוא] (על-פי אבות ב:טז)
תלמידי חכמים מרבין... ורב שלום בניך (סוף מסכת ברכות ועוד)
[ר' חנינא א' רצה הקב"ה]... יאדיר (=מכות ג:טז; סדר אליהו זוטא יז)
[בן חמש למקרא]... [מן העולם] (=אבות ה:כא בדפוסים. מקורה איננו ידוע).

ב. תוספות ליטורגיות

פיטום הקטורת... [הכבוד] (=ברייתא בבבלי כריתות ו ע"א)
[מזכירין] יציאת מצרים... את ימות המשיח (=משנה ברכות א:ה; נכלל בהגדה של פסח)
סלי' פר' (=סליק פירקא).

- 11 ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 986.
- 12 ראה מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון-חכמים של יהודי איטליה, ירושלים תש"ם, עמ' 2.
- 13 ראה מאמרי, 'מנהג הקריאה של אבות בשבת ותולדות הברייתות שנספחו לה בעקבותיו', שנתון בר-אילן, יג, רמת-גן תשל"ו, עמ' 179–182.

מהו מקור הנספחים האלה?

א. הברייתות הקטנות נמצאות במקום זה (סוף פרק ה דאבות) בחלק מהסידורים, החל בקדומים שבהם: באשכנז (מחזור ויטרי), בצפון אפריקה (סידור ר' שלמה מסג'למסה (אוקספורד 1896), ובמיוחד בסידורי ספרד¹⁴. כן נמצאות הן בחמישה קטעי גניזה שהם שרידי סידורים.

ב. שתי התוספות הליטורגיות לא נמצאו לי בסידורים למנהגיהם. את 'פיטום הקטורת' מצאתי בקטע גניזה T-S E3, 62 אחרי הברייתות הקטנות, כמו בכתב-היד שלנו. את 'מזכירין יציאת מצרים' מצאתי בקטע גניזה T-S K27, 13 אחרי הפרק השישי ופירושו; לפי ההמשך ברור שמדובר בסידור: 'כלילי שבת במנחה קוראין מידות. בערב קוראין פרק אחד משבת ואחד מעירובים'.

4. פרק ה דאבות נחלק לשנים:

- א. משניות א-ט, ועל שןמיטת הארץ], בספרור שלו: [א]-ז.
- ב. משניות ט-כג (לפום צערא אגרא), בספרור שלו [א]-ח.

חלוקה זו אינה ידועה לי משום מקור אחר. משנה ח בספרור שלו נסתיימה, כנראה, במשנה ה:יט שלנו (לבאר שחת), שכן רווח קטן (וללא ספרור) מפריד בינה לבין ה:כ. המשנה ה:כא (בן חמש שנים...) לא נעתקה במקומה אלא בסוף הברייתות הקטנות.

5. סדר המשניות ומשניות חסירות

א. סדר המשניות בפרק ד שונה בהרבה מן המצוי בכתב-היד ובדפוסים של אבות: א-ה, יא-יב, טו, ו-ז, [ח], ט-יא, יג, ב:ד, יד-כב. המשנה ב:ד, (הוא היה אומר עשה רצונו כרצונך...) באה בכ"י זה בפרק ד, ואין לדעת אם נעתקה גם בפרק ב כמו בכ"פ וברבים מהסידורים, או אם נעתקה כאן (בפרק ד) בלבד, כמו בפירוש ר' נתן אב הישיבה ובחלק מהסידורים, מקצת קטעי הגניזה מעתיקים אותה כאן (ואין לדעת מה עשו בפרק ב) ומקצת מעתיקים אותה בפרק ב (ואין לדעת מה עשו בפרק ד). שהרי אין בידינו קטעים ארוכים המכילים את הפרקים ב-ד. ב. בפרק ה' חסרים שלושה חצאים שניים של שלושה מאמרים: טז, (איזוהי אהבה... ויהונתן); יז, (איזוהי מחלוקת... עדתו); יח, (משה זכה... ישראל). שני הראשונים חסרים גם במשניות דפוס ראשון (נאפולי רנ"ב).

6. נוסחאות מיוחדות באבות

א. ואל תנחמנו בשעת אבלו (ד:יח). אבות הטקסטים, משניות וסידורים עד ימינו

- גורסים: 'בשעה שמתו מוטל לפניו'. גירסת כתב-היד שלנו נמצאת בשבעה קטעי גניזה, בסידורי ספרד, ובנו"א של אבות דר' נתן (שכטר, עמ' 87)¹⁵.
- ב. [צר לי המקום] שעולין בו לירושלים (ה:ה). אבות הטקסטים, משניות שבדפוס וסידורים גורסים 'שאלין בירושלים', אולם קטע גניזה אחד גורס: 'שעולין לירושלים'; וארבעה אחרים: 'כשעולים לירושלים/בירושלים'¹⁶.
- ג. בן עשרים לאשה (ה:כא). הצלע 'בן שמונה עשרה לחופה' חסרה. לא מצאתי גירסה זו (במקום 'לרדוף') בשום כתב-יד. משנה אחת גורסת: 'בן עשרים לצבא' (אוקספורד 380) וכן פירש רמב"ן (ראש פרשת במדבר: כל יוצא צבא בישראל).
- ד. בן שבעים לדור (ה:כא). גירסה זו נמצאת עוד בשני קטעי גניזה: T-S E3,62; E3,87.
- ה. [כל כניסה שהיא] לשם מצוה... ושאינה לשם מצוה... (ד:יא); [כל מחלוקת שהיא לשם מצוה]... ושאינה לשם מצוה... (ה:יז). כ"ל ויד שנייה בכ"פ (נרשמה מעל 'שמים') וקטעי גניזה רבים גורסים כן במאמר הראשון; והיא כנראה גירסה ארצישראלית¹⁷.
- ו. והמאדים פני חבירו ברבים (ג:י) ו.המאדים פני חבירו ברבים (ג:י).
- כך גורסים כ"ק ושני קטעי גניזה. פרשנים קדומים רבים מעידים עליה שהיא כנראה גירסה ארצישראלית¹⁸.
- ז. ואל תִּשְׁאַל לו בשעת נדרו (אבות ד:ח). הגירסה בבניין נפעל (ולא תִּשְׁאַל בבניין קל) נדירה מאוד. היא הולמת את ההקשר ואת לשון המשנה ('נשאלין לנדרים' וכיו"ב)¹⁹.
- ח. ליתא 'מעשרות סייג לעושר' (אבות ג:יג). כך גורסים בכתב-יד רבים מן הגניזה.
- ט. שלי ושלך שלך – חסיד; שלך ושלי שלי – רשע (אבות ה:י). גירסה זו אינה שונה באורכה בלבד, אלא יש בה כנראה כדי להצביע על פירוש אחר²⁰.

ד. סיכום: מהו טיב כתב-היד?

כתב-היד המתפרסם כאן הוא חלק ממשנה ולא חיבור ליטורגי. על כך יעידו המלים: [סדר] נזיקין. ואחר כך הפתיחה לסדר חדש: 'זבחים'. מסורת הנוסח והלשון חתומות בחותם של קדמות. ואף מסורתה של אבות המקורית (עד ה:כג; בלא כא) קרובה מאוד לזו של אבות הטקסטים. הבעיה העיקרית היא שאלת הנספחים לאבות (מסוף פרק ה).

נראה לי לשער, אפוא, שהסופר לא מצא את מסכת אבות בכתב-היד שהעתיק ממנו,

- 15 ראה דיון במאמרי 'מסורות פירוש חזקתן למסורות נוסח במשנה', עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (לכבוד ע"צ מלמד), רמח"ג תשמ"ב, עמ' 129.
- 16 ראה אפראט חילופי נוסחאות מלא ודיון במאמרי המצוין בהערה הקודמת, עמ' 132.
- 17 ראה אפראט חילופי נוסחאות מלא ודיון בחיבורי, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, ירושלים תשל"ו (להלן: נוסחאות), עמ' 42–43.
- 18 ראה אפראט מלא ודיון בחיבורי נוסחאות, עמ' 38.
- 19 ראה דיון בחיבורי נוסחאות, עמ' 67–68.
- 20 ראה דיון במאמרי 'מסורות פירוש...' [לעיל, הערה 15], עמ' 132.

ולכן העתיקה מחיבור ליטורגי נפרד, שהכיל את ההוספות. ואולי יש בזה גם כדי להסביר את מקומה של מסכת אבות בסוף סדר נזיקין? מכל מקום, הנוסח והלשון של מסכת אבות גופה חתומים בחותם קדמות.

ה. הטקסט: *Har. 5794

העתקתי את הטקסט על ניקודו (ללא טעמים). שמרתי על מבנה השורות שבמקור. שורה ריקה בראש כל עמוד — כנגד השורה הקרועה בראשי העמודים של כתב־היד, סוגר בצד ימין של העמוד] או בצד שמאל של העמוד] מציין את החלק הקרוע באותו עמוד. נקודות (...) מציינות מקום לא קריא. סוגריים מרובעים בתוך הטקסט מקיפים תיבות שבגליון או שבין השיטין.

דף א: אבות ג: י—ד: ז

- [ ]
- 1 וישיבת כניסיות שלעמי הארץ מוציין את האדם מן העולם ר' לעזר המודעי או' הן
והמפר כריתו שלאברהם אבינו והמגלה פנים בתורה והמאדים פני חבירו ברכים א'
[לעולם] הבא ח' ר' ישמעאל או' הוי קל ראש ונחן לתשחורת והוי מקבל את כל האדם]
מרגילין את האדן לערוה ומסרות סיג לתורה ונדרים סיג לפרישות סיג לחכמה]
5 שנברא בצלם חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם שני' כי בצלם אלהים עשה את הא'
וחיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום שני' בנים אהם ליי אלהיכם חביבין
חיבה יתירה נודעת להן שנתן להם כלי שבו נברא העולם שני' כי לקח טוב נתתי ל'
נידון הכל לפי רב המעשה ' הוא היה או' הכל נתון בצרב] [דה פרוסה על]
והפינקס פתוחה והיד כותבת וכל הרצה ליטול כא ונוטל והנבאין מחזירין תדור בכ'
10 ויש להן על מה שיסמכו והדין דין אמת והכל מתקן לסעודה י"א ר' אלעזר]
ואם אין דרך ארץ אין תורה אם אין חכמה אין יראה ואם אין יראה אין חכמה אם]
אין קמח אין תורה אם אין תורה אין קמח הוא היה או' כל שחכמתו מרובה ממעש'
מועטין הרוח באת ועוקרתו והופכתו על פניו שני' והיה כערער כערבה וג' וכל שמעש'
שענפיו מועטין ושרשיו מרובין אפילו ארבע רוחות שבעולם באות ומנשבות בו א'
15 על מים וג' ר' לעזר חסמה או' קינין ופתחי נדה הן הן גופות הלכות תקופות וגומטריא]
כן זומה או' איזה הוא החכם הלמד מכל האדם שני' מכל מלמדי השכלתי ואיזה ה'
מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר ואי זה הוא עשיר השמח בחלקו שני' יגיע כפיו כי]
וטוב לו לחיי העולם הבא ואי זה הוא מכובד המכבד את הבריות שני' כי מכבדי א'
קלה ובורח מן העבירה שהמנה גוררת מנהו ועבירה גוררת עבירה ששכר מנהו]
20 תהי בו לכל אדם ואל תהי מפליג על כל דבר שאין לו אדם שאין לו שעה ואין לו]
או' מאד מאד הוי שפל רוח כי תקות אגוש רמה ג' ר' יוחנן בן ברוקה או' המנח
אחד שוגג ואחד מזיד כחילול השם. ר' ישמעאל בנו או' הלמד על מנת ללמד מ]

לעשות מספיקין בידו ללמד וילמד ולעשות. ר' צדוק או' אל תעשם עטרה ל] היה הלל או' ודי' ישתמש בהגא חלף הא כל הנאות מדברי תורה נטל חזיו מן העו] 25 לשם מצוה סופה להתקיים ושאניה לשם מצוה אין סופה להתקיים. ר' לע] חבירך ויבדור חבירך כמורא רבך ומורא רבך כמורא שמים. ר' מתיה בן תרן] לאריות ולא ראש לשועלים ר' יוסי או' כל המכבד את התורה... מכבד על] על הבריות ד' ר' ישמעאל בר ר' יוסי או' החושף עצמו מן הד.. פורק המנו]

דף ב: אבות ד: ח-ה:

[1] המבטל את התורה מעושר סופו לבטלה מעוני ר' מאיר או' הוי מעט עסק ועוסק בתורה] מן התורה יש לה בטלין הרבה כנגדך: ואם צמלת בתורה יש לי שכר הרבה ליתן לך] ה אחת קנה לו פרקלט אחד והעובר עבירה אחת קנה לו קטיגור אחד ותשובה] ר' יהודה או' הוי זהיר בתלמוד ששינגת תלמוד עולה זדון ר' שמע' או' שלשה פתרין] שם טוב על גביהן. ז' ר' או' עשה רצונו כרצונך פדי שיעשה רצונך כרצונו בטל] מפני רצונך. ר' נוחרי או' הוי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא תבוא אחר] ען ר' ינאי או' אין כדנינו משלות הרשעים ואף לא מיסורי הצדיקים ... ר' יעקב או'] ה הבא התקין ... כפרצוד פדי שתיכנס לטרקלין הוא היה או' יפה שעה אחת] כל חיי העולם הבא ויפה שעה אחת שלקורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם] את חבירך בשעה בעסו ואל תנחמנו בשעת אכלו ואל תשא לו בשעת נדור] שמואל הקטן או' בנפל איבך אל תשמח ובקשלו אל יגל לך. אלישע בן] פתוכה על גיר חדש הלמד וכן למה הוא דומה לדיו פתוכה על גיר מחוק. ר'] מד מן הקטנים למה הוא דומה לאוכל ענבים קהות ושותה יין מגיתו הלמד מן] לות ושותה יין מגיתו ישן. ר' או' אל תשפיל בקנקן אלא כמה שיש בו יש קנקן] לעזר הקפר או' הקנאה והתאווה והפכוד מוציאין את האדם מן העולם ח' הוא] מ לידון לידע ולהודיע שהוא היוצר והוא הפורא והוא המבין והוא הדין] לפניו לא עולה ולא שכהה ולא משוא פנים ולא מקח שחד הפל שלו ודע שהפל] ית מנוס שן על פתח אתה נוצר ובעל פתח אתה נולד ובעל פתח אתה חי ובעל] תן את הדין לפני מלך מלכי המל' ביה' סל' פרי בעשרה מאמרות] 20] חד יכול להבראות אלא להפרע מן הרשעים שמאבדין את העולם שנברא בעשרה] מין את העולם שנברא בעשרה מאמרות ב' עשרה דורות מאדם ועד נח] ת היו מכעיסין לפניו ובאין עד שהביא עליהם מי המבול. עשרה דורות מנח ועד] כל הדורות היו מכעיסין ובאין עד שבא אברהם אבינו וקיבל שכר פולם. עשרה] להודיע כמה היא חבתו שלאברהם אבינו ג' עשרה נסין נעשו לאבותינו] 25] המקום ביה' על המצרים במצרים ועשר על הים עשרה נסיונות גיסו אבותינו את] ים ולא שמעו בקולי. ד' עשרה נסין נעשו במקדש לא הפילה אשה לרח] למ לא נמצא זכוב בבית המטבחים לא נראה קרי בכהן גדול כיום הכפורין לא] גנים עומדים צופים ומשתחווים ורחים לא היזיק נחש ועקרב בירושלם ולא]

דף ג: אבות ה:ה-ה:כ

[1]
 שְׁעוּלִין בּוֹ לִירוּשָׁלַם. עֲשֶׂרָה דְּבָרִין נִבְרָאוּ בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת פִּי הָאָרֶץ וּפִי הַבָּאָר [1
 הַכֶּתֶב וְהַמִּכְתָּב וְהַלְחוֹת וְיֵשׁ אוֹמְרִין אִף הַמְזִיקִין וְקִבְרֹתָיו שְׁלֹמֶשֶׁה רַבִּינוּ וְאֵילוּ שְׁ [1
 עֲשׂוּיָהּ, שְׂבָעָה דְּבָרִים בְּגוֹלָם וְשְׂבָעָה בְּחָכְמָה הִחָכֵם אֵינוֹ מְדַבֵּר בְּפָנַי מִי שֶׁהוּא [1
 וְאֵין נִבְהַל לְהַשִּׁיב שׂוֹאֵל כְּעִנְיָן וּמַשִּׁיב בְּהִלְכָּה וְאוֹמֵר עַל רֵאשׁוֹן רֵאשׁוֹן וְעַל אַחֲרוֹן [1
 5 וּמִדָּה עַל הָאֵמֶת וְחִילּוּפִיהֶן בְּגוֹלָם. ו' שְׂבָעָה מִיָּי פְּרָעָנוּת בָּאֵין עַל שְׂבָעָה גּוּפּוֹ [1
 מַעֲשָׂרִין רָעַב שְׁלֹבְצוֹרֶת בָּא מִקְצָתָן רָעִבִין וּמִקְצָתָן שְׂבִיעִין גְּזֹרוֹ שְׁלֹא לַעֲשׂוֹת רָעַב שְׁ [1
 הַחֲלָה רָעַב שְׁלֹבְצָה בָּא. ז' דָּבָר בָּא לַעוֹלָם עַל מִיתוֹת הָאֲמוּרוֹת בְּתוֹרָה שְׁ [1
 בָּאָה לַעוֹלָם עַל עֵינוֹי הַדִּין וְעַל עֲוֹת הַדִּין וְעַל הַמּוֹרִין בְּתוֹרָה שְׁלֹא בְּהִלְכָּה חִיָּה רָעַ [1
 הַשֵּׁם גְּלוּת בָּא לַעוֹלָם עַל עֲבֻדָּה זָרָה וְעַל גִּילּוֹי צְרִיחוֹת וְעַל שְׁפִיכוֹת דָּמִים וְעַל שְׁ [1
 10 בְּאֶרְצָה פְּרָקִים הָעוֹלָם נִדּוֹן בְּרַבִּיעִית וּבִשְׂבִיעִית וּבְמִצְוֵי חֹג שְׂבָכָל שָׁנָה בְּרַבִּין [1
 וּבְמִצְוֵי שְׂבִיעִית מִפְּנֵי מַעֲשֵׂר עֲנִי שְׂבִישִׁית בְּמוֹצָאֵי שְׂבִיעִית מִפְּנֵי פִירוֹת שְׂבִיעִין [1
 עֲנִיִּים. ב' אֶרְבַּע מִדּוֹת בְּאֶדָם הָאוֹמֵר שְׁלִי שְׁלִי וְשְׁלָךְ שְׁלָךְ מִידָּה בִּינוּתִי וְ [1
 שְׁלִי עִם הָאָרֶץ שְׁלִי וְשְׁלָךְ שְׁלָךְ חֲסִיד שְׁלָךְ [ו] שְׁלִי שְׁלִי רָשָׁע. ג' אֶרְבַּע מ' [1
 שְׂכָרוֹ בְּהַפְסְדוֹ קָשָׁה לַכַּעֲס וְקָשָׁה לְרִצּוֹת יֵצָא הַפְסְדוֹ בְּשָׂכָרוֹ קָשָׁה לַכַּעֲס וְ [1
 15 רָשָׁע. ד' אֶרְבַּע מִדּוֹת בְּלוֹמְדִין מְמַהֵר לְשַׁמֵּעַ וּמְמַהֵר לְאַבֵּד יֵצָא שְׂכָ [1
 יֵצָא הַפְסְדוֹ בְּשָׂכָרוֹ מְמַהֵר לְשַׁמֵּעַ וְקָשָׁה לְאַבֵּד חֲכָם קָשָׁה לְשַׁמֵּעַ וּמְמַהֵר [1
 בְּנוֹתָנִי עֲדָקָה רֹצֵחַ שִׂיתָן וְלֹא יִתְּנוּ אַחֲרִים עֵינוֹ רָעָה בְּשִׁלְאַחֲרִים שִׂיתָנוּ אַחֲרִי [1
 וְיִתְּנוּ אַחֲרִים חֲסִיד לֹא יִתָּן וְלֹא יִתְּנוּ אַחֲרִים רָשָׁע. ו' אֶרְבַּע מִדּוֹת בְּהוֹלְכֵי בֵין [1
 בִּידוֹ עוֹשֶׂה וְאֵינוֹ הוֹלֵךְ שֹׂכֵר מַעֲשֶׂה בִּידוֹ הוֹלֵךְ וְעוֹשֶׂה חֲסִיד לֹא הוֹלֵךְ וְלֹא עוֹשֶׂה [1
 20 חֲכָמִים סְפּוּג וּמִשְׁפָּחָ וּמִשְׁמֶרֶת [ו] נִפְּחָה סְפּוּג שֶׁהוּא סוֹפֵג אֶת הַכֹּל מִשְׁפָּחָ מְכַנִּס בָּ [1
 אֶת הַיַּיִן וְקוֹלֶטֶת אֶת הַשְּׂמֶרֶם נִפְּחָ שֶׁהִיא מוֹצִיָּאָה אֶת הַקֶּמַח וְקוֹלֶטֶת אֶת הַס [1
 סוֹפָה לְהַתְקִים וּשְׂאִינָה לְשֵׁם מִצְוָה אֵין סוֹפָה לְהַתְקִים. כָּל אֲהָבָה שֶׁהִיא תְּלוּיָה [1
 וּשְׂאִינָה תְּלוּיָה בְּדָבָר אֵינָה בְּטוֹלָה לַעוֹלָם. ח' כָּל הַמְּזוּכָה אֶת הַרְבֵּים אֵין [1
 הַרְבֵּים אֵין מְסַפִּיקִין בִּידוֹ לַעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה: וְכָל שֵׁשׁ בּוֹ שְׁלֹשָׁה דְּבָרִים מִתְּלִמִּיד [1
 25 דְּבָרִים מִתְּלִמִּידוֹ שְׁלֹבְלָעַם עֵין טוֹבָה וְנֶפֶשׁ שְׁפֹלָה וְרוּחַ נְמוּכָה מִתְּלִמִּידוֹ ש [1
 גְּבוּהָה מִתְּלִמִּידוֹ שְׁלֹבְלָעַם וּמָה בֵּין תְּלִמִּידָיו שְׁלֹבְלָעַם לְתִלְמִידָיו שְׁלֹבְלָעַם [1
 הַזֶּה וְהָעוֹלָם הַבָּא וְגַן עֶדֶן שֶׁנִּי לְהַנְחִיל אֲהָבֵי יֵשׁ וּג' וְתִלְמִידוֹ שְׁלֹבְלָעַם יוֹרְדִין [1
 תּוֹרִידִם לְבֹאֵר שַׁחַת. ר' יְהוּדָה בֶּן תִּימָא אוֹי הוּא עוֹ כַּן [1

דף ד: אבות ה:כ-ו:ב

[1]
 [1 תֵּן חֲלָקְנוּ בְּתוֹרָתְךָ עִם עוֹשֵׂי רָצָא ... הַפּוֹךְ בָּהּ וְהַפֵּךְ בָּהּ דְּכוּלָּא בָּהּ ..... [1
 [אֵהָא אוֹי לְפָנֵם צִעֲרָא אֲגָרָא. עוֹ פְּנִים ..... [1
 [אֲבוֹתָיו עַל הָרַי סִינִי וְעַל כּוֹלָם אֵלֵיהּ ..... [1

[אַתְּ מְשַׁפְּחָתוֹ כֹּל הַפּוֹסֵל פֶּסוּל. וְאִינוּ מְדַבֵּר בְּשִׁבְחָ לְעוֹלָם. סוּף אָדָם לְמוֹת וְהַפֵּל לְמִיתָה
 5 [.... בְּתוֹרָה וְעָמְלוֹ בְּתוֹרָה וְעָשָׂה נֶחֱת רִנָּה ל'.... וְגָדַל בְּשֵׁם טוֹב וְנִפְטָר בְּשֵׁם
 [טוֹב... טוֹב וְג' לְמַד וְעָשָׂה הֶרְבֵּה כְּדִי שְׂיִתְּנוּ לָךְ שִׁכָּר הֶרְבֵּה וְדַע מִתֵּן שִׁכָּר
 [א... תְּלַמִּידִי חֶכְמִין מְרַבִּין שְׁלוֹם בְּעוֹלָם שֶׁנִּי וְכָל בְּנֵיךְ לְמוֹדִי יי' וְרַב שְׁלוֹם בְּנֵיךְ
 [.. אֵל לְפִיכָח הֶרְבֵּה לָהֶם תּוֹרָה וּמִצְוֹת שֶׁנִּי יי' חֲפִיץ לְמַעַן צִדְקוֹ יִגְדִּיל תּוֹרָה וַיֵּאָדִיר
 [.... בֶּן שְׁלֹשׁ עָשָׂר לְמִצְוֹת בֶּן חֲמֵשׁ עָשָׂר לְתַלְמוּד בֶּן עָשָׂר לְאִשָּׁה בֶּן
 10 [לְגִבּוֹרָה בֶּן שְׁשִׁים לְעֵצָה. בֶּן שְׁבַעִים לְדוֹר בֶּן שְׁמוֹנִים לְזִקְנָה בֶּן תְּשַׁעִים לְשׁוֹחַ בֶּן
 [.... פְּטוּם הֵקֵט.. הַצָּרִי וְהַצְּפוּרָן [הַחֲלֻבָּנָה וְהַלְבוּנָה] מְשַׁקֵּל.. כְּעִים שְׁבַעִים מִנָּה מוֹר וְקִצְיָעָה
 [שֶׁהָ עָשָׂר מִנָּה קִשְׁט שְׁנִים עָשָׂר קִילּוּפָא שְׁלֹשָׁה קִנְמוֹן תְּשַׁעָה בּוֹרִית כִּרְשִׁינָא תְּשַׁעָה
 [אִם אֵין לוֹ יֵין קְפָרִיסִין מְבִיא חֲמֵר חִיוּרִיין וְעִתִּיק מִלַּח סוּדְמִית רוֹבַע אִם אֵין לוֹ מִלַּח
 [כֹּל שֶׁהוּא ר' נָתַן אוֹר' אִף כֹּפֶת הַיָּרְדֵּן כֹּל שֶׁהוּא אִם נָתַן בָּהּ דְּבִשׁ פֶּסֶלָה אִם חִסֵּר אַחֵד
 15 [אִף צָרִי אֵינוֹ אֵלָא שֶׁרֶף מַעְצֵי הַקֵּטֶף בֹּרִית כִּרְשִׁינָה שְׂכָה שְׂרִין אֵת הַצְּפוּרִין כְּדִי
 [פּוֹרֵן כְּדִי שִׁיחָא רִחוּוֹ נוֹדֵף מִפְּנֵי שֶׁהִיא עֲזָה וְהָלֹא מִימֵי רְגֵלִין יִפִּין לָהּ אֵלָא שְׂאִין
 [יִצְיָאָת מַצְרִים בְּלִילוֹת אִמִּי ר' לְעֶזֶר בֶּן עֲזַרְיָה הָרִנִּי כִּבְּן שְׁבַעִים שָׁנָה וְלֹא זָכִיתִי
 [רְשָׁה בֶּן זֹמָא לְמַעַן תִּזְכֹּר אֵת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ הַיָּמִים
 [הָעוֹלָם הַזֶּה כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ לְהֵבִיא אֵת יְמוֹת הַמְּשִׁיחַ. ס' פ'ר'

קנין תורה

20

[כֹּה לְדַבְּרִים הֶרְבֵּה שָׁפֵל הָעוֹלָם כִּדִּי הוּא לוֹ נִקְרָא רַע אֶהוּב אוֹהֵב אֵת הַמָּקוֹם
 [מְשַׁמַּח אֵת הַבְּרִיּוֹת וּמְלַבְּשָׁתוֹ עֲנָנָה וַיִּרְאֶה וּמְכַשְׂרָתוֹ לַהֲיוֹת צָדִיק וְחַסִּיד וְיִשְׂרָאֵל
 [כֹּחַ וְנִהְיָה מִמֶּנָּה עֲצָה וְתוֹשִׁיָה בִּינָה וּגְבוּרָה שֶׁנִּי לִי עֲצָה וְתוֹשִׁיָה וְג' ב' וְיִתְּנָת לוֹ
 [לֵין לוֹ רִזִּי תוֹרָה נַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂן שְׂאִינוּ פּוֹסֵק וּכְנֶהֱרָ שֶׁהוּא מִתְּגַבֵּר וְהוֹלֵךְ וְהוּא צָנוּעַ
 25 [תּוֹ וּמְרוֹמָמָתוֹ עַל כֹּל הַמַּעֲשִׂים. ג' אִמִּי ר' יְהוֹשֻׁעַ בֶּן ל״ו בְּכָל יוֹם יוֹם בֵּית קוֹל
 [רִיּוֹת מַעֲלָבוֹנָה שְׁלֵתוֹרָה שָׁפֵל מִי שְׂאִינוּ עֶסוֹק בְּתַלְמוּד תּוֹרָה הָרִי זֶה נִזְוֵף שֶׁנִּי נָגַם
 [הָ אֱלֹהִים הֵמָּה וְהַמְּכַתֵּב מִכְּתָב אֱלֹהִים הוּא תְּרוּת אֵל תְּהִי קוֹרָא תְּרוּת אֵלָא
 [ד' הַלָּמֵד בְּתַלְמוּד תּוֹרָה הָרִי זֶה מִתְּעַלָּה שֶׁנִּי מִמִּתְּנָה נַחֲלִיאֵל

דף ה: אבות ו:ב-ו:י

[
 1 [שֶׁלֹא לְמַד אֵלָא שְׁנֵי דְּבָרִים מֵאַחַח.. ל קָרָאוּ רַבּוֹ וְאַלּוּפּוֹ שֶׁנִּי וְאַתָּה אָנוּשׁ כְּעַרְכִּי אֱלוֹפִי]
 [יִשְׂרָאֵל שֶׁלֹא לְמַד אֵלָא שְׁנֵי דְּבָרִים מֵאַחַח.. ל קָרָאוּ רַבּוֹ וְאַלּוּפּוֹ הַלָּמֵד מִתְּכַבְּרוֹ פֶּרֶק]
 [.... עַל כֵּמָה... הוּא צָר... בּוֹ כָּבוֹד וְאֵין כָּבוֹד אֵלָא תּוֹרָה שֶׁנִּי כָּבוֹד]
 [כִּי לִקַּח טוֹב נִתְּנִי לָכֶם וְג'... כֶּן הִיא דְּרָכָה שְׁלֵתוֹרָה פֶּת בְּמִלַּח תֹּאכֵל וּמִים תִּשְׁתֵּן]
 5 [אֵתָה עֲמַל אֲשֶׁרִיךְ וְטוֹב... אֲשֶׁרִיךְ בְּעוֹלָם הַזֶּה וְטוֹב לָךְ לַחֲיֵי הָעוֹלָם הַבָּא. אֵל]
 [מִלִּימִידִיךָ עָשָׂה אֵל... הַ לְשִׁלְחֹן מְלָכִים שֶׁשְׁלַחְנָךְ גְּדוֹל מְשַׁלְחָנִים וְכַתְּרָךְ גְּדוֹל]
 [שֶׁכֶּר פְּעוּלְתֶךָ... גְּדוֹלָה תּוֹרָה מִן הַפְּהוּזָה וּמִן הַמְּלָכוֹת שֶׁהִמְלָכוֹת בְּשִׁלְשִׁים]

בארבעים ושמון... כרים ואילו הן ארבעים ושמוןה דכרין כישוב במקרא ובמשן
 ..ה במיעוט סחורה. ובמעוט תענוג ובמעוט דרך הארץ ובארץ אפים. ב]
 10 בתלמוד בשמיעת האזון בא...ת שפתים בכינת הלב בשכלות הלב באימה ב]
 ובדיבוק חברים ובפילפול התלמידים ז' המפיר את מקומו השמח בחלקו]
 אוהב את המקום אוהב את הכריות אוהב את התוכחות והב את הצדקות א]
 את ה.... .... ולא רידף אחר הכבוד ולא מגיס לבו בתלמוד]
 ומכריעו לכף זכות... על האמת ומצמידו על השלום ומתישב בתלמודו]
 15 רבו והמכונן את שמועתו ואומר דבר משם אומר הוא למדתה שכל האומר דב]
 ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי. ט' גדולה תורה שהיא נותנת חיים ל...].
 חיים הם למוצאייהם וג' רפאות תהי לשרף ושקוי לעצמותיה כי לית חן הנה]
 אך ימים כימינה בשמאלה עשר וכבוד דרכיה דרכי נעם וג' כי ירבו ימיה]
 בן יהודה או' משם ר' שמע' הוואי והפנח והעושר והחכמה והשיפה והזקנה וה]
 20 עטרת תפארת שיכה בדרך צדקה תמצא עטרת זקנים בני זקנים ותפארת זקנים]
 זקנים שיפה ואו'.... ... כבוד ר' שמע' בן מנסיא או' אילו שבע מדות שאמר]
 ברבי ובבניו.. ר' יוסי בן קיסמא פעם אחת הייתי מהלך בדרך מצא...].
 אמר לי ר' מאיזה מקום אתה אמרתי לו מעיר יבנות גדולה שלחכמים ושל]
 כמה כסף וכמה זהב שתבוא ותדור במקומי עמי אמרתי לו בני אפילו אתה]
 25 טובות ומרגליות שבעולם איני מניח מקום דברי תורה ואלף ואדור במקום ש]
 שבעשע פטירתו של אדם מן העולם אין מלואו אתו לא כסף ולא זהב אלא]
 בספר תלים על ידי דוד מלך ישראל שני טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף...].
 הן תורה קנין אחד שמים וארץ קנין אחד אברהם קנין אחד ישראל קנין]

דף ו: אבות ו:י-סוף, זבחים א:א-ב:ב

[
 1 [השמים כסאי והארץ הדם רגלי וג' אברהם קנין אחד מנין שני' ויברכהו ויאמר ברוך אברהם]
 [יעבר עמך יי' עד יעבר עם זו קניית ואו' לקדושים אשר בארץ הטהרה בית המקדש קנין]
 [בול קדשו הר זה קנתה מינו והביאתים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפילתי וג' וכולם]
 [הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו ואומ' יי' ימלך לעולם ועד]
 5 [יה יי' אחד ושמו אחד. סלי' פרי]
 ר נויקין]

.... זבחים

[א שלא עלו לבצעלין משם חוזה חוץ מן הפסח ומן החטאת הפסח בזמנו והחטאת
 [בזמנו והחטאת והאשם ככל זמן אמר ר' ליעזר החטאת בזה על חטא והאשם בא
 10 [ה ואף אשם פסול שלא לשמו יוסי בן חוני אמ' הנשחטין לשם פסח ולשם חטאת
 [שם גבוה מהן כשרין ולשם נמוך מהן פסולין ב' באיזה צד קדשי קדשין
 [זן קליו ששחטן לשם קדשי קדשין הבכור והמצטרף ששחטן לשם שלמין]

[שם מעשר פסולין ג' הפסח ששחטו בשחרית בארבעה עשר שלא לשמו
 [עשר בן בתירה פוסל באילו נשחט בין הערבים אמר ר' שמעון בן עזי מקיבל
 15 [את ר' לעזר בן עזריה בשיכיה שכל הזבחין הנאכלין שנוכחו שלא לשמן כשרין
 [הפסח ומן החטאת ולא הוסיף בן עזי אלא העולה ולא הוידו לו חכמין ד'
 [יכל והילך ונרק שלא לשמן או לשמן ונרק שלא לשמן או שלא לשמן ולשמן פסולין באי
 [ם שלמין שלא לשמן לשם חטאת ולשם הפסח. ה' שהזבח נפסל
 [לוך ובזריקה ר' שמעון מכשיר בהילוף שהיה ר' שמעון או' איפשר שלא בשחיטה
 20 [ר שלא הילוף ושוחט בצד המזבח וזרק ר' אלעזר או אף המהלך למקום שהוא
 [שאינו צריך להלך אין המחשבה פוסלת ס'פ' כל הזבחין שקיבל דמן
 [כפורין ושלא רחוצ' ידין ורגלין ערל טמא יושב עומד על גבי פלין ועל גבי בהמה
 [ל פסל ר' שמעון מכשיר נשפך על הרצפה ואספו פסול נתנו על גבי הכבש שלא
 [לן ואת הניתנין למעלן למטן ואת הניתנין בפנין בחוץ ואת הניתנין בחוץ בפנים פסול
 25 [..]. לזרוק דמו בחוץ או מקצת דמו בחוץ להקטיר אמוניו בחוץ או מקצת אמוריו

דף ז: זבחים ב: כ-ד: א:

[
 1 [למחר או מקצת דמו למחר להקטיר אמוריו למחר או מקצת אמוריו למחר לא]
 לאכל בזית מעור האליה למחר פיגול וחיבין עליו כרת ד' זה הכלל כל ה'
 שדרכו לאכל להקטיר דבר שדרכו להקטיר חוץ למקומו פסול ואין בו כרת חוץ]
 המתיר במצותו ה' באיזה צד קרב המתיר במצותו שחט בשתיקה קיבל ו]
 5 [קיבל והילך ונרק בשתיקה או ששחט קיבל והילך ונרק חוץ לזמנו זה הוא ש]
 לא קרב המתיר במצותו שחט חוץ למקומו קיבל והילך ונרק חוץ לזמנו או ש]<
 למקומו או ששחט קיבל והילך ונרק חוץ למקומו הפסח והחט ... ששח...]
 או ששחט חוץ לזמנו קיבל והילך ונרק שלא לשמן או ש]<
 במצותו ר' לאכל בזית בחוץ בזית למחר בזית למחר בזית בחוץ]
 10 [בחוץ פסול ואין בו כרת ח' אמ' ר' יודה זה הכלל אם מחשבת ה'
 מחשבת המקום קדמה למחשבת הזמן פסול ואין בו כרת וחכמ' אומ'...]
 כחצי זית כשר שאין אכילה והקטרה מצטרפין.. סל' פר']
 שהשחיטה בשירה בזרין ובנשין ובצבדין ואפילו בקדשי קדשין ובלבד ...]
 במחשבה וכולן שקבלו את הדם חוץ לזמנו וחוץ למקומו אם יש דם הנפש יח]
 15 [לפסול יחזיר לכשר קיבל בימינו ונתן בשמאלו יחזיר לימינו קיבל בכלי קודש ונתן]
 על הרצפה ואספו כשר נתנו על גבי הכבש שלא כנגד היסוד נתן את הניתנין למטן]
 בפנין בחוץ אם יש דם הנפש יחזיר הכשר ויקבל ג' השוחט את הזבח לאכל]
 דרכו להקטיר כשר ר' אליעזר פוסל לאכל דבר שדרכו לאכל ולהקטיר דבר שד]
 זית ולהקטיר כחצי זית כשר שאין אכילה והקטרה מצטרפין. ד' השוחט]
 20 [מן הקופה מן האלל מן העצמות ומן הגידין מן הקרגין [ומן השלפין כשר ואין תיבין]

השוחט את המוקדשין לאכל שליל או שליה בחוץ לא פיגל המולק תרין בפנין]
 וביצי תרין אין חייבין עליהן משם פיגול ונוהר וטמא. ר' שחטו]
 לחוץ ר' יהודה פוסל וחכמין מכשירין שחטו על מנת ליתנו על]
 למעלן ואת הניתנין למעלן למטן ואת הניתנין בפנין בחוץ ואת הניתנין בפנין
 25 שיאכלוהו ערלין ושיקריבוהו ערלין לשבר עצמות הפסח ולאכל הימנו נא... ערב]
 פוסלת אלא חוץ לזמנו וחוץ למקומו והפסח והחטאת שלא לשמן סל']
 על מזבח החיצון שנתנין מתנה אחת כיפר ובחטאת שתי מתנות בן
 לפיכך אם נתן את הראשונה כתיקנה ואת השנייה חוץ לזמנה פי]

דף ז: זבחים ד: א-ה:ו

[
 1 [סול ואין בו פרת ג' אילו דברין שאין חייבין עליהן משם פיגול הקומץ והלבונה]
 [נחת נטכין והדם והנסכין הבאים בפני עצמן דברי ר' מאיר וחכמי אומ' אף הבאים על
 [אין חייבין עליו משם פיגול ור' מאיר או' חייבין עליו משם פיגול שדם האשם מתירו
 [חייבין עליו משם פיגול שדם האשם מתירו וכל שיש לו מתירין ד' העולה דמה
 5 [עולת העוף דמה מתיר את בשרה למזבח חטאת העוף דמה מתיר את בשרה
 [מן מתיר את אמוניהן לקרב ר' שמע' או' כל שאינו על מזבח החיצון בשלמין אין
 ...].משם פיגול ונוהר וטמא והשוחטן בחוץ פטור דב' ר' שמעון ר' יוסי
 [נוהר ומשם טמא חוץ מן הדם גומי ר' שמעון בדבר שדרכו
 [משם טומאה ר' לשם ששה דברים הנזכר נזבח לשם זבח.
 10 [וחטאת ואשם לשם חטא אמ' ר' יוסי אף מי שלא היה בלבו לשם
 [שאין המחשבה הולכת אלא לאחר העובד סל' פר' איזה [הוא] מקומן
 [ושעיר שליום הכפורין שחיתטון בצפון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון ודמן טעון
 [זבח הזהב שמתנה אחת מהן מעבכת שירי הדם היה שופך על יסוד מערכי
 [ב' פריין הנשרפין ושעירין הנשרפין שחיתטון בצפון וקיבול דמן בכלי שרת
 15 [מזבח הזהב ומתנה אחת מהן מעבכת שירי הדם היה שופך על יסוד מערכי שלמזבח
 [לו נשרפין בבית הדשן ג' חטאת הציבור והיחיד אילו הן חטאות הצבור שעירי
 [פון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון ודמן טעון ארבע מתנות על ארבע קרנות באיזה צד
 [רומית מזרחית מזרחית צפונית מערבית מזרחית דרומית שירי הדם היה
 [מן הקלעין לזכרי כהונה בכל מאכל ליום ולילה עד חצות ד' העולה קדשי
 20 [כלי שרת בצפון ודמה טעון שתי מתנות שהן ארבע וטעונה הפשט וניתוח וכליל לאשים
 [ילו הן אשמות (ו)אשם גזילות (ו)אשם מעילות (ו)אשם שפחה חרופה אשם גזיר אשם
 [צפון ודמן טעון שתי מתנות שהן ארבע ונאכלין לפנין מן הקלעין
 [דה ואל גזיר קדשין קלין שחיתטון בכל מקום בעזרה ודמן טעון
 [ר בכל אדם בכל מאכל ליום ולילה עד חצות והמורם מהן פיוצא בהן אלא שהמורם

25 [הָן ז' שְׁלֵמִין קָדְשִׁין קָלִין שְׁחִיטָתָן בְּכָל מְקוֹם בְּעֶזְרָה וְדָמָן טְעוֹן שְׁתֵּי מִתְּנוֹת שֶׁהֵן
[ל לִשְׁנֵי יָמִים וְלִילָה אֶחָד הַמּוֹרֶם מִהֵן פִּיּוּצָא בָּהֶן אֵילָא שֶׁהַמּוֹרֶם נֹאכַל לִפְהֻגִין
[שׁוֹר וְהַפֶּסַח (ו)קָדְשִׁין קָלִין שְׁחִיטָתָן בְּכָל מְקוֹם בְּעֶזְרָה וְדָמָן טְעוֹן מִתְּנָה
[הַבְּכוֹר לִפְהֻגִים וְהַמֶּעֶשֶׂר לְכָל אָדָם וְנֹאכְלִין בְּכָל הָעִיר לְכָל אָדָם כָּכָל

עדנה אנגל

תיאור פאליאוגרפי לכתב־יד המוזיאון הבריטי Har. 5794

כתבו של כתב־יד המוזיאון הבריטי (להלן: כ"י לונדון) הוא כתב קליגרפי המשתיך לכתב המזרחי המרובע, הידוע בעיקר מכתב־היד ששרדו מארץ־ישראל, מצרים וסוריה, וראשיתו בקודקסים המקראיים של המאה ה־11. סוג זה של כתב ממשיך להתקיים כמה מאות שנים ואת גלגוליו בטקסטים מקראיים ובלתי־מקראיים ניתן לראות גם בכתבים מהמאה ה־19.

חרף מסורת סופרים קפדנית בכתב פורמאלי זה, שהוא במקורו כתב מקראי מפואר, חלות גם עליו תמורות צורניות. כך, לאחר שהגיע לשיא קליגרפי במאות ה־11–12, מסתמנת תחילת התנוונותו, ועם חדירתם של מאפייני הכתבים הפחות פורמאליים מתרכים גוניו ומתערער ייחודו הקליגרפי.

לצבינו המיוחד של כתב זה במאות ה־11–12 תורם מבנן הריבועי של האותיות, המתקיים בראש ובראשונה הודות ליצירתם של קווים ישרים וקופים. לאחר המאה ה־12, כאחד מסימני התנוונותו של הכתב, פוחתת בהדרגה התבנית הריבועית. הפחתה זו באה לידי ביטוי בכ"י לונדון ומסייעת להרחקת זמן כתיבתו מהמאות ה־11–12 למאות ה־13–14. ניתן להמחיש זאת בהשוואתו של כ"י לונדון לכתב־יד בעל טקסט מקראי, שהועתק בכתב מזרחי בשנת 1021/2², ובהקבלתו, מתוך הצגת קרבתו הצורנית, לכתב־יד מקראי שהועתק במזרח בשנת 1248/9³.

במהלך המעקב אחר צורות הכתב של שלושת כתב־היד, ידגיש תיאורן המורפולוגי של מספר אותיות את זיקתו של כ"י לונדון לכ"י אוקספורד, ואילו אפיון מרקם הכתב – היסודות הצורניים המקנים לעמוד הכתוב את מראהו – ייטיב לבטא את שיבוצו של כתב־היד בהשתלשלות האבולוציונית של הכתב המזרחי המרובע.

מרקם הכתב

התבוננות בשלוש דוגמאות הכתב⁴ מגלה את השוני שבין קווי האות הישרים של כ"י לנינגרד לבין הקווים המפותלים של כ"י לונדון ושל כ"י אוקספורד (ראה אותיות דל"ת;

1 השווה אסופות כתבים עבריים מימי־הביניים, כך א: כתב מזרחי וכתב ח'מני (ערך: מ' בית־אריה), ירושלים תשמ"ח.

2 Leningrad, PL Firkovitch II B59; ייקרא להלן כ"י לנינגרד.

3 Oxford, BL Bodl. Or. 23; ייקרא להלן כ"י אוקספורד.

4 ראה לוח משווה של אותיות.

ה"א; ח"ת). קווי אורך מתעקלים וקווי רוחב בעלי שיפוע קל, כפי שרואים בשתי הדוגמאות האחרונות, מפחיתים ממגמתו הריבועית של הכתב ונותנים לו מראה מעוגל יותר.⁵ את הגגות הרחבים של האותיות ב"ת, דל"ת, ה"א וח"ת בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד מעטרים עוקצים, התלויים בקצהו השמאלי של הגג, מהם עוקצים מעוקלים דמויי האות יו"ד ומהם עוקצים קצרים מאונכים לקו הרוחב. עוקצים אלה, שהם בבחינת שרידים ארכאיים לפארו של הכתב הקליגרפי בראשיתה של המאה ה'י, נעלמים כמעט לחלוטין עם התרבותו המלאה של הכתב, כפי שנראה בכ"י לנינגראד.⁶ אלא שבשעת נטייתו של הכתב הפורמאלי לאבד ממרובעותו, חוזרים גם חלק מהעוקצים ומעטרים שנית את קווי הרוחב.⁷ משקלן של האותיות, קרי עובי משיכת הקולמוס ביחס לאורך האות, הוא מרכיב נוסף ביצירת מרקם הכתב. ייתכן שבכ"י לנינגראד, לשם הבלטת מרובעות הכתב, הופקו משיכות קולמוס דקות, תוך יצירת חלל אות גדול. כנגד זה נראה בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד משיכות קולמוס רוחביות עבות, אשר מצד אחד מקטינות את חלל האות ומצד שני מגדילות באופן ניכר את יסוד ההצללה – הוא היחס הנוצר בין קווי האורך לבין קווי הרוחב. אכן, קווי האורך שבכ"י לונדון נראים דקיקים במיוחד, ומולם בולטים קווי רוחב רחבים ומעובים.

תיאור האות⁸

אל"ף – בעיצוב דמותה המיוחדת של האל"ף המרובעת נוטלים חלק רכיבה השמאלי, המופק במשיכת קולמוס מפותלת דמוית האות S, ועוקץ הצמוד לקצה העליון של רכיבה האמצעי. בעוד שבכ"י לנינגראד מתחדד סיומה של המשיכה המפותלת, ניתן לראות בשתי הדוגמאות האחרות שמשכת הקולמוס מסתיימת בתושבת רחבה. בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד בולט ברכיבה הימני של האות ראש מרובע, השונה בגודלו ובצורתו מזה שבכ"י לנינגראד.⁹ זאת ועוד, קרבתו הרבה יותר למפגש הרכיב השמאלי עם הרכיב האמצעי גורמת בשני כתבי-היד הללו ליציבה שונה של האות.

למ"ד – במפגש גג האות עם רגלה, נוצר בחלק מן האותיות בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד קימור מעובה, שבהמשכו קו דקיק. קימור זה, המעיד על הפקת רגל האות בשתי משיכות קולמוס, אינו נראה בכתב המרובע של המאות ה'י–"א. תחת זאת עשויה שם רגל האות במשיכה מלוכסנת דקיקה, תוך יצירת זווית חדה בין הרגל לגג עם שינוי כוונה של הקולמוס.

פ"א – לתפנית המפותלת דמוית האות S, היורדת מקודקודה המשופע של האות, יש חלק באפיונה של האות בכתב המרובע, כפי שהוא בא לידי ביטוי בכ"י לנינגראד. בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד התפנית כמעט שאינה קיימת והפקתו של רכיב זה כקו נטול הידור

5 ראה במיוחד את הכיפוף התחתון לפני האות במספר קווי אורך, כיפוף המופיע בשתי הדוגמאות האחרונות.

6 יש לציין כי העוקצים נותרים בכתבים הפחות קליגרפיים של המאות ה'י–"א.

7 ראה לדוגמה כ"י מס' 37 וכ"י מס' 42 באסופות כתבים עבריים.

8 לשם תיאורה המורפולוגי של האות, נבחרו לדוגמה אותיות אל"ף; למ"ד; פ"א; שי"ן.

9 השווה גם את ראשה המרובע של העי"ן, השונה בכ"י לונדון ואוקספורד מזה שבכ"י לנינגראד.

איננה נראית כפועל יוצא מרשלנותו של המעתיק — שכן אין להטיל ספק במומחיותם של מעתיקי שני כתב־היד הללו — אלא כסממן טיפולוגי נוסף.

שי"ן — כפי שניתן לראות בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד, במפגש שבין רכיבה הימני של האות לבין רכיבה השמאלי מתהווה בסיס רחב, המקנה לאות רכיב נוסף. ראשיתו של תהליך זה נראית אמנם כבר במאה ה', אלא שעיצובו של בסיס רחב כנראה אינו קודם למאה הי"א¹⁰. יתר על כן, התקפלות רכיבה השמאלי של השי"ן בשתי הדוגמאות האחרונות, ובעקבותיה העלאת נקודת המפגש בין הרכיב האמצעי והרכיב השמאלי, מבליטה את הניגוד לדוגמה הראשונה.

כאמור, בכ"י לונדון נעדרת אותה רקמת אותיות מעודנת, הומוגנית וישרת קווים המאפיינת את הכתב המרובע הפורמאלי של המאות הי"א–י"א. פיתולם והצרתם של קווי האורך, תוך עיבוים ושיפועם של קווי הרוחב, הם לדעתי חלק מתהליך ניוונו של כתב זה לאחר המאה הי"א. תיאורן של מספר אותיות מקרב את כתיבתו של כ"י לונדון לכתב־יד מראשיתה של המאה הי"ג. אך היות שניתן לראות מקצת תופעות אלו גם בכתב־יד קדומים יותר, אין זה מן הנמנע להקדים מעט את זמנו ולשבצו בין אמצע המאה הי"ב לבין אמצע המאה הי"ג¹¹.

קשה לפקפק במוצאו המזרחי של כ"י לונדון, שהרי מאפייניו אינם יכולים להימצא אלא במזרח¹². יחד עם זאת, ראויים לציון מספר מאפיינים המרמזים על זיקה כלשהי לכתב הספרדי: בסיסה הרחב של הטי"ת, עקבה הקצר של הגימ"ל ושרכובה של אות אל"ף אחת, המגלה מורפולוגיה ספרדית¹³. שמא מובילים מאפיינים אלה למורשתו הספרדית של המעתיק היושב במזרח? הגם שזו השערה קלושה בלבד — שכן מאפיינים אלה נמצאים באקראי גם במזרח — ראוי להוסיפה.

- 10 ייתכן שתמורה מורפולוגית זו נעוצה במגמת התעבותם של קווי הרוחב והתרדדותם של קווי האורך.
- 11 מן הראוי לסייג מסקנה זו ולהוסיף את מלוא הזהירות המתבקשת בתיאורן הנסמך על צורות הכתב.
- 12 את מוצאו המזרחי של כתב־היד, ואולי גם את זמנו, מאששת צורתו של המילוי הגראפי לסופי שורות. צורה כזאת בולטת בכתב־יד מזרחיים במאות הי"ב–י"ג.
- 13 יש להוסיף בעניין זה את המורפולוגיה המיוחדת של המ"ם, שאינה מגלה דמיון לא למ"ם המזרחית ואף לא למ"ם הספרדית.

לוח משוואה של אותיות

ש	פ	ע	ם	מ	ל	ט	ח	ה	ד	ג	ב	א	כתב היד
ש	פ	ע	ם	מ	ל	ט	ח	ה	ד	ג	ב	א	כ"י ליננבאד
ש	פ	ע	ם	מ	ל	ט	ח	ה	ד	ג	ב	א	כ"י לונדון
ש	פ	ע	ם	מ	ל	ט	ח	ה	ד	ג	ב	א	כ"י אוקספורד

אבינועם כהן

לזיהוי עריכות והוספות מאוחרות בתלמוד ובמדרש באמצעות שימוש במונח 'כלומר'

השימוש במונח 'כלומר' בלשון העברית לא החל להיות נפוץ אלא בראשית ימי הביניים, בספרותם של ה'ראשונים'. אף על פי שבפירושי התנאים והאמוראים – במשנה, בתוספתא, במדרשי ההלכה והאגדה, בשני התלמודים, ועוד – היו אלפי הזדמנויות מתאימות לנקוט את המונח, לא מצאנו את השימוש בו אלא כעשרים פעם בלבד.¹ מספר היקרויות (מקרים) זה מצאנו, לשם השוואה, בראשית ימי הביניים, בפירושו של הרמב"ם, למשל, לדף תלמוד אחד בלבד (חולין נג ע"א–ע"ב). ההסבר העיקרי שהוצע לעובדה מתמיהה זו מבוסס על הממצא, שההוראה המקורית של המונח 'כלומר', מימי המשנה ועד לשלהי תקופת האמוראים,² היתה צרה ביותר, בעלת סימני היכר בולטים ומיוחדים, והיא שהגבילה את השימוש בו. להבדל הבולט בין הוראתו הקדומה והצרה לבין הוראתו המאוחרת והרחבה (כבשימוש כיום) נודעת השלכה ספרותית, והיא נושא מאמרנו זה. כדי להמחיש את מאפייניו הקדומים של המונח 'כלומר' נציע להלן מספר דוגמאות מן המקורות.

1. '...והקרוכים באים ושואלין בשלום הדינים ובשלום העדים, כלומר שאין בלבנו עליכם כלום, שדין אמת דנתם' (משנה, סנהדרין ו:1).

2. 'תני בשם רבי מאיר: כשאדם בא לעולם, ידיו הן קפוצות, כלומר כל העולם כלו שלי הוא, אני נוחלו. וכשהוא נפטר מן העולם, ידיו הן פשוטות, כלומר לא נחלתי מן העוה"ז כלום' (קהלת רבה ה:יד).

3. 'אמר רב אשי: חזינא להו לספרי דווקני דחטרי להו לגגיה דחיי"ת, ותלו ליה לכרעיה דה"י. חטרי להו לגגיה דחיי"ת, כלומר חי הוא ברומו של עולם...' (מנחות כט ע"ב).³

1 ראה מאמרי: 'להוראתו הקדומה של המונח "כלומר"', מלאת, ב (תשמ"ד), עמ' 185–200.
2 לקביעת גבול זמן זה, ראה להלן, הערה 3. יצוין, כי נראה שבתקופת המשנה טרם גובשו סופית כל המאפיינים הקדומים של המונח 'כלומר', אם כי רובם המכריע כבר היה בשימוש. ראה, למשל, דוגמה (1) להלן בפנים (סנהדרין ו:1), אשר בה, אף על פי שהפירוש הוא על דרך הסמליות (ראה על כך להלן, בפנים), בכל זאת קרוב הוא יותר לפשט, ואינו דרש. לדוגמה נוספת ראה שם בהמשך המשנה (ובמקבילתה בתוספתא שם, יד:ג), ובמה שכתבתי על כך במאמרי דלעיל (הערה 1), עמ' 191 הערה 39.
3 זהו המקור המאוחר ביותר בתלמוד שבו נמצא עדיין 'כלומר' בהוראתו הקדומה. קשה לקבוע בוודאות אם הפירוש 'כלומר חי וכו'" הוא מדברי רב אשי (נפטר בשנת 427 לסה"נ) או מסתמא דתלמוד, המאוחרת לדבריו, והגובלת, אפוא, ממש בסיום תקופת האמוראים בבבל. יותר נראה כי עקב החזרה על הדברים שם ('...דחטרי להו לגגיה דחיי"ת... חטרי להו לגגיה דחיי"ת, כלומר...'), אין הפירוש מדברי רב אשי עצמו, שהרי יכול היה מלכתחילה לשבצו בתוך דבריו, כשיטה שנוסחו הדברים לעיל בפנים, במקור (2): 'תני בשם רבי מאיר. דוגמאות נוספות ל'כלומר' בהוראתו הקדומה יובאו להלן בהערות 8, 41, 42.

די בדוגמאות הללו כדי להעמידנו על סימני ההיכר של 'כלומר' הקדום:
 א. הוא מציע פירוש שהוא על דרך הסמל והדרש.
 ב. אין הוא בא לפרש את הטקסט שקדם לו, אלא להציע את תכליתם או נימוקם של הדברים שנאמרו בטקסט זה.
 ג. הנושאים שהפירוש בוחר לבארם הם תופעות טבע גלויות לעין כל, או מעשים הנעשים בפומבי, ולדבריו, מגמתם היא לפרסם בריבים רעיון איזשהו.
 ד. לשון הפירוש מובעת בשלמותה על טהרת הלשון העברית.
 ה. תוצאה טבעית מן האמור היא, שהפירוש כשלעצמו אינו מחדש הלכה, אלא לכל היותר מטעים או מצדיק אותה.
 ברם, אחרי תקופת התלמוד, כבר בתקופת הסבוראים בבבל, השתנתה הוראתו של המונח 'כלומר', ומצאנוהו שאיבד את כל סימני ההיכר שאפיינוהו במקורו⁴. הגאונים כמעט שלא נקטו אותו (במקומו: פ"י)⁵, אף על פי שספרותם גדושה בפירושים. בתקופת ה'ראשונים' נמצא, למשל, שבעל *מדרש הגדול*, למרות היותו אמן על כל הספרות הקדומה של התלמוד והמדרש, לא עשה במונח זה שימוש משלו אלא בהוראתו המאוחרת בלבד⁶; השימוש הקדום במונח, היה רחוק כל כך מן החכמים שלאחר תקופת התלמוד, עד שבציטוט מקורות מהתלמוד מצאנום לגאונים ששינוהו וכתבו תחתיו: 'למימרא' (לומר)⁷.
 גם על החיבורים הארצישראלים הבתרא-תלמודיים, או על אלה המושפעים מהם ישירות, עבר כנראה תהליך דומה, אם כי קשה לקבוע מתי חלה לראשונה התפנית בהוראת המונח 'כלומר'. *הלכות א"י מן הגניזה* הוא מצוי בהוראתו הקדומה⁸; אך, כפי שיבואר להלן, אין בכך כדי

4 ראה מאמרי 'על מטבע הלשון "לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי" בתלמוד הבבלי, *תרכ"ז*, נג (תשמ"ד), עמ' 467–472, ושם על יד הערה 20.

5 לקביעה זו הגענו אחרי בדיקת מדגם רחב ביותר של ספרות הגאונים. ראה מאמרי [לעיל, הערה 4], הערה 23.

6 מתוך חמישים וחמש פעמים שנוצר המונח 'כלומר' *במדרש הגדול*, כארבעים הן מלשונן המקורית של המחבר, וביניהן כחמש עשרה שלא רק המונח אלא הפירוש כולו הם תוספת מן המחבר. הבדיקה נעשתה על-פי המהדורה המדעית בהוצאת מוסד הרב קוק, ולא ראיתי טעם לרשום כאן את ציוני המקומות. נציין כי משום מה נעדר מקומו של המונח 'כלומר' מרשימת המונחים שאסף צ"מ רבינוביץ, במבוא למהדורתו של מדה"ג לבמדבר, עמ' 6, 13. שאלת טיבם ותכליתם של הפירושים שהביאם בעל מדה"ג באמצעות המונח 'כלומר' טעונה דיון נפרד, וכבר אמר מ' מרגליות שהספר מחכה למחקר מקיף על 'דרכו וטיבו לשונותיו ומקורותיו, ושאר ענינים הקשורים בו' (מבואו לבראשית, תש"ז, עמ' 9). כמובן, אין צורך לומר שאצל ר"ח, רגמ"ה, רש"י, בעלי התוספות ועוד, השימוש הרגיל במונח הוא כבהוראתו המאוחרת. לשימושו של הרמב"ם, ראה להלן, הערה 11.

7 ראה *הלכות פסוקות*, הלכות הלוואה, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א, עמ' פא. הרמב"ם כבר לא חש להרכיב הלשוני הקדום של המונח 'כלומר' (= כאילו לומר), שהוא חלק מהותי מהוראתו הדרשנית והסמלית (ראה סימן היכר [א] לעיל, בפנים), ואמר: 'זכרת כי עבד היית — כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד...' (הלכות חמץ ומצה 1:1).

8 הציטוט דלהלן, מכ"י אוקספורד 2700, הנו 'נוסח תפילה שהיה נהוג במצרים, שעמדה תחת השפעת א"י, והתפללה נוסח התפילה הא"י' (מרגליות), במבואו לקטע דלהלן: 'וכשהוא אומ' באחד, נושא ידיו לשמים... ונותן מפיו על עיניו, כלומר מה משוכח הוא מה שדיבר פי' וכש' מקביל ספר תורה, נותן מעיניו על פיו, ונושאה בבשקה, כלומר מה משוכח הוא מה שראו עיני' (שם, עמ' קלו). מרגליות מעיר שם שהנוסח בכתב-היד הנ"ל אינו נוסח א"י טהור. ואכן ציין ש' אברמסון כי בקטע יש גם לשונות בבליים. ראה: *ערכי המילון החדש לספרות חז"ל*, ב (ערך: מ"צ קדר), רמת-גן תשל"ד, עמ' 14–15.

להעיד שהשוני בהוראתו לא החל עוד לפני כן. מאידך גיסא, במדרש אגור⁹ מצאנוהו למונח פעם אחת בלבד, ולפיו ניתן להיווכח שכבר איבד חלק ניכר ממאפייניו הקדומים¹⁰. התמונה המצטיירת ממכלול הדברים עד כה מאפשרת לנו מעתה להסתייע במונח 'כלומר' כבכלי לקסיקאלי בספרות התלמוד והמדרש. ספרות זו גרושה בפירושים סתמיים (אנונימיים), ועובדה זו גורמת קושי משולש בהערכת זמן התהוותם של פירושים אלו: זמן היווצרותו של הרעיון המובע בפירוש הנידון, הזמן שבו קיבל הפירוש את ניסוחו הלשוני הנוכחי, וזמן הכנסתו של הפירוש לספר (ולעתים ניתן להוסיף: זמן קביעתו במקומו הנוכחי). בשאלות אלו מסתייע המחקר בעיקר בניתוחים השוואתיים, ופעמים רבות אינו מעלה אלא השערות המבוססות לכל היותר על ראיות מצטברות. הפתרון שהמחקר מציע לכל אחת משאלות הזמן דלעיל, הוא היוצר, בסופו של דבר, את ההערכה בדבר זמן עריכתו של כל ספר וספר מכלל הספרות התלמודית.

אמור מעתה כי ההבחנה שעליה הצבענו בין הוראתו הקדומה של המונח 'כלומר' לבין הוראתו המאוחרת יכולה לשמש כלי עזר נוסף במסגרת של דרכי הראיות המקובלות במחקר בתחום זה. דרך משל, מוצע לפנינו פירוש באמצעות המונח 'כלומר'. נתעלם מזמן היווצרותו של הרעיון המובע בו, ונתרכז בשאלות זמן ניסוחו וקביעתו. בספר, כדי לקבוע אם עבר הספר הנידון תחת ידיהם של עורכים בתר-תלמודיים אם לאו. כאשר נמצא במקרה זה שהמונח 'כלומר' משמש בהוראתו המאוחרת, נוכל לקבוע שהוא הוכנס למקומו הנוכחי בתקופה התר-תלמודית, שהרי רק אז אבדה לו הוראתו הצרה והמיוחדת. לעומת זאת, בשאלה אם גם הפירוש עצמו — ולא רק המונח 'כלומר' — הוכנס לכאן (או אפילו נתנסח כאן) בתקופה התר-תלמודית, לא נוכל לקבוע מסמרות, ויהא עלינו להסתייע במגוון של שיקולים נוספים, כפי שיודגם להלן.

נקדים בציון שני שיקולים מיתודיים כלליים העולים מן הממצאים שבידינו. האחד: הפרשנות המדרשית והתלמודית אינה מציעה בהכרח מלות קשר בין הפירוש לבין הטקסט שאותו הוא בא לפרש, כגון: 'ויאמר הנני' — הנני לכהונה ולמלכות' (שמות רבה ב:ו). לפיכך, קיימת לכאורה האפשרות שעורך מאוחר (או מעתיק) שרכב למקום זה כמלת קשר את המונח 'כלומר', ואין בידינו, אפוא, לקבוע אם היקרות זו של 'כלומר' מקורית היא אם לאו. ברם, אף על פי שבאופן תיאורטי היתה אפשרות זו קיימת במאות מקרים — כבפרשנות ימי הביניים שצוינה לעיל — אין לה אחיזה במציאות הטקסטואלית של התלמוד והמדרש. ספק אם קיימים מקרים כאלה, להוציא מקרים שיש לייחסם למעתיקים, שכן אינם נמצאים אלא במספר כתבי-יד (ראה על כך להלן). עובדה היא שגם אם נמנה את כל ההיקריות של המונח 'כלומר' בספרות התלמוד והמדרש, כולל אלה שלשיטתנו נוספו בתקופה התר-תלמודית, לא נמצא אלא מעט יותר מן ההיקריות הבודדות שמקורן עד לשלהי תקופת האמוראים. לפיכך, אין בשום אופן להתייחס לכל 'כלומר' בחשד שמא שורבב למקומו הנוכחי על-ידי עורכים או מעתיקים מאוחרים.

השיקול המיתודי השני הוא שבשעת השימוש במונח 'כלומר' ככלי לקסיקאלי יש להיזהר בהבחנה דלהלן: אמנם, מחד גיסא, נוכל לקבוע כי כאשר מופיע המונח 'כלומר' בהיעדר

9 מוסכם שמוצאו של מדרש זה, (המוכר יותר בשמותיו האחרים, ראה להלן הערה 49) הוא בארץ-ישראל.

ראה להלן, הערה 51, ועל ידה.

10 ראה להלן, הערה 55, ועל ידה.

כל מאפייניו הקדומים, או חלק מהם, הכנסתו לאותו טקסט היא בתר-תלמודית. אולם, מאידך גיסא, היפוכו של כלל זה אינו הכרחי (אם כי אף הוא נכון ברוב המכריע של המקרים): לא כל פירוש שבו הוראת המונח קדומה הוא קדום, שהרי מצאנו שאפילו פוסק מאוחר כרמב"ם היה מושפע לעתים משימושו הקדום והמיוחד של המונח 'כלומר', וחקיקה אותו בספריו¹¹. אין מגיעה, אפוא, שכך אירע גם בחלק מן המדרשים¹². נעבור, אפוא, להצביע על דרך יישומה של אמת מידה לקסיקאלית זו בתחומים שונים של ספרות התלמוד והמדרש, ואף נראה כי במקרים רבים תואמות מסקנותינו ממצאי מחקר אחרים, ויימצא בהם סיוע הדדי.

א. זיהוי פירושי 'כלומר' מאוחרים

1. בתלמוד הבבלי מופיע בתלמוד הבבלי תשע-עשרה פעמים¹³, מהן שש פעמים בהוראתו המונח 'כלומר' מופיע בהוראתו המאוחרת, כפי שיפורט להלן. בעשרה מקרים נזכר המונח במסגרת מטבע הלשון 'לא שמי' לי כלומר לא סבירא לי' (עירובין קב ע"ב, וש"נ), שהיא תגובה מיוחדת במינה של אמוראים על קושיות מסוג מסוים שהופנו כלפיהם¹⁴. ניתן להבחין בנקל שהמונח 'כלומר' במטבע לשון זו משמש בהוראתו המאוחרת, ונעדרים ממנו כל סימני ההיכר הקדומים שנמנו לעיל. על-פי הכלל שהצבנו לעיל נוכל להסיק, לפחות לגבי המונח עצמו, שהוא הוכנס לטקסט לאחר תקופת התלמוד. לפי שיטתנו דלעיל נותרה, אפוא, השאלה אם גם הפירוש עצמו — 'לא סבירא לי' — מאוחר הוא. כאן מעורב שיקול נוסף: הייתכן כי במקורם של הדברים, בתקופת האמוראים, ניתן הפירוש 'לא סבירא לי' ללא מלת קשר ('כלומר') אל הטקסט 'לא שמי' לי, שאותו הוא בא לפרש? במקרים אחרים הדבר אפשרי, כאמור, באופן תיאורטי; אך לא כן במקרה

11 אכן, כדוגמה לכך משמש הרמב"ם בספרו *יד החזקה*, שם שימר במספר מועט של המקרים את הוראתו הקדומה של המונח (בבדיקתנו סמכנו על הערך 'כלומר' באוצר לשון הרמב"ם לר"ד אסף, ב, עמ' קיב). להלן רשימת מקרים אלו; הסוגריים מציינים שבאותו מקור קיימים רק חלק מסימני ההיכר של ה'כלומר' הקדום: הלכות תשובה ב:ד; שם ג:ג (שם ח:ב — בפעם השנייה); עירובין א:ו; תעניות ד:יח (מכירה כח:ג); (טוען ונטען טו:ו); אבל ח:ו. הרי, אפוא, שבחמישה בלבד מתוך מאה ושלשה מקרים נקט הרמב"ם את המונח 'כלומר' על כל מאפייניו הקדומים, ובשלשה נוספים נקט רק חלק מהמאפיינים. לאור האמור, נציין כי ד' רפל, *מכתם לדוד*, לזכר הרב ד"ר ד' אוקס ז"ל (ערכו: י"ד גילת וא' שטרן), רמת-גן תשל"ח, עמ' 291–292, בנתחו את שימוש הרמב"ם במונח 'כלומר', לא חש שנטיית הרמב"ם לפרש פסוקים שלא כמתחייב מן הכתוב אינה מקורית לרמב"ם (אלא אולי רק ביחס לבני דורו), שהרי כך היה טיבו של ה'כלומר' הקדום, כאמור לעיל. ומה שהסיק שם מהמקור בהלכות תפילה פ"א (עמ' 292) אף הוא כחזור להוראת המונח במקורו, שהרי יש בו סמליות והטעמה. וראה גם הערה 12 להלן.

12 כגון: *שמות רבה* ט: ג (מהדורות שנאן [להלן, הערה 19], עמ' 209), שם הוראת המונח קדומה. אף על פי שהוא קיים בכל הנוסחאות, אין בכך עדות הכרחית שהניסוח קדום, כמובח מהמדרש שם א:כד: 'ותפתח ותראהו...'; שידוך להלן בפנים.

13 ראה ב' קוטובסקי, *אוצר לשון התלמוד*, ה, עמ' 2186/7.

14 תענית טז ע"א; כתובות טז ע"ב; שם מה רע"א; גיטין נו ע"א; סנהדרין כו ע"א; מנחות כט ע"ב. על שינויי הנוסחאות במקורות אלו, ראה מאמרי המצוין לעיל [הערה 1], על יד הערה 12 ואילך.

15 ראה על כך בראשית מאמרי המצוין לעיל [הערה 4], ושם אף הצעתי עדכון לרשימה שבגליון לעירובין.

דנן, משום שבתקופת האמוראים היתה הבחנה ברורה בין הוראתן של מטבעות הלשון לא שמיץ לי' ולא סבירא לי'. הראשונה, שתרגומה הוא: 'לא שמעתי', שימשה באופן שיטתי בהוראה של 'לא הגיע הדבר לידיעתי'; והשנייה שימשה, כתרגומה, כהבעת התנגדות לדעה מסוימת: 'אעני סבור'. שני ביטויים אלו לא יכלו, אפוא, לדור בכפיפה אחת, לשמש בעת ובעונה אחת כתגובתו של אמורא לדעה שהובאה לפניו. העובדה שהמונח 'כלומר' נמצא כאן שלא בהוראתו הקדומה, האמוראית, שימשה כאן, בתוספת נימוקים אחרים¹⁶, כיסוד לטענה שהפיסקה כולה — 'כלומר לא סבירא לי' — בתר-תלמודית היא, ואינה מלשון האמורא שהגיב.

בשלושת המקרים הנוספים בבבלי¹⁷ אין המונח 'כלומר' מופיע אלא בדפוסים, והוא חסר בכתב-היד ובראשונים, וכבר העיר בעל דקדוקי סופרים במקומות אלו שיש להשמיטו. אכן, בכל אחד מהם ההוראה של המונח היא מאוחרת.

2. בשמות רבה

עריכתו הסופית של מדרש זה, על שני חלקיו, נעשתה לאחר תקופת התלמוד¹⁸, ולפיכך קשה לעתים לקבוע אם הפירושים הסתמיים (האנונימיים) שבו הם מתקופת התלמוד או מאוחרים לה. חמישה-עשר פירושים מוצעים בספר באמצעות המונח 'כלומר'. בהם שנים-עשר סתמיים, ובשלושה נקובים שמות בעליהם האמוראים בצדם. בכל הפירושים האמוראיים הללו אכן מופיע המונח 'כלומר' בהוראתו הקדומה. לעומת זאת, בכל הפירושים הסתמיים, להוציא שניים בלבד, מופיע המונח בהוראתו המאוחרת¹⁹.

- 16 שם, על יד הערה 20.
- 17 יומא פג ע"ב; מנחות ח ע"א; שם יא ע"א.
- 18 ראה על כך להלן, הערות 43–44, ועל ידן.
- 19 להלן רשימת המקומות בשמו"ר (ציין העמודים והנוסחאות הוא לפי מהדורת א' שנאן, מדרש שמות רבה [פרשות א–יז], ירושלים–תל-אביב תשמ"ד): (1) א:ח (עמ' 47) — השימוש במונח קדום הוא, ומוכח על-ידי רבי אבין, אך המונח אינו נמצא בכתב-היד. (2) שם, כד (עמ' 77) — שימוש מאוחר, נמצא בכל הנוסחאות, וידון להלן בפנים. (3) שם, לב (עמ' 96) — שימוש מאוחר, ונמצא במספר נוסחאות בלבד. ואף במדרש תנחומא שמות יא אינו מופיע אלא מדפוס מנטובה ואילך. (4) כ:ד (עמ' 109) — שימוש מאוחר, אך הוא מופיע בדפוס בלבד. (5) שם, שם — אף הוא בשימוש המאוחר, והקיפוחו שם המדפיסים בסוגריים, אך הוא נמצא בכל הנוסחאות. (6) שם, ו (עמ' 118) — שימוש מאוחר, והוא נמצא בכל הנוסחאות. הרעיון עצמו מצוי במקבילות, אך ניסוח הפירוש כאן הוא מקורי. (7) ג:יב (עמ' 134): 'כלומר מזה שבידך...' — שימוש קדום רק בחלקו, ולכן, לפי שיטתנו, מאוחר הוא. אמנם, המונח קיים כאן בכל הנוסחאות, אך הוא חסר במקבילות במהדורות מדרש תנחומא, ועוד. אמנם, הוא נמצא במדרש לקח טוב (לשמות ד:ב), מן המאה הי"א. ועיין גם שם ט:ג (סוף עמ' 209) בעניין דומה, וכדאי היה ששנאן יעיר אצלנו על מקור זה. (8) שם, שם (עמ' 135): 'כלומר עשית מעשה של זה' — שימוש קדום, ונמצא בכל הנוסחאות, אך אינו מוכח בלשוננו זו במקבילות שם. ולפי שיטתנו לעיל בפנים (על יד הערה 12) נראה שהוא מאוחר, אלא שתפס את הוראתו הקדומה של המונח 'כלומר'. (9) ט:ג (עמ' 209) — הוראתו קדומה, והוא קיים בכל הנוסחאות. (10) יב:א (עמ' 244) — שימוש מאוחר, והוא נמצא בכל הנוסחאות. המונח אינו מלשון רבי ברכיה, כפי שמוכח מדיונו להלן בפנים. (11) יב:ב (עמ' 246) — שימוש מאוחר, והוא חסר ברוב הנוסחאות, ואף מן המקבילות. להלן דיון מפורט במקור זה ובמקבילותיו. שלושת הציונים מכאן ואילך הם על-פי הדפוס בלבד. (12) טז:ב — שימוש מאוחר, ואכן המונח עצמו חסר במקבילות: במכילתא דרי"ש יא (עמ' 36), במכילתא דרשב"י (עמ' 25), במדה"ג לשמות, מהד' מרגליות, עמ' רב. (13) ז:ג — שימוש מאוחר,

שאלת זמן עריכתו הסופית של *שמות רבה*, לפי אמת המידה דלעיל, תידון להלן. עצם הימצאותו של המונח בהוראה שאינה בת התקופה האמוראית מעידה על כך שנעשו בו שכלולים ספרותיים או עבודת עריכה בתקופה הבתר-תלמודית. בכך יש אישוש, מהיבט נוסף, לדעה המקובלת במחקר בשאלת זמן עריכתו הסופית של *שמות רבה*. אולם בשאלת זמנם של הפירושים עצמם אין די באמת המידה דלעיל, כאמור, ויהא עלינו להיזקק לשיקולים נוספים, כפי שיודגם להלן.

א. שם א: כד (עמ' 77): ותפתח ותראהו — 'ותרא' לא נאמר, אלא: 'ותראהו'. א"ר יוסי בר חנינא: שראתה עמו שכינה (כלומר: ותראהו לשכינה עם הילד).

הפירוש 'כלומר וכו' קיים כאן בכל הנוסחאות²⁰; אך לעומת זאת חסר הוא בכל הנוסחאות במקבילה שבבבלי סוטה יב ע"ב²¹. כידוע, במקבילות מעין אלו מקובל לראות כמקורי דווקא את המקור החסר, וכנראה משום כך הקיפו כאן המדפיסים את הפירוש בסוגריים, ואף שנאן כינה כאן את הפירוש המוסגר בשם 'הערה', וכתב: '...ונראה שהיא באה להבהיר את כוונת מאמרו של ר' יוסי'. שני טיעונים נוספים יכולים להסיר כאן את הספקות²², ולאשש את הקביעה כי 'הערה' זו אינה מקורית. האחד, שפיסקה זו טורחת לבאר כיצד משתלב פירוש המדרש מבחינה תחבירית ולשונית בכתוב שאותו הוא מבאר. תופעה זו אינה מדרשו של המדרש, המקפיד להניח זאת לעיונו של הלומד. שנית, ניתן לעשות כאן שימוש באמת המידה שהצבנו לעיל. אמנם, כבר נאמר לעיל, שהמדרש אינו רואה חובה להציג מלות קשר בין הפירוש שהוא מציע לבין הטקסט שאותו הוא מפרש, אך במקרה דנן בולטת העובדה כי ל'הערה' שבסוגריים אין שום מקום, מבחינה תחבירית, אלא עם מלת הקשר 'כלומר'. מכאן ששניהם גם יחד — הפירוש והמונח 'כלומר' — הם יחידה ספרותית אחת, בת אותו הזמן. ומאחר שהמונח 'כלומר' נמצא כאן בשימושו המאוחר, עלינו להסיק לא רק שזו תוספת שאינה מניסוחו המקורי של האמורא ריב"ח, אלא גם שתוספת זו בתר-תלמודית היא.

ב. שם יב:א (עמ' 244): 'הן אל ישגיב בכחו מי כמהו מורה' — אמר ר' ברכיה: 'הן' — אחת, [שכן] בלשון יוני קורין לאחת 'הן', כלומר אחד אלהינו ישגיב בכחו, מעצים כח הצדיקים לעשות רצונו. 'מי כמהו מורה' — שהוא מורה דרך לעשות תשובה...

והפירוש חסר במקבילות שבמכילות ובמדה"ג, שצוינו ב'מסורת המדרש' שם. (14) כד:א — קדום, ומובא על-ידי ר' ששא בנו של רבי אבא, אמורא שזיהויו המדויק איננו ידוע. (15) מא:ה — קדום, ומובא על-ידי רבי שמעון בן לקיש. כל הפירושים הם סתמיים [להוציא מספרים (1), (14), (15)], וכולם בשימוש המאוחר של המונח 'כלומר', להוציא מקור (8) (אך ראה מה שצוין בצדו) ומקור (9). במקורות האמוראיים השימוש במונח הוא בהוראתו הקדומה בלבד.

20 בכך סומכים אנו (גם מכאן ולהבא) על מדור חילופי הנוסחאות של מהדורת שנאן (לעיל, הערה 19). שנאן מצוין במבראו (עמ' 30–31) כי במדור זה 'ראיתי לנכון לנהוג בגמישות. הבאתי רק חילופי נוסח שנודעת להם איוו השפעה על פירוש הדברים או על צורתם'. לאחר מכן הוא מדגים את סוג הדברים אשר לא ראה צורך לרושםם בחילופי הנוסחאות. לסיווג זה אין שייכים חילופי נוסחאות כגון 'כלומר', ואכן, עוד נראה להלן, שעל חילופי נוסחאות של מונח זה הוא העיר במפורט.

21 ראה תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, מסכת סוטה, ירושלים תשל"ז, עמ' קפ.

22 הספק הטבעי במקרים מעין אלו הוא, שמא לא הגיע מארץ-ישראל לבבלי הנוסח המלא של פירוש ר' ברכיה, או לחלופין, שמא קוצר נוסח הדברים בבבלי משום שהפירוש שלם גם ללא 'הערה' זו.

המקבילות למדרש זה חלוקות הן. גם בפסיקתא דרב כהנא בכל נוסחאותיו²³ מיוחס הפירוש לר' ברכיה. אולם בתנחומא הנדפס (וארא, יד) ובמהדורת בובר (אמור, יד, דף מז ע"א) ועוד²⁴ מובא הפירוש כסתמי (אנונימי). זאת ועוד, גם בשאלה באיזה פסוק יישם ר' ברכיה את קביעתו כי 'הן' ביוונית פירושו 'אחת', מסכים פסיקתא דר"כ עם המדרש דנן: 'הן אל ישגיב...' (איוב לו:כב). וכן הוא בלקוט שמעוני איוב, רמז תתקכ). לעומת זאת, בתנחומא הוא מיוחס לישעיה מא:כד ('הן אתם מאין...') ובבראשית רבה — לישעיה מ:טו ('הן גויים כמר מדלי... הן איים כדק יטול'). אמנם, הניסוח המדויק של הקבלת הלשונות 'הן' — 'אחת' שונה ממדרש למדרש, אך דומה שניתן לקבל כי שמו של ר' ברכיה אינו המצאה בעלמא, והפסיקתא דר"כ, שהוא מדרש קדום, אכן משקף את העובדה שחכם זה הוא הבעלים המקוריים של ההקבלה הלשונית בין השפות יוונית ועברית. ומאחר שאין זה מסתבר שר' ברכיה טבע הקבלת לשון זו ללא תכלית פרשנית, וללא התייחסות ספציפית למקרא איזושהו, אין לנו סיבה לפקפק בכך שהפסוק היה זה שבאיוב, המיוחס לו בפסיקתא דרב כהנא, והמקבל תמיכה גם משמות רבה²⁵.

לפני שנציע את המסקנות מניתוח מדרש זה, נציין מספר עובדות מצטברות העולות מהטקסט שלפנינו, וממקבילותיו:

א. המונח 'כלומר' יוצר כאן את הקשר שבין הקביעה הלשונית של ר' ברכיה לבין יישומה בפסוק בספר איוב. למרות זאת, השימוש התחבירי שנעשה בו בטקסט זה אינו הכרחי, שכן את הפירוש ניתן היה להציע, כשכיח במדרשים, ללא המונח 'כלומר', ואף ללא מלת קשר חלופית כלשהי. אכן, מלה זו חסרה בכתבי-היד המשובחים של פסיקתא דרב כהנא, ועוד²⁶.

ב. למרות האמור, קיים המונח 'כלומר' כאן, בשמות רבה, בכל הנוסחאות.

ג. המונח משמש במדרש זה בשימושו המאוחר.

המסקנות מעובדות אלו הן כדלהלן. ראשית, המונח 'כלומר' אינו מלשון המקורית של דברי ר' ברכיה, האמורא. שנית, היד שהוסיפה את המונח לפירושו היא ידו של עורך בן התקופה הבתורה-למודית. שלישית, מאחר שהמונח 'כלומר' נדיר, כאמור, בספרות המדרשית, ומאחר שהוא קיים אצלנו בכל הנוסחאות, וזאת אף על פי שניתן היה להציג את הפירוש

23 ראה מהדורת ד' מגדלבוים, ניראק תשכ"ב, עמ' 354; מהדורת ש' בובר, דף קנח ע"ב.

24 ראה לציונים שרשם בובר לתנחומא, שם עמ' קלו, וכן לחלק מהמקבילות שרשם מגדלבוים, שם, ושנאן, שם.

25 לפי זה, האנונימיות במדרשים האחרים — תופעה שכיחה כשלעצמה בין מקבילות במדרש — יכלה לנבוע במקרה דנן מעצם העובדה שבעלי מדרשים אלו הכירו בכך שאין הם מצטטים את ר' ברכיה, אלא רק מיישמים את רעיונו בפסוק אחר משלו.

26 המונח 'כלומר' אינו נמצא אלא בשני כתבי-יד של פסיקתא דר"כ: (1) כ"י כרמולי 1479 — כחמש-עשרה פעם, בעמ' 138 עד 219, שם נפסק כ"י זה, ואחר כך שוב בעמ' 313, 401, 469 (וראה שם הערת ליברמן בעמ' 476); (2) כ"י אוקספורד השני — כנראה פעמיים בלבד, עמ' 354, 401, ובשתייהן במשותף לכ"י כרמולי. בכל המקומות הללו נמצא המונח 'כלומר' בשימושו המאוחר, ויש בכך כדי להעיד על טיבם של שני כתבי-יד אלו, ובכך לאשר את דברי המהדיר (במבואו, עמ' י-יא), ואף לקבל כי שניהם בני אותה משפחת כתבי-יד הם (כדבריו שם, עמ' יז). כמו כן חסר המונח 'כלומר' גם ממהדורת בובר, דף קנח ע"ב, וכן אפילו מן המדרש המאוחר יותר, ילקוט שמעוני, איוב, רמז תתקכ.

בלעדיו, יש לראותו כאן כמקורי, ולא כתוספת מאוחרת. מכאן שהוא אף הוכנס לטקסט זה בזמן אחד עם הפירוש שאותו הוא מציג, ושניהם יחידה ספרותית אחת. זאת ועוד, מקוריותו של המונח 'כלומר' בשמות רבה, מתחזקת אף מן העובדה שהמונח אינו נמצא, כאמור, במקבילות, ולכן לא משם הועתק.

לאור האמור, יש לראות במדרש כולו יחידה ספרותית אחת: הפסוק מספר איוב, הקבלת הלשון ליוונית, המונח 'כלומר' עם הפירוש שהוא מציג. כל אלה הוכנסו כאן לשמות רבה, באותה עת. אמנם, תוכנו של המדרש, ואולי גם חלק ניכר מניסוחו (ללא המונח 'כלומר') קדומים הם, כפי שניכר מן המקבילות, אולם עורך הקטע דנן לא מתקופת התלמוד היה, שהרי עשה שימוש במונח 'כלומר' לפי הוראתו המאוחרת.²⁷

נמצאנו למדים מספר דברים: 1. הכלל שלנו מתאמת מכללים מקובלים אחרים. 2. הוא מחזק את הכלל 'כל החסר' – מקורי יותר, ונותן לו גיבוי מתחום התפתחות השימוש וההוראה של ביטויים ומונחים. 3. הוא תומך בקיטלוג של כתבי-יד דלעיל, הערה 26. 4. הכלי שיצרנו לזיהוי עריכה מאוחרת מתאמת ממחקרים אחרים.

ג. שמו"ר יב:ב (עמ' 246) תחומא (בובר), וארא כ (יח ע"א)

1 'אשר לא היה כמהו במצרים' –

אינו אומר 'אשר לא היה

במצרים כמהו', אלא: 'אשר

לא היה כמהו במצרים' –

5 לומר לך שלא היה כמהו בעולם,

ולא במצרים.

אינו אומר 'ולא יהיה [כמהו]'

כמו שאומר במכת בכורות:

'[כמהו לא נהיתה] וכמהו לא תסף'

10 אלא 'אשר לא היה כמהו' –

כלומר: לשעבר לא היה, אלא

עתיד להיות להבא.

'אשר לא היה כמהו' –

כמהו לא היה, אלא²⁸

עתיד להיות

לאומים הוא מתוקן²⁹,

לסנחריב, דברי ר' סימון,

27 בלקוט שמעוני (שם) הדברים אינם מוצעים בניסוח זהה. וראה טענת שנאן במהדורתו (מבוא, עמ' 18–20) שבעל מדרש שמות רבה אינו מצטט תמיד מן המקורות שלפניו, אלא מביא לעתים מאמרים או דברים שהם 'משל העורך' (אמצע עמ' 20).

28 הלשון: 'לא היה אלא עתיד להיות', בשתי המקבילות כאן, אינה תואמת מבחינה גיונית את לשון חז"ל, ויש להעדיף הלשון 'אבל', כנוסח תחומא הנדפס, וארא, טז. על ההבדלים בין שני אלה, ראה ע' עבאדי, "אבל" בהשוואה ל"אלא" – תיאור לוגי ופראגמטי, לשוננו, נא (תשמ"ז), עמ' 95–109.

29 אין נראה לפסק את הקטע כך: '...אלא עתיד להיות לאומים, הוא מתוקן לסנחריב, דברי ר' סימון...', משום שהדגש בפסיקה זו הוא הזמן ('היה' – 'עתיד להיות') ולא המושא, האומה ('לאומים'). זאת ועוד, הצירוף הנובע מפסוק חלופי זה – 'הוא מתוקן לסנחריב' – אינו תואם את לשון מדרשי חז"ל, משום שהוא מקדים את הנושא (כינוי הגוף 'הוא') לנשוא. אכן, הפיסוק דנן מוכח מן המקבילה בשמו"ר: 'אלא עתיד להיות להבא. אימתי?...'.

ר' חנינא אמר:

אימתי? בימי גוג ומגוג, למכת גוג ומגוג היה מתוקן,
שנאמר: 'אשר חשכתי לעת צר...' שנאמר:
וכן הוא אומר: 'ונשפטי אתו...'
'וגשם שוטף ואבני אלגביש'. 'וגשם שוטף ואבני אלגביש'.

בדוגמה זו נראה כיצד הכלי הלקסיקאלי שהצבנו לעיל משתלב בשיקולים אחרים, הידועים בתחום חקר המדרש. שני הפירושים שבשמו"ר ('אינו אומר...' – שר' 2, 7), המדייקים בלשון הכתוב, מוצעים באמצעות מונח: ברישא – 'לומר לך', ובסיפא – 'כלומר', ומובנם בהקשר זה הוא: 'ללמד'. אולם, בעוד שברישא קיים המונח בכל הנוסחאות (בכ"י פריס: 'לך' – חסר), אין הוא נמצא בסיפא אלא בדפוס ובכ"י פריס, וחסר בכל כתב-היד. לכאורה, כשם שראה מנסח הדברים להביא פירושו ברישא באמצעות מלת קשר, כך יש להניח שעשה בסיפא (לפי כ"י פריס דומים הם: 'לומר', 'כלומר') ויש, אפוא, לקבל בסיפא את הנוסח 'כלומר'. מאידך גיסא, מה ראה לנקוט בסיפא מונח הצעה שונה מזה שברישא, מה גם שהמונח שבסיפא, כאמור, נדיר במדרש? ועוד, לפי כללי התקבולת המשלימה, המנסח לא היה חייב לחזור ולנקוט את המונח בסיפא, כפי שנמנע מכך במקומות אחרים³⁰.

השימוש במונח 'כלומר' ככלי לקסיקאלי יסייע בידינו לקבוע כי המונח עצמו לא נכנס לטקסט הזה בתקופה האמוראית, שהרי שימושו כאן מאוחר. לפיכך, עלינו לדון בשתי אפשרויות כאשר למדרש עצמו. האחת, שהמדרש כולו – ולא רק המונח 'כלומר' – נתנסח בתקופה בתר-אמוראית. והשנייה, שהמדרש עצמו נתנסח בתקופה האמוראית, ללא המונח 'כלומר', כשכיה במדרשים, או גם לפי כללי התקבולת המשלימה (והמונח החסר היה 'לומר לך'); ורק יד מאוחרת, בתר-אמוראית, הוסיפה אותו לפי שימושו המאוחר. הבעיה כאן מורכבת יותר מבמקורות הקודמים, ואין לנו אלא להזיקק למקבילות הספרותיות של מדרש זה, ובעיקר לחשובה שבהן, זו שבמדרש תנחומא, המצוטטת בטור השמאלי דלעיל.

גם במדרש שבתנחומא קיים דיוק בלשון הכתוב, אך הוא קצר יותר, בעיקר בארבעה דברים, המצטרפים לדעתנו להוכיח שהוא מקורי יותר³¹:

א. כל הרישא של המדרש דנן חסרה בו. בסיפא, הדיוק בלשון הכתוב ממוקד בשאלת הייחודיות של מכת ברד מבחינת הזמן: נאמר: 'לא היה', ולא נאמר: 'לא יהיה'. ומאחר שבמתכוון נקט הכתוב לשון עבר, הרי לנו רמז, אליבא דהדרשן, שיהיה כמוהו בעתיד, ולא נותר לו, אפוא, אלא לשאול: 'אימתי?'. לעומת זאת, הרישא של מדרשנו ממקדת את דרשתה לא בשאלת הזמן, אלא בשאלת מקומה של מכת הברד, ומדייקת מהלשון 'במצרים' וכן מסדר המלים בפסוק. תנחומא בובר (וכן תנחומא הנדפס) אינו מכיר, כאמור, אלא את הרעיון שבסיפא של המדרש. העובדה שהרישא והסיפא באות לפתור שאלות

30 ראה, למשל, במאמרנו המצוין לעיל (הערה 1), עמ' 186–187, מקורות 4–5, ושם בהערות 13, 17. לעומת זאת, יש שמנסח הדברים טורח לחזור ולשנות את המונח, כגון שם, עמ' 189, מקורות 17, 18.

31 בכך יש אישור לדברי ח' אלבק, בהשלמותיו לספרו של י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ז, עמ' 125. ראה גם דברי שנאן בעניין זה, במבואו למהדורתו, עמ' 19–21.

שונות מאפשרת לטעון שבמקורן היו אלה שתי יחידות ספרותיות שונות, ולא בנות זמן אחד. לכן אין חובה לומר ש**בתנחומא** בובר נעשתה מסיבה כלשהי השמטה של הרישא, אלא ייתכן שדווקא הוא המקורי, והרישא שבמדרש דגן היא תוספת מתקופה מאוחרת יותר. ב. המדרש **בתנחומא** בובר הוא תכליתי מאוד בדיוקו מן הפסוק, שכן אינו מביא אלא את המסקנה מלשון הכתוב, אך לא את תהליך הדיוק עצמו (וכן הוא בנדפס). לפיכך חסרים בו (1) לשון השלילה 'אינו אומר...'; (2) הציטוט החוזר של הכתוב: 'אלא אשר לא היה...'; (3) השאלה המפורשת 'אימתי'; (4) לשונות של הדגשת הניגוד: 'לשעבר' – 'להבא'³². מאחר שהחסר **בתנחומא** בובר אינו משמעותי מבחינת תוכנם ומהותם של הדברים, ואילו דברי הביאור הנוספים במדרש **רבה** הם בבחינת אריכות לשון בלתי הכרחית, הרי מסתבר ש**תנחומא** בובר קדום ומקורי יותר, ובשמות **רבה** נעשתה פרפראזה של הדברים. ג. **תנחומא** בובר, בהביאו ראיה לכך שהברד העתידי מתוקן ושמו למכת גוג ומגוג, מסתפק בציטוט פסוק אחד, אך במדרש **רבה** הובאו שניים. הפסוק האחד **בתנחומא** מתאים וקולע מבחינת תוכנו, משום שאכן הוא מתאר את עונשו של גוג: '[ונשפטתי אתו בדבר וברם] וגשם שוטף ואבני אלגביש [אש וגפרית אמטיר עליך]' (יחזקאל לח:כב). הביטויים 'שפטים', 'דבר', 'דם', 'גושי ברד' (אלגביש), 'אש מתלקחת בתוך הברד', ועוד כיוצא בהם שם – כל אלה יוצרים הקבלה ודמיון בין מכת הברד, שבה עוסק המדרש, כחלק ממכות פרעה ומצרים, לבין המכות העתידות לבוא על גוג. לעומת זאת, מדרש **רבה** הקדים לפסוק דלעיל פסוק אחר, שלפי הקשרו אין לו שום קשר לגוג, ואף אינו בבחינת נבואה לעתיד: 'ואצרות ברד תראה, אשר חשכתי לעת צר ליום קרב ומלחמה' (איוב לח:כב-כג). נראה שלא הקדימו בעל המדרש אלא משום שנוכרת בו במפורש התיבה 'ברד', שהיא המכה שבה עוסק המדרש. שוב ניתן להיווכח ש**תנחומא** בובר קולע, פשוט וענייני יותר. ד. במסגרת הקטעים הביאוריים החסרים **בתנחומא** בובר (וכן בנדפס), נעדר ממנו גם המונח 'כלומר' (וכן הוא בנדפס); וכאמור, כך הדבר גם ברוב כתבי-היד של מדרש **רבה** דגן.

מאידך גיסא, יש **בתנחומא** בובר מה שאין במקבילות: בעוד שהקטע במדרש **רבה** הוא כולו סתמי (וכן הוא **בתנחומא** הנדפס), מגלה לנו הקטע במהדורת בובר שבשאלה 'מתי עתיד להיות' היתה מחלוקת בין האמוראים, ר' סימון ור' חנינא. הדעה הסתמית במדרש **רבה** היא דעתו של ר' חנינא³³.

מן ההשוואה בין המקורות נראה כי הסיפא של הקטע במדרש **רבה**, שלשונו כמעט זהה ל**תנחומא** הנדפס, אינה אלא פרפראזה מאוחרת של אותו הקטע **בתנחומא** בובר. הרישא של המדרש דגן, תוך עיסוקה בשאלת המקום אשר בו 'לא היה כמוהו', דייקה בלשון

32 בובר שם במהדורתו (דף יח ע"א הערה קצ) אומר על הפיסקה הנוספת בשמ"ר (לומר לך... וכמוהו לא תוסיף [ש"ר 5-9]) כך: 'כל זה הוסיף המסדר הזה או המעתיק ומיותר הוא'. על 'המאמרים [בשמ"ר] שמקורם אינו ידוע לנו' ראה דברי אלבק (להלן, הערה 33), ועל כך הוסיף שנאן (במבואו עמ' 20): 'אפשר שהם משל עורך המדרש, ולא את כולם יש לחלות דווקא במהדורה אחרת של התנחומא, אף שחלקם נובעים בוודאי מחיבור מעין זה'.

33 אלבק (במקום המצויין לעיל, הערה 31), עמ' 125, מדבר על תופעה הפוכה: '...יש למצוא מאמרים סתמיים בתנחומא, שנאמרו על שם תנאים ואמוראים בשמ"ר. שמות אלו לקח בודאי ממהדורה אחרת של התנחומא שהיתה לפניו, וממנה נובעים כנראה גם המאמרים שמקורם אינו ידוע לנו'. לערוך נוסף של הדברים, ראה שנאן במבואו, עמ' 19, 20.

הכתוב: 'אינו אומר... אלא... והסיקה: 'לומר' לא היה כמוהו בעולם ולא במצרים'. מבנה ספרותי ולשוני זה חוזר על עצמו בסיפא, שם נידונה שאלת הזמן: 'אינו אומר... אלא... כלומר לשעבר לא היה אלא עתיד להיות להבא'. נראה כי דמיון זה הוא תוצאה של השפעת הרישא על הסיפא, ולא ההיפך, היינו, שניסוח הרישא קדם לזה של הסיפא. ראשית, המונח 'לומר' קיים בכל נוסחאות שמות רבה³⁴, ולעומת זאת, המונח 'כלומר' חסר לא רק במקבילות אלא אפילו ברוב הנוסחאות של שמות רבה³⁵. לפיכך, נראה כי מי שהוסיף את המונח 'כלומר', הנדיר כשלעצמו בספרות המדרש, היתה לו בהכרח סיבה טובה לעשות כך, והיא: כדי לערוך הקבלה למונח 'לומר' לך', המופיע ברישא והמצוי לרוב במדרש. יתרה מזו, למונח 'כלומר' יש כאן הוראה בלתי שגרתית אפילו לפי שימוש המאוחר: הרי יותר משמפרש הוא את הטקסט, בא הוא במשמעות של הסקת מסקנה ממנו ('כלומר' = לומר לך, ללמדך)³⁶, ושינוי זה אינו מובן אלא על רקע השפעת המונח 'לומר' לך' שברישא. ברם, מאידך גיסא, אף שנראה כי המונח 'לומר' מקורי הוא כאן, זמן ניסוחו והכנסתו לטקסט כאן – אם אמוראי או בתראמוראי הוא – קשה לזיהוי, מסיבות שונות³⁷.

לסיכום, לשם זיהוי זמנו של הפירוש 'כלומר' וכו', נסכם את האמור עד כה: 1. המונח 'כלומר' אינו שכיח כלל בספרות התלמוד והמדרש, ובמיוחד לא בספרות התנאים והאמוראים. 2. בסיפא של המדרש דגן נמצא המונח בשימוש המאוחר, ולכן ברור כי אין לייחסו לאמורא רבי חנינא, בעל דרשה זו בתנחומא. אכן, המונח חסר מדבריו בתנחומא בוכר. 3. ספק אם 'הוספה' זו של המונח 'כלומר' בשמו"ד, של בעל המדרש היא או של המעתיקים, שהרי אינו נמצא כאן אלא בנוסחאות בודדות בלבד³⁸. 4. כל הסיפא כשלעצמה נראית מאוחרת למקור האמוראי שבתנחומא בוכר: היא פרפראזה של מקור זה, ויש בה הכרעה כרבי חנינא שבמקור זה. 5. נראה שביסודות מסוימים הסיפא היא חיקוי של הרישא, ואילו מקור הרישא גופה, כאמור, ספק אם אמוראי הוא.

נמצאנו למדים מכל העובדות והשיקולים דלעיל, שהמונח 'כלומר' בסיפא של הקטע במדרש רבה, לא זו בלבד שאיננו מתקופת התלמוד, אלא שספק אם אפילו בעריכות האחרונות צירפוהו לשמות רבה. אשר לפירוש עצמו, המובא באמצעות מונח זה, נראה שבתוכנו הוא קדום, אמוראי, אך ניסוחו כאן הוא פרפראזה מאוחרת של המדרש תנחומא בוכר.

34 בכ"י פריס ליתא לך'.

35 'כלומר' איתא רק בדפ' ובכ"י פריס, וכבר ציין שנאן (במבואו עמ' 27) כי לפני המדפיסים עמדו כמה כתבי יד של שמו"ר א [פרשות א-ד] ואחד מהם היה קרוב לנוסח פ [כ"י פריז]. אי לכך, ייתכן כי שתי נוסחאות אלו כאן, משקלן כשל אחת. מאידך גיסא מציין שנאן שם לפני כן, כי כתב-יד פריס, 'נוסחאות רבות מיוחדות רק לו והוא קרוב אל הדפוס הראשון... אך לא הועתק ממנו ולא שימש לו מקור בלעדי'. ור' גם שם לציונים בהערה 118.

36 כך גם שימוש של רב שרירא גאון במונח 'כלומר' (איגרת רש"י, מהדורת ב"מ לוי, עמ' 87): 'האיי שיפורא מעיקרא בי רב יהודה, לבסוף בי רבה, ולבסוף בי רב יוסף, ולבסוף בי אבבי, כלומר (כן הוא בשתי הנוסחאות): הני הוו רישן מתיבאתא'.

37 הסיבות העיקריות הן: הקטע כולו הוא סתמי; לרישא זו אין מקבילה בספרות המדרש; עקרונית, אין מניעה כי בעל שמות רבה שילב לעתים מאמרים ופירושים משלו (ראה שנאן, לעיל, הערה 32).

38 על שתי הנוסחאות שבהן הוא קיים, ראה ההתייחסות האמביוולנטית הנובעת מהאמור לעיל הערה 35.

לסיומו של סעיף זה נציין כי ניתן לזהות הוספות פרשניות מעין אלו גם בכתב-יד של מדרשים קדומים³⁹.

ב. לזמן עריכתם של ספרי מדרש

1. מדרשי רבה

אמת המידה הלכסיקאלית המבחינה בין הוראתו הקדומה של המונח 'כלומר' לבין הוראתו המאוחרת תוכל להצטרף לראיות המצטברות שהעלו החוקרים לדעותיהם על אודות עריכתם של חלק מספרי מדרש רבה, ולאשש אותן. נפתח בסקירה שטחית, אשר תלמדנו כי בספרים שעריכתם מיוחסת לסוף תקופת האמוראים, או מיד אחריה, אם נזכר בהם המונח הוא נמצא בהוראתו הקדומה בלבד. לעומת זאת, בספרים שעריכתם מאוחרת לתקופת התלמוד, מצוי המונח גם בהוראתו המאוחרת⁴⁰.

אשר למדרשים הקדומים, נמצא שבכראשית רבה נעשה שימוש במונח 'כלומר' פעם אחת בלבד, והוא בהוראתו הקדומה⁴¹. מיקרא רבה מצוי המונח בנוסחאות בודדות בלבד, ואף בהן בהוראתו הקדומה⁴².

לעומת זאת, שונה התמונה, למשל, בשמות רבה. מקובל במחקר שעריכתו הסופית של ספר זה מאוחרת יותר⁴³, והוא מורכב משני חלקים: פרשות א–יד הן החלק המאוחר,

39 ראה, למשל, האמור לעיל (הערה 26) על כתב-יד כרמולי ואוקספורד השני. לעומת זאת, הוראתו של המונח 'כלומר' בכתב-יד של ויקרא רבה, שונה מזו שבכתב-יד בפטיקתא דרב כהנא (ראה להלן, הערה 42 ועל ידה). המונח נזכר גם בנוסחים בודדים בספר היצירה, מהדורת א' גרינולד: (1) בעמ' 16 – בכ"י פרמה דה-רוסי 1390, והוא שיבוש (כלומ' במקום: בלימה), עיין שם; (2) בעמ' 45 – בכ"י בריטיש מוזיאום 600 (1), אך עיין שם שאינו מתאים.

40 יש ספרי מדרש שאין המונח נזכר בהם כלל, ביניהם לא רק מדרשים קדומים, כגון איכה רבה (נבדק לפי הדפוסים בלבד), ופטיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים (ראה גם לעיל, הערה 26), אלא אפילו המאוחרים שבהם, כגון דברים רבה ורות רבה (נבדקו לפי הדפ' בלבד).

41 ראה שם, ריש פרשה טז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 713): "כרסמנה חזיר מיער..." ר' פנחס ר' חלקיה בשם ר' סימון: מכל הנביאים לא פירסמה אלא שנים, אסף ומשה. אסף – "כרסמנה חזיר מיער", ומשה אמר: "את החזיר כי מפריס פרסה". למה הוא מושלה בחזיר? אלא מה חזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא מפשיט את טלפיו, כלומר [ראו] שאני טהור, כך מלכות הרשעה הזו גוזלת וחומסת נראית כאילו מצעת בימה'.

42 (1) ויקרא ו:ה (מהדורת מרגליות, עמ' קלז–קלח): 'אמר ר' יצחק: זה המשביע לגיונותיו אינו משביען אלא בסייף, לומר (כן הוא בכל הנוסחאות, אך בדפוסים הראשונים: 'כלומר') כל העובר על התנאין הללו תהא הסייף הזה עוברת על צוארו'. (2) שם לו:ג (עמ' תתמג): 'ר' אחא בשם ר' לעזר, ר' יוסי בשם ר' יהושע בן לוי אמר: על ידי שהיה בו (באחז) בשת פנים. כיצד? בשעה שהיה הנביא בא לקנתרו, היה יוצא למקום טומאה, לומר (כן הוא בכ"י ובירושלמי סנהדרין י:א [כו ע"ד]). אך בכ"י לונדון, ששימש למרגליות יסוד למהדורות: 'כלומר') שאין השכינה שורה במקום טומאה'. (3) שם שם, ה (עמ' תתמט): למה נאמרו אבות אחרונים (בסדר הפוך. ויקרא כו:מב)? לומר (ובכ"י לונדון: 'כלומר'). בספרא בחוקתי ח:ז [מהדורת א"ה ווייס, דף קיב ע"ב]: 'אלא'. ובכ"י ליתא למלה זו כלל: אם אין מעשה יעקב כד"י מעשה יצחק, אם אין מעשה יצחק כד"י מעשה אברהם, כד"י כל אחד ואחד שייתלה בגינו'. מכל מקום, גם אם הנוסח במקומות הללו הוא 'לומר', הרי הוראתו היא כהוראת 'כלומר' הקדום. ראה על כך מאמרי המצוין לעיל (הערה 1) על יד הערות 25–27, ושם בסעיף ד.

43 ראה צונץ, הדרשות [לעיל, הערה 31], עמ' 124–125, ועיין גם במקומות נוספים בספר לפי הערך 'שמות רבה' שבמפתח, עמ' 558. וראה גם שנאן, במקומות המצוינים להלן, הערה 44.

ועריכתן גובלת בסוף תקופת הגאונים; ואילו פרשות טו–נב נערכו לפני–כן, אך אליבא דכולי עלמא מאוחר לתקופת התלמוד⁴⁴. חלוקה זו, ואיחורו של הספר כולו לתקופת התלמוד, באים לידי ביטוי באופן משמעותי על ידי אמת המידה שהוצגה לעיל. כאמור, הפירושים שעליהם יש לתת את הדעת, הם הסתמיים, שכן זמנם בלתי ידוע. הללו מופיעים בשני חלקי הספר שתיים–עשרה פעמים (מתוך חמש–עשרה)⁴⁵, ובכולן, להוציא שתיים⁴⁶, הוראתם מאוחרת. מכאן ראייה נוספת ששני חלקי הספר עברו שכלול ספרותי או עריכה סופית בזמן מאוחר לתקופת התלמוד.

אשר לחלוקתו הפנימית של הספר, עולים הממצאים הסטטיסטיים הבאים⁴⁷: רובם המכריע של הפירושים הסתמיים בספר – שבהם, כאמור, השימוש במונח 'כלומר' מאוחר הוא – מופיעים בחלק הראשון של הספר, שהוא אכן החלק המאוחר יותר. יחס הפירושים המובאים באמצעות מונח זה הוא כדלהלן. בחלק ראשון, שמונה מאוחרים לעומת שלושה קדומים; ובחלק השני, יחס שווה של שניים לעומת שניים. זאת ועוד. בחלק הראשון, המכיל מבחינה כמותית רבע בלבד מהחומר הספרותי שבספר כולו, מופיע המונח 'כלומר' פי שלושה יותר מבחלקו השני, הגדול, וכאמור לעיל⁴⁸, אף זה סימן לאיחורו של החלק הראשון. הממצאים הסטטיסטיים אף הם מאשרים, אפוא, הן את איחורו של הספר כולו, והן את איחורו של החלק הראשון לשאר הספר. ושוב, בכל הפעמים שהמונח מופיע בשימושו של אמורא נקוב–שם, הוראתו קדומה.

2. מדרש אגור – משנת רבי אליעזר

מאז פרסם ה"ג ענעלאו מדרש זה⁴⁹, נכתבו עליו מספר מחקרים⁵⁰. בעקבותם מקובל היום שעיקר הספר, מפרשה ג ואילך, מאוחר; הוא נקרא *מדרש אגור* ונתחבר לאחר תקופת התלמוד, לא לפני המאה ה' לסה"נ (אפשטיין ואלבק), ואולי אף לא לפני המאה ה' (צוקר). אחרים קבעו כי חיבורו מסוף המאה ה' לסה"נ (ענעלאו), או לא מאוחר מאמצע המאה ה' (גיפטער). באשר למוצאו, מוסכם שהוא מארץ–ישראל⁵¹.

לאחרונה עסק מ' מורשת בחקירת הספר מן הבחינה הלכסיקאלית, והוא מסכם ממצאיו כך⁵²: '...ניתן לומר ששימושי הלשון במשנת ר"א מעידים על איחורו של המדרש. הדבר הוכח

44 ראה שנאן, במבוא למהדורתו לשמ"ר [לעיל, הערה 19], עמ' 12, 23–24, ושם בציונים שבהערותיו.

45 ראה רשימתם לעיל, הערה 19. יתר שלושת המקורות הם מאמוראים נקובים–שם (ראה שם).

46 ראה לעיל בסיכומה של הערה 19.

47 כאן אנו סומכים על הרשימה המסווגת לעיל בהערה 19.

48 ראה לעיל בראש המאמר. אף העובדה שלעיתים נזכר המונח רק בכתבי–יד הידועים כמאוחרים (כגון לעיל, הערה 26), מאששת את הדברים.

49 הוא פורסם בשם: *משנת רבי אליעזר או מדרש שלשים ושתיים מידות*, ניו יורק תרצ"ד. על דרך גילוי של הספר ראה ש"ח קוק, *קריית ספר*, כח (תשיב–חשיג), עמ' 206–209.

50 לסקירת תמצית הדעות על זמן חיבורו של הספר, ראה מ' מורשת, *בר אילן*, יא (תשל"ג), עמ' 183–189, 219–220.

51 ראה ל' גינצבורג, *תרכ"ץ*, ד (תרצ"ג), עמ' 304; מ' גיפטער, *תלפיות*, א (תש"ד–תש"ה), עמ' 320; י"נ אפשטיין, *HUCA*, 23 (1950/1), צד עברי, עמ' יד.

52 במאמרו המצוין לעיל (הערה 50), עמ' 219–220.

על ידי ריבוי הופעת פעלים (ומעט שמות) הידועים מלח"ב (מלשון חכמים ב), מצד אחד, ועל ידי חזרה לשימוש ביסודות מקראיים, מצד אחר – כך הוא בתחום הלקסיקאלי ואף בתחום התצורה... לפי הממצאים הלשוניים נראית לנו מאוששת דעתם של אפשטיין ואלבק... שיש לייחסו למאה השביעית-השמינית'.

אף אמת המידה הלקסיקאלית שקבענו לעיל, המסתייעת בדרך השימוש במונח 'כלומר', מחזקת מסקנה זו. במדרש אגור נזכר מונח זה פעם אחת בלבד:

מה היא השכמה. כלום' השכים הפגיעהו עד שלא יכנס להיפנות. ואם יאמר לך: ליפנות אני צריך, אמור לו: וכי יש אלוה שהוא צריך להפנות?! ד"א... (מהדורות ענעלאו, עמ' 357).

שלושת הביטויים שהדגשנו כמובאה זו מחזקים את הנחתנו שהפיסקה שלפנינו בתר-תלמודית היא. על הפועל 'הפגיעהו' בהפעיל, ובהוראה של 'בקש ממנו', כבר העיר מורשת⁵³, שאיננו מצוי בלשון חכמים א, וכי זו 'צורה בלתי מצויה כלל ברובד מוקדם', וכן כי במקבילות לנ"ל, אשר להן ציין שם ענעלאו, לא נזכר הביטוי הזה⁵⁴. על דבריו אלו נוכל להוסיף עתה שני ממצאים חדשים. האחד: המונח 'כלומר' משמש כאן בהוראתו הקדומה והמאוחרת גם יחד⁵⁵, היינו, שכבר איבד חלק ממאפייניו הקדומים, וכאמור לעיל, עדות היא להיותו בתר-תלמודי. השני: בשאלה 'מה היא השכמה', בהקשר שלפנינו, המלה 'מה' משמשת בהוראה של 'למה' 'לשם מה'⁵⁶. בכך חוזרת הוראתה לזו הקיימת גם בלשון המקרא⁵⁷, תופעה הקיימת, כאמור, בלשון חכמים ב, שהיא הלשון המאוחרת שבמדרשים, או הלשון הבתר-תלמודית⁵⁸. המסקנה מכל האמור היא שמדרש אגור לא נתחבר בתקופת התלמוד⁵⁹.

- 53 שם, עמ' 209 הערה 118. וראה גם מאמרו: 'הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל', בראילן, יג (תשל"ו), עמ' 249 ואילך.
- 54 נציין כי על אותו הכתוב, 'השכם בבקר', מובא בשמות רבה (יב:א) שימוש בשורש זהה, אך הוראתו ובנינו שונים: 'כדי שלא יפגע בו משה'.
- 55 המאפיינים הקדומים: מפרש את תכלית הדברים ולא את הדברים עצמם (ראה להלן בפנים); הוא דרשני; אינו קובע הלכה; מובע על טהרת הלשון העברית. המאפיינים המאוחרים: חסר בו יסוד הסמליות; איננו בדבר הנעשה בפומבי; הוראת המונח 'לומר' שבו אינה 'להכריז'.
- 56 אכן, כך מפורשת השאלה בשמות רבה יא:א: 'למה בהשכמה? וכך נובע מתוכן התשובה אצלנו, שבה אין הוא מבאר את המלה 'השכמה' אלא משתמש בה שוב (כבכל הקטע שם לפני כן). כבדבר ברור וידוע. ואף לכל אורך דינו במכות מצרים, הוא חוזר ושואל: 'מפני מה' (כמעט בכל דף, מעמ' 343 ועד לעמוד דילן).
- 57 כגון: 'מה תריבן עמדי, מה תנסן את ה' (שמות יז:ב; וראה עוד שם יד:טו).
- 58 נציין כי אף בסוגיות מאוחרות וסבוראיות בתלמוד הבבלי מצויה המלה 'מה' ('מאי' בארמית) בהוראה וזהה, של 'למה', 'לשם מה', כגון: (א) 'מאי ואומר' (על טיבה של שאלה זו, ראה: י"ש שפיגל, הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ו, עמ' 91 ואילך). (ב) 'מאי איריא' (על טיבה של שאלה זו, ראה מ' וייס, תרכ"ז, נא [תש"ס], עמ' 553 ואילך). (ג) 'ודקא ארי לה מאי קא ארי לה' (ראה א' וייס, מחקרים בתלמוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 246, ושם הערה 89). כבר במחצית הראשונה של המאה הדר' לספירה מוצאים את הכלל המשפטי 'מה לו לשקר' (כגון: ב"ב לא ע"א – רבה ואב"י), שפשוטו: 'למה/לשם מה לו לשקר' (טענת 'מיגר'). מכל מקום, נראה שזהו חריג לשוני באותה תקופה, ורבה, בן דורו של אב"י, נוקט תחת זאת את המלה 'למה': 'למה לי דכתב רחמנא...' (רגיל, כגון: ב"מ סא ע"ב).
- 59 לאור מסקנותינו, אין צורך לומר שבספר הזהיר, שהוא יצירה מאוחרת, לפחות בניסוחה (ראה עליו

ואף לא מיד לאחריה; ובכך יש משום חיזוק לדעות המייחסות אותו לזמן שמן המאה הז' ואילך⁶⁰.

ג. הכרעה בין חילופי נוסחאות

פעמים שלמונח 'כלומר' נוסחים חלופיים, וקשה להכריע איזה מהם עדיף⁶¹. במקרים אלו, יש בכוחה של אמת המידה הלקסיקאלית דלעיל, לשמש ככלי יעיל, שבאמצעותו אף נוכל לשפוט את הכרעותיהם של חוקרים שונים. נציין למספר דוגמאות:

1. פסחים ט:ב; אמר ר' יוסי: לפיכך נקוד על ה' (במלה 'רחוקה', במדבר ט:י) לומר⁶² לא מפני שרחוקה ודאי, אלא מאסקפת העזרה ולחן.

הנוסח 'לומר' נמצא, כאמור, גם בכל כתבי היד המשובחים, ואף על פי כן כותב רי"ן אפשטיין: 'בטרמינולוגיה של לשון המשנה נמצאים כמה טרמינים שצורתם הראשונה נשתבשה ונשתנתה בחלקם בהשפעת לשון הבבלי ועברה לצורתם הרגילה שבבבלי⁶³; אלא שנשמרו במי"ר ובירוש' בכי"י ובדפוי"י. ולפיכך מכריע אפשטיין בנוסח 'כלומר'⁶⁴. בחושו הפילולוגי המובהק חש אפשטיין שהמונח משמש כאן בעיקרו לפי הוראתו הקדומה של המונח 'כלומר'. אולם, המלה 'לומר' בהקשר זה פירושה 'ללמדך' (ולא 'להכריז', כב'כלומר' הקדום), מה גם שהפירוש עצמו הוא הלכה, ובשתי נקודות אלו נוגד הפירוש שלפנינו את הוראתו הקדומה של המונח 'כלומר'. לפיכך, יש להעדיף את הנוסח 'לומר' שבכתבי-היד המשובחים. אכן, בכי"מ לבבלי, בדפוס נאפולי ונ"ב, ובדפוס בלתי נודע, הנוסח הוא: 'לומר לך' (= 'ללמדך')⁶⁵.

סקירתו של י' תשבי, משנת הווה, א, ירושלים תש"ט, עמ' 67 ואילך; עמ' 99 ואילך). יימצא המונח 'כלומר' בהוראתו המאוחרת. אכן, כך הדבר במקומות שמצאנוהו, וכמעט תמיד הוא מפרש את הכתוב המצוטט שם. ראה, למשל, במהדורת ר"ר מרגליות: לויקא — טו ע"ב; טו ע"א. לבמדבר — קכח ע"ב; קכט ע"א; קל ע"א; קמא ע"א. לדברים — רכה ע"ב; רפו ע"א; רצג ע"א; רצד ע"ב; רצז ע"א; רצח ע"ב.

60. ושם מתוך העובדה שמשמשים בו בערכוביה מאפייניו מן התקופה הקדומה והמאוחרת גם יחד, ניתן לומר שהוא משתייך לתקופת מעבר בין שתייהן, וזה תואם את דעות אפשטיין ואלבק, שבהן תומך גם מורשת.

61. בחילופי נוסח זה כוונתנו לקביעת האמת ההיסטורית, ולא הטקסטואלית. ראה מש"כ ש' ליברמן, קרית ספר, יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 324, ובנוספת ראשונים, חלק רביעי, עמ' טו.

62. כן הוא בכי"י קופמן, פריס, פרמה, לו, במשנת הבבלי והירושלמי, בהה"ת, וברש"י לבמדבר, שם. ברם, במשנה עם פירוש הרמב"ם, וכן בכי"י בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית (מעפל חשיפת גנוי תימן), הנוסח הוא 'כלומר'.

63. טענה זו בוודאי נכונה במקומות רבים, אך לא כאן, שהרי דווקא בבבלי נזכר המונח 'כלומר' בהוראתו הקדומה במספר כפול מזה שבכל המשנה והירושלמי גם יחד. ראה מאמרי המצוין לעיל (הערה 1), סעיף ג.

64. מבוא לנוסח המשנה, תל-אביב-ירושלים תשכ"ז, עמ' 1260/1.

65. ברומה לכך ראה בתוספתא פסחים ג:ה: "...וכן אתה אומר? לומר מפני מה כשרו אחרים לשמו בשאר ימות השנה..." בכי"י ונה ובדפוי: 'לומר', אך בכי"י ארפורט ולונדון: 'כלומר'. ובדפוס ראשון, וכן בבבלי זבחים יא ע"א, ושם בדקדוקי סופרים, ליתא למונחים אלו כלל. אכן, קשה להבינו בהקשר הדברים כאן. ראה דברי ש' ליברמן במהדורתו לתוספתא, סדר מועד, עמ' 161 הערה 38, ובתוספתא כפשוטה, שם, עמ' 557. לפי דרכנו, ברור שיש להעדיף כל נוסח שלפיו, בטקסט זה, שהוא תנאי, אין מקום למונח 'כלומר' בהוראתו המאוחרת.

2. ספרא נדבה ב:יב (מהדורת א"ה ווייס, ד ע"א; מהדורת רמא"ש עמ' 37): ...הכבוד שנאמר בו: הלא את השמים ואת הארץ אני מלא. ראה חיבתן של ישראל להיכן גרמה לכבוד הזה, כלומר דחק להיות מדבר מעל הכפורת.

הנוסח 'כלומר' כאן קשה ביותר, ונתלבטו בו המפרשים, ואף חילופי הנוסח במקום רבים⁶⁶. פינקלשטיין פוסק לקבל גירסת כ"י רומי: '...לכבוד הזה כל יד דחק ליראות...', והוא מציג דרך נאה להיווצרות השיבוש על-ידי מעתיקים. מבלי לשפוט את האמת שבהצעתו, נוכל לומר כי לפחות בדחיית הנוסח 'כלומר' צדק פינקלשטיין. מאחר שהמקור הנידון כאן תנאי הוא, אין בו מקום למונח 'כלומר', המופיע כאן בהוראתו המאוחרת⁶⁷. לסעיף זה נוסיף כי בדרך שהצענו, לא זו בלבד שרשאים אנו להעדיף נוסח אחד על משנהו באותו טקסט, אלא אף להעדיף נוסח אחד על משנהו בשני טקסטים מקבילים, וכבר נוכחנו בכך לעיל⁶⁸.

לסיכום, הצבענו על המונח 'כלומר' ככלי לקסיקאלי, שבאמצעותו ניתן לזהות עריכות ופירושים מאוחרים בספרות התלמוד והמדרש, ואף לבחון את היחס בין מקורות מקבילים בספרות זו. יעילותו הוכחה במדגם רב גוני שהצגנו במאמר זה, ולאורך הערותיו. מהימנותו של כלי זה שאבה יתר תוקף הן מהעובדה שלא מצאנו לו חריגים או סתירות במקורות, והן מהעובדה שהמסקנות הנובעות ממנו תואמות את ממצאיהם של מחקרים שונים אחרים. מאמר זה ודמחקרים האחרים מצאו כאן סיוע הדדי.

66 ראה א"א פינקלשטיין במבואו לתורת כהנים על-פי כ"י רומי, ניו יורק תשי"ז, עמ' יח-כ.
 67 יש שהכרעה קשה גם לפי אמת המידה דנן, כגון: 'שפך לו רבו קיתון על פניו ואמר לו אי אפשי בשימושך' (סוכה כט ע"א). אולם בכ"מ, ברי"ף ובמספר כ"י של מדרש הגדול לויקרא כג:מ (מהדורת שטיינזלץ, עמ' תרעז), הנוסח הוא: 'כלומר'. מאחר שמדובר בטקסט תנאי, תואם נוסח זה בהחלט את הוראתו הקדומה של המונח. מאידך גיסא, בכ"מ ב וברש"י הנוסח הוא: 'לומר', ואם נוסיף לכך שכרוב המקרים ה'כלומר' במד"ג בא מלשון המחבר (ראה לעיל, הערה 6), יהא קשה אף יותר לסמוך כאן על הגירסה 'כלומר'.
 68 ראה בדיונים לעיל במקורות שעל יד הערות 20, 23, 28, 53. ראה גם: (1) כמדבר רבה יד:ו, החסר במקבילתו בכראשית רבה ז, תיאודור-אלבק עמ' 1100/1, ושם בהערות. (2) כמדבר רבה, שם בהמשך ('כלומר' שלא נגע בר'), ובמקבילות בכראשית רבה פט, עמ' 1094, ולאילו המצינות שם בהערות. (3) שמות רבה ב, ו (עמ' 118-119): '...אל תקרב הלם, כלומר: לא יהיו בניך מקריבים...', והמקבילות המצינות שם. ה'כלומר' נמצא כאן בשימוש המאוחר, ואכן, מנימוקים אחרים, הגיע אף י"א אפרתי למסקנה, שמדרש זה שבשמ"ר אינו אלא 'עיבוד מאוחר' של הדרשה המקורית שבמקבילה בכראשית רבה נה (עמ' 589); ראה י"א אפרתי, פרשת העקדה — המקראות ומדרשי האגדה של חז"ל כפשוטם, פתח-תקוה תשמ"ג, עמ' צד.

יהודה רצהבי

כתובות ערביות לשירי יהודה הלוי*

משורר בן ימינו הכותב שיר קובע לו שם, ובשוליו מציין את תאריך חיבורו ומקום חיבורו. ביקש להקדיש שירו לאדם מסוים – קובע הוא לו הקדשה בראש השיר. פרטים אלה מסייעים לנו לסקור את שירתו מן הצד הכרונולוגי ולעקוב אחר שלבי התפתחותה. לא כן בימי הביניים. משוררי ערב, ובעקבותיהם משוררי תקופת ספרד, לא נתנו שם לשיר, והוא נקרא על שם פתיחתו. פרטי חיבור השיר, כגון זהות מחברו, נסיבות כתיבתו, למי נועד וכיוצא בזה – כל אלה נעשו בידי מאסף השירים, שהיה דרך כלל בן משפחתו של המשורר או ידיד קרוב ביותר, שהליכות מחבר השיר היו נהירות לו. המאסף ריכז כל הידוע לו, בכתובות שנרשמו בראש השיר. מגוף הכתובות למדים שהן נתחברו סמוך לתקופת המשורר, ופעמים אף בחייו.¹

לשון הכתובות היתה ערבית, כמקובל בדיוואנים הערביים. הלשון הערבית היתה שגורה בימים ההם בפי היהודים שבארצות האסלאם, ומרבית חיבוריהם, אפילו בתורה ובהלכה, כתובים בה, לפי שהיתה מובנת לקהל הרחב יותר מהלשון העברית. ברבות השנים נתמעטה ידיעת הלשון הערבית, וכתוצאה מכך נפלו שיבושים בכתובות, שהועתקו בידי סופרים שהערבית לא היתה נהירה להם.

למותר להדגיש את חשיבותה של הכתובת להבנת השיר. היא מעין מפתח, הפותח לפני הקורא את שער השיר ומביא אותו בסודו. הכתובות הערביות לשירי החול הספרדיים, שנתגלו בדפי הגניזה, זורעות אור יקרות על השירים, על תולדות המשוררים ועל יחסיהם עם בני זמנם. דרך משל, יהודה הלוי, שנודע כעשיר בסוף ימיו, ידע באחת מתקופות חייו גם עוני ומחסור; שכן בשנים משיריו הוא מבקש יין מידיד ומקתן (40 94). נגד בן בטיכה, שהבטיח לו משהו והפר את הבטחתו, הוא יוצא בשיר לעג (244). על רקע זה אפשר להסביר את המתנות שנשלחו למשורר (194 235) אולי בכוונה לזכות בשיר תודה ושבח מעטו. מצד

* המחקר בוצע בסיוע קרן ליטאור, ניריורק.

1 זאת אפשר לקבוע לפי ברכת המתים או החיים המלווה את שם מחבר השיר או מקבלו. ברכת המתים מלמדת על תכיפות זמן בין רישם הכתובת לבין המשורר. כגון: ג'ע [= נוחו עין, נחלו עין]; 'רחמה' אללה עליהמא' [= רחמי האל על שניהם]; רי'ת [= רוח ה' תניחנן] (ראה שירים 43 161 210). אחת הכתובות [שיר 'לך בקע' (145)] נתחברה בחיי יהודה הלוי, שכן שמו נזכר ללא ברכה ואילו המהולל נזכר בברכת המתים ז"ל [= זכרו לברכה]. ושתיים – בחיי מקבלי השירים [שור אם קרעה (226), העוד לילדות (75)]. עדות מכרעת יש לנו באיגרת מן הגניזה, שכתובה מספר כי ר' אהרן אלעמאני כינס את השירים שחיבר ריה"ל בזמן שהותו באלכסנדריה, רשם עליהם כתובות ועשה מהן קונטרס (ש"ד גרייטין, תרכ"ב, כח (תשי"ט), עמ' 353).

אחר נתקלים בכתביעות כפה של שירי תהילה מן המשורר ותלונות על השתהות השירים. הערכה נלהבת לשלושה משיריו (49 68 72) יש בה כדי ללמד על הכרה בזמנו בגדלות שירתו. כתובת אחת מלמדת שחיבור יצירות פיוטיות לא נבע תמיד מצורך הציבור או התפילה. פעמים שיסודה בצורך נפשי-אישי של המשורר. לפי עדות כתובת אחת חיבר יהודה הלוי את ה'בקשה' 'אברך את ה' (2) לצורך עצמו.

במחקרנו זה נתרכזו בכתובות לשירי יהודה הלוי ובנוסחן. שירי יהודה הלוי הגיעו אלינו בחמשה מקורות עיקריים: שני דיוואנים המצויים בספריית הבודליאנה שבאוקספורד²; כתב-יד שוקן 37 שבמכון שוקן למחקר היהדות³; כתב-יד 119 של בית המדרש לרבנים בפריז (כ"פ); וקטעי הגניזה, הכוללים בין השאר דפים מדיוואן יהודה הלוי⁴. כל אלה עשירים בכתובות. נוסח הכתובות במקורות הללו מדויק, דרך כלל, לבד מטעויות הזרועות פה ושם⁵. על דיוואנים אלה יסדו מהדירי שירת הלוי בתקופת ההשכלה ובימינו את מהדורותיהם. מחמת מיעוט ידיעתם בלשון הערבית הפרידו המהדירים את הכתובות מן השירים: מקצתם התעלמו מהן וקבעו כותרות חדשות על-פי תוכן השירים, ומקצתם שילבו אותן בפירושי השירים. אלה שניצלו את הכתובות הסתמכו על התרגום העברי, ששולב בגוף כ"א על גבי הנוסח הערבי. תרגום זה אינו מדויק כל צורכו⁶. תוספת לחקר שירת הלוי וכתובות שיריו עשה לאחרונה המנוח ליב וילסקער. מחקריו באידית מיוסדים על קבצים קדומים של שירי ריה"ל, השמורים בספריה הציבורית בלנינגרד⁷. המהדורה שהתקין הרב בראדי לפני כתשעים שנה היתה בשעתה המעולה שבמהדורות, אך עתה אינה עונה על צורכי השעה⁸. כצעד ביניים

- 2 לתיאורם המפורט ראה A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, I, Oxford 1886, pp. 642–653. סימניהם להלן: כ"א (כתב-יד 1970); כ"ב (כתב-יד 1971).
- 3 סימנו להלן: כ"ש. תודתי אמורה בזה לספרייה הבודליאנית, למכון תצלומי כתבי יד של הספרייה הלאומית ולספריית מכון שוקן, שבתצלומי כתב-יד שברשותם נסתייעתי בהכנת מחקר זה.
- 4 עליהם יש להוסיף מחזורי תפילה וקובצי שירה של קהילות ישראל, בכתובים ובדפוסים (בראשם תכלאלים ודיוואנים תימניים).
- 5 מצד דיוק הנוסח עומד כ"ש בדרגה תחתונה.
- 6 הכתב של המתרגם הוא מזרחי. נראה שהנהלת הספרייה הבודליאנית מסרה את התרגום לידי יהודי מזרחי יודע ערבית; אך תרגומו מעיד עליו שידיעתו בלשון הערבית לא היתה מושלמת, ותכופות נשתבש בתרגומו.
- 7 מאמרי וילסקער ראו אור בסאונדטיש היימלאנד, המופיע במוסקבה. להלן פירוטם: "עבודת האלייוויס מאטאנע" גליין 1 (1985), עמ' 149–162 (להלן: ל"ו I); "דאס געזאנג פון געזאנגען" פון יעבודע האלייוויי, גליין 10 (1986), עמ' 133–146 (להלן: ל"ו II); "יעבודע האלייוויס בריוו צו מוישע איבן עזרא, גליין 3 (1988), עמ' 130–140 (להלן: ל"ו III).
- 8 תודתי אמורה לפרופ' ע' פליישר, שצילם לי מאמרים אלו לצורך מחקרי; וכן לפרופ' י' יהלום, שהעמיד לרשותי צילומים משירי ריה"ל מן הגניזה שעשה לצורך מחקרו, ושלוש-עשרה כתובות ערביות שהעתיק מכ"י פירקוביץ EBP (להלן: פר). לאחרונה קיבל המכון לתצלומי כתב-יד סרט של דיואן ריה"ל, אוסף פירקוביץ, לנינגרד (פטרבורג). סימנו: IIA 44 (להלן א"פ).
- 8 די לציין שהפיוטים נתפרסמו ללא פירוש ומפתח; בפרשנות שירי החול אין זכר למקבילות הערביות, המאורות סתומות; ובינתיים נתגלו עשרות שירים ופיוטים חדשים שחוברו בידי יהודה הלוי. מהדורתו של י' זמורה היא העתקה לקריה ממהדורת בראדי, ללא פירוש; והקורא אינו מוצא בה את ידיו ורגליו (החלוקה למדורות היא לפי טעמו של המהדיר ואינה עולה עם מסורת השירה הספרדית; לשירי החול חסר מפתח כללי ולפיוטים אין מפתח כלל).

מגיש אני מחקר על הכתובות הערביות, שיהיה לפי שעה לעזור לחוקרי שירתנו הספרדית, ולעתיד אף ישמש את מהדירי שירת יהודה הלוי.

הכתובות במקורות השונים קרובות, דרך כלל, זו לזו בתוכנן ובנוסחן, ואך לעתים רחוקות שונות הן אחת מרעותה. לא כל הכתובות נכללו במסגרת המחקר. כתובות שקבע בראדי במהדורות, בראש השיר או בפירושו, והן עולות יפה עם הכתובת הערבית, לא נגעתי בהן. כנגד זה, כתובות שנפלה בהן טעות, אם בנוסח הערבי ואם בתרגום העברי, הועתקו וניתרגמו מחדש. כתובות שאין בהן מן החידוש, מעין 'ולה איצא' [=ולו עוד] או 'גירה' [=אחר, זולתן], הוצאו ממסגרת הרשימה. שירים נושאי כתובת שכתבו משוררים ליהודה הלוי וזה ענה עליהן, צורפו לרשימה, היות שהם מבהירים את שירי המענה של ריה"ל. בדבר זה נהגתי כמנהג עורכי הדיוואנים בימי הביניים. איגרות פרוזאיות הנושאות כתובות ערביות – נהגתי בהן כבשירים וכללתן, וציונן נעשה על-פי פתיחתן. סימות ערביות (כ'רגאת) בשירי איזור – צירפתן לכתובות, ואף אותן הגהתי ותרגמתי. את הסימות הרומניות השתדלתי להעמיד על נוסח נכון; ד"ר מ' אורפלי נטל על עצמו בטובו להעתיקן לספרדית ולתרגמן לעברית.

במחקר זה איני עוסק בחילופי נוסח של כתובות ולא במקורותיהן, אלא בהתקנת נוסח מוגה אחד ובתרגומו, ללא דיון בטעויות שנכשלו בהן אחרים. כשיש לכתובת אחת שני נוסחים, ללא הפרש משמעותי, בחרתי את זה הנראה לי. וכשקיים שוני ענייני נתתי את שניהם. אם אחד מהם נדפס כבר, הצטמצמתי בחדש. הגהות שלי בנוסח הכתובות נתונות בתוך סוגרים מרובעים. הכתובות סדורות לפי סדר א"ב של השירים. ציון השירים הוא לפי מהדורת בראדי. שירים שאינם מצויים במהדורות צוינו על-פי מהדורת ירדן ואוצר השירה של דוידזון. מקורן של הכתובות צוין לפי הדיוואנים. כתובות ללא ציון שאובות ממהדורת בראדי.

רשימת קיצורים למקורות

בראדי ח' בראדי, *דיואן כולל כל שירי ר' יהודה בן שמואל הלוי*, ד"ח, ברלין 1901–1911.
דוידזון י' דוידזון, *אוצר השירה והפיוט*, ד"ח, ניו-יורק תרפ"ה–תרצ"ג.
ירדן ד' ירדן, *שירי הקדש לר' יהודה הלוי*, ד"ח, ירושלים תשל"ח–תשמ"ו.
שירמן ח' שירמן, *שירים חדשים מן הגניזה*, ירושלים תשכ"ו.

- 1 אבני נזר מתנוססות (א ג 214)
והדא מא גאוב בה ז"ל אלנור סופר הישיבה ואלענואן מנה (ל"ו III 132, 6) – וזה מה שהשיב ז"ל לנזר סופר הישיבה. והכתובת ממנו [מסופר הישיבה].
- 2 אברך את ה' אשר יעצני (דוידזון א 354)
והדא אלבקשה לנפסה והי תקתצי מעני אלתובה – 'בקשה זו עשאה לעצמו והיא מחייבת עניין התשובה'.

9 מראה המקום רשום בצד השיר בשתי אותיות ובספרות. האותיות רומזות לכרך ולמספר השיר, והספרות – למספר העמוד.

- 3   ה' נגדך כל תאוותי (ג קמא 266)
וממא קאלה פי אלוהד — 'וממה שאמר על הפרישות'. נ"א: וקד יתנפל בה — 'אמר
כתפילת רשות'.
- 4   אהבי לחיי יריקו (א קלג 195)
סיומת: אלחביב ימר עלי טריקה / וימן עלי בתעניקה
וארי לנפסי לא תקנע / פיא רב מא אצנע (כ"ש 37, 196 ב תכח)
'האהוב חולף בדרכו / ומזכה אותי בחיבוקו
מוצא אני שנפשי אינה מסתפקת / הה אלוהים, מה אעשה?'
- 5   אהה לא יום בשורה (ב יא 92)
וקבל אתמאמה הזה אלקציד נפד אמר אללה פי אלממדוח וקתל פאתצל בה דלך וקאל
בדיהא ירתי שלמה בר פרוצאל — 'וקודם שסיים שיר זה ["בעלת כשפים"] יצאה יד
ה' במהולל ונהרג. ובאה השמועה אליו ואמר מניה וביה קינה על שלמה בר פרוצאל'.
ראה 'בעלת כשפים' (מס' 49).
- 6   אהי כפר לרוח (א כו 36)
וכאטב בע' אכואנה (כ"ש 37 184 א סח) — 'וכתב לאחד מחבריו'.
נ"א: ולה ישכו אלפראק — 'ולו תלונה על הפירוד' (כ"פ).
- 7   אחי מוסר גביר (ב כא 111)
ולה פי ר' אברהם ן עזרא (כ"פ, סי' קכה) — 'ולו על ר' אברהם בן עזרא'.
- 8   אחי שכל אשר ידיו לאורחים (ב ב 215)
וממא ינסב אליה פי אוראק ואללה אעלם באלצחיה (כ"ב) — 'ממה שמיוחס לו
בניירות, והאל יודע את האמת'.
- 9   אחר גלות סוד (א צג 135)
סיומת: באללה רסול / קל ללכליל / כיף אלסביל / ויבית ענדי
כלף אלחגאל / נעטיה דלאל / עלי אלנבאל / ונזיד נהדי
'הוי השליח, השבעתיך באלוהים / אמור לידיד / אי הדרך / וילן אצלי
מאחורי הפרגוד / ניתן לו תפנוקים / ביד נדיבה / ונוסיף ונעניק'.
ולה מושח פי אבא הרון נע (ENA 2158.15) — 'ולו שיר איזור. על אבו הרון [משה
בן עזרא] נוחו עדן'.
ולה פי אבי הרון בן עזרא. והי אלתי אשאר אליהא פי רסאלתה אלתי אולהא שלום רב
וישע יקרב (א"פ) — 'ולו על אבו הרון בן עזרא. והוא השיר שרמו עליו באיגרתו
שפתיחתה שלום רב וישע יקרב'.
- 10   אט לי חזק לבב רפא מתנים (דוידזון א 2603; המגיד יב 15)
וכאטב אבא איוב אבן אלמעלם מגאובה עלי קצידתה אליה והי עב תערוף (כ"ש 37
180 א נ) — 'כתב לאבו איוב בן אלמעלם מענה על השירה שכתב לו "עב תערוף"'.
איה כבוד האל (א ב 2)
- 11   ולה פי אלמדכור חין כאן באלאסכנדריה — 'ולו על הנזכר [אהרן אלעמאני] כשהיה
באלכסנדריה'.

- וקאל פי אלחבר אלמעולה ובניה באלאסכנדריא (כ"ש 37 187 א פד) — 'ואמר על החבר המעולה ובניו באלכסנדריה'.
- 12 איך אחריך אמצאה מרגוע (א סו 92)
וכאטב אבא אהרן בן עזרא אלי קסטיליא (כ"ש 37 184 ב) — 'כתב לאבו אהרן [משה] בן עזרא לקסטיליה'.
נ"א: וכתב אלי אבי הרון ׀ עזרא לבלאד אלאדום אלי אשתיליה (כ"פ סי' קצט) — 'וכתב אל אבו הרון בן עזרא לארץ אדום לקסטיליה'.
- 13 איך מעינות עיני (א קלו 199)
וקאל לחן מפאתי היכל — 'ואמר בנועם "מפאתי היכל" (א קבג 182).
סיומת: יא קום מא אצברני / נרא אלחביב גארי / ונעשקה
ליס כאן תכון סנה / למן לקא חבה / יעאנקה (כ"ש 37 195 ב תח)
'הי הבריות, כמה סבלן אני! / רואה אני את האהוב רץ / והגני חושק בו
כלום לא מסורת היא / שכל הפוגש באהובו / יחבקנו?'
- 14 אל בית הנבנה (ב מט 48)
וקאל פי אלמעני (כ"פ, סי' קבג) — 'ולו באותו עניין'.
קדם לו 'כוכבי תבל'. וקאל יצף חופה — 'ואמר בתיאור חופה'.
- 15 אלהי אל תשבר משברי ים (ב ט 168)
וקאל פי רכובה אלבחר קאצדא ארץ ישראל (כ"ש 37 187 א ריג) — 'ואמר על הפלגתו בים כשמגמת פניו לארץ ישראל'.
- 16 אלהי משכנותיך ידידות (ב ד 160)
וקאל והוא יצף רויא ראהא — 'ואמר בתארו חלום שראה'.
ועטם שוקה אלי בלד אלשאם חתי כאן [ראי] נפסה פיהא פי אלמנאם פעמל הדה
אלביאת [אלאביאת] יצף פיהא מא ראה פקאל (פר) — 'גברה תשוקתו לארץ-ישראל
עד שראה עצמו בשנתו שהוא בתוכה. עשה בתים אלה ותיאר בהם מה שראה
ואמר'.
- 17 אלוף החן את (א קכו 188)
ולה פי מתל דלך — 'ולו [שיר חשק] כיוצא בזה'.
- 18 אלופי או רעי אתה (ב כ 236)
וקאל פי פתי טל [טר] עדארה — 'ואמר על נער שצימח שער בלחייו'.
נ"א: וקאל פי אלעדאר (כ"ש 37 184 א סו) — 'ואמר על צמיחת שער הלחיים'.
עלם שצימח שער זקנו חדל לשמש אובייקט באהבת זכרים. על-פי זה יעלה יפה פירוש
הבית האחרון: כשהיה נער האדימו לחייו מדמי האוהבים ששפך. מעתה יתכסו לחייו
במוך זקנו, אדמימות לא תיראה, וממילא יפסיק לשפוך דמי האוהבים. ראה 'ילדי
זמן'.
- 19 אם הנדוד מכל שכם שכמי (ב כח 249)
וכתב אלי אבו אלחסן יהודה בן עזרא גואב עלי כתאב ורד מנה — 'וכתב לאבו אלחסן
יהודה בן עזרא תשובה לאיגרת שהגיעה ממנו'.

- 20 אם לאלהיך לבד תוחילי (ב כז 248)
וקאל עלי אלנשמה (כ"ש 37 185 ב קמו) — 'ואמר על הנשמה'.
- 21 אם נפשך יקרה בעיניך (ב כב 237)
וקאל פי אלחכמה ואלאדב מוסרים טובים (כ"ש 37 188 א רמד) — 'ואמר על החכמה והמוסר מוסרים טובים'.
- וממא קאל למר אבין נע (פר) — 'וממה שאמר למר אבין נוחו עדן'.
- 22 אם תהיה אוכל (ב קב 314)
ולא פי אלצחון אדא אתי פיהא מרי (כ"ב) — 'ולו על הקערות כשמביאים בהן כבושים'.
- 23 אמור לעב (ב לה 36)
ולא פי אלמעני (כ"פ סי' קכא) — 'ולו באותו עניין'.
- קדם לו 'כוכבי תבל'.
- וקאל יצף חופה — 'ואמר בתיאור חופה'.
- 24 אמור לצבא שחקים (א צז 144)
ולא פי אלרייס אלגל ר' שמואל הנגיד — 'ולו על הנשיא הנכבד ר' שמואל הנגיד'.
- וקאל פי אלרייס אבו מנצור והו רב שמואל הנגיד ז"ל (כ"ש 37 188 ב רנט) — 'ואמר על הנשיא אבו מנצור, והוא רב שמואל הנגיד ז"ל'.
- 25 אמר בלב ימים (ב יד 174)
וקאל ענד היגאן אלבחר — 'ואמר כשסער הים'.
- 26 אמרו בני ימים לבן נדיב (ב נא 50)
וקאל פי אלחתן (ל"ו II 137, 4) — 'ואמר על החתן'.
- וקאל פי ערס (כ"ב) — 'ואמר על חתונה'.
- 27 אמת אשפוט ואדינה (א קטז 175)
וקאל מסתפתיא פי שער שכצין (כ"ש 37 184 ב קב) — 'ואמר כששאלוהו על שירת שני אנשים'.
- בגוף השיר נקובים השמות יוסף ויצחק.
- ואסתפתאה ר' יעקב בן לביל ומ' יצחק ו' עשאל פי שער עמלה ואחד מהם [= מנהם] פקאל (כ"פ סי' שך) — 'שאלוהו ר' יעקב בן לביל ומורנו יצחק בן עשאל בדבר שיר שחיברו אחד מהם'.
- ואמר: נ"א: ותנאטר יעקב בן ו' לביל ומר יצחק בר מר עשהאל פי אביאת שער עמלהא ואסתפתיא ר' יהודה הלוי פקאל פי גואבה (א"פ) — 'התווכחו יעקב בן ר' לביל ומר יצחק בר מר עשהאל בעניין בתי שיר שעשו'.
- שאלו את ר' יהודה הלוי ואמר בתשובתו'.
- 28 אפתחה שערי רנני (ג כט 54)
אכברני אסתאדי אלשיך אבו אלעלא אלצאי ען מר יהודה הלוי רצי אללה ענהמא אן הזה אלקטעה אוול מא קאלה והו חדת אלסן והי (פר) — 'סח לי מורי שיך אבו אלעלא אלצאי משמו של מרנא יהודה הלוי, אלהים ירצם, שפסוקה זו היא יצירתו הראשונה שאמרה, כשהיה צעיר לימים'.
- והיא'.
- 29 אצעק בלב נמס (ב טו 174)
וקאל פי אלבחר ענד היגאנה — 'ואמר על הים כשסער'.

- 30 אראה זמן רקד (א כ 27)
וקאל פי צבאיה ימדח צדיקא לה והו שלמה בן קרשפין נייע — 'ואמר בנעוריו, בתהילת
ידיד שלו, והוא שלמה בן קרשפין, נוחו עדן'.
נ"א: ולה ימדח אבא אלרביע בן קרשפין (כ"ש 37 183 א לז) — 'ולו בתהילת אבו
אלרביע בן קרשפין'.
- 31 ארון חכמה אשר עליו (א כח 38)
וקאל מסתדעיא ללרב אלצרפתי (כ"ב) — 'ואמר בהזמינו לסעודה את הרב הצרפתי'.
נ"א: ולה ינדר צדיקא אלי אלטעאם (כ"ש 37 185 א קכא) — 'ולו כשהזמין (?) ידיד
לסעודה'.
- 32 ארץ כילדה היתה יונקת (א ס 82)
ולה פי וצף זהר אלרביע וחסנה ותכלץ מנה אלי מדח ר' יצחק בן אליתים נע — 'ולו
בתיאור פרחי האביב ויפים ונחלץ ממנו לשבח את ר' יצחק בן אליתים נוחו עדן'.
- 33 אש הנדוד נפלה (א סה 91)
ולה פי אבי הרון בן עזרא (כ"ש 37 195 א תה) — 'ולו על אבו הארון [משה] בן
עזרא'.
סיומת: זודני קבלה / פאני מן גדוה / כארג אלי אלעדוה — 'תן לי נשיקה כצידה/
כי ממחר / אני יוצא לשפת הנהר'.
בשיר: 'ויאסר להלך לחוף ים מרכבה'. כנגד זה בסיומת הערבית — נהר.
- 34 אש תוקד בקרבי (דוידזון א 7736)
והזה קינות ליהודה הלוי זצ"ל תתצמן וצף חאלת ישראל ענד אקבאלהם
ואדבארהם (תכלאל תימני כ"י) — 'ואלו קינות ליהודה הלוי זצ"ל הכוללות תיאור
מצב ישראל בהצלחתם ובתבוסתם'.
- 35 אשא שלומי על כנף הרוח (ב כ 21)
וקאל מתגזלא (כ"ש 37 187 א קצח) — 'ואמר בשיר חשק'.
- 36 אשר פזר בדלח (א כה 34)
וכתב אלי אלוזיר אבא אסחאק בן באסה (כ"ש 37 181 א יח). [כ"פ: ׀ באשא]
— 'וכתב לשר אבו אסחאק בן באסה'.
- 37 אשר שמך סגלה לסגלה (א כט 39)
וכתב אלי ר' יהודה אלסגולת למא אהדא לה שקל הקדש (T-S Misc. 35.62; כ"פ
ס' קה) — 'וכתב לר' יהודה סגולת כשנתן לו במתנה שקל הקדש'.
על-פי שם הנותן תובן הפתיחה: 'אשר שמך סגלה לסגלה' — הוא סגולה לישראל
שהם סגולה.
- 38 אשרי ותארכנה תנומותי (א קיז 175)
וכתב אליה מן מצר (T-S Misc. 35.62; כ"פ ס' רצב) — 'וכתב לו [לר' אהרן
אלעמאנין] מפסטאט'.
- 38א באתם למימי מעין (ב יז 233)
וקאל פי בעץ אלפתיאן וקד נבו נבוגא חסנא (א"פ ס' קלח) — 'ואמר על אחד
הצעירים לאחר שהצטיין הצטיינות מעולה (בשירה)'.

- 39 בגדתם בי מיודעי (א נב 69) ולה ענד מפארקתה אבי הרון בן עזרה רצי אללה ענהמא — 'ולו בהיפרדו מאבי הרון [משה] בן עזרא, אלהים ירצה את שניהם'.
נ"א: וכאטב אלזויר אבי איוב בן אלמעלם (כ"ש 37 182 ב כז; כ"פ ס' קצו) — 'וכתב לשר אבו איוב בן אלמעלם'.
- 40 כגר ובלוי וביתום (א קז 161) ואסתנדעא כמרא מן בעץ אצדקאה פי בעץ אלאעיאד — 'וביקש יין מאחד מידידיו באחד החגים'.
נ"א: וקאל יסתדעי כמרא מן בעץ מן יאנס בה — 'ואמר בבקשו יין ממי שהתרועע עמו'.
- 41 בחייכם תנו שכר (ב ו 12) וקאל מתגולא — 'ואמר בשיר חשק'.
- 42 כי הצבי בי אדני (א קלא 192) סיומת: בס בס בפמי / ודע סואדך יא עמי [נ"א: פי פמי... פואדאך] — 'שקה, שקה בפי / והנח קדרותך, דודי'.
- 43 ככה על מחרת היום (א לו 45) ולה תנצלא עמא עאתבה (עלי) אבו הרון בן עזרא רחמה אללה עליהמא — 'ולו התנצלות על מה שהוכיחו אבן הרון [משה] בן עזרא, רחמי האל עליהם'.
- 44 בכל לבי אמת ובכל מאודי (ב י 221) וקאל פי אלשכר לאללה תעאלי (כ"ש 37 187 ב רכד) — 'ואמר כשהוא מודה לאל יתעלה'.
- 45 בלבי לך נטעים נעמנים (א מא 56) וכתב אלי ר' דונש בן אבי שכר חין פראקה לה רחמה אללה עליהמא — 'וכתב לר' דונש בן אבי שכר כשנפרד ממנו. רחמי האל על שניהם'.
- 46 בן יעקב יוסף (א סב 87) ולה ימדח ר' יוסף ואטנא (ואטנא) ׀ מיגאש (כ"פ ס' רלב) — 'ולו בשבח ר' יוסף וסבורני שהוא בן מיגאש'.
- 47 בנות ליל אשר ליל עמיתן (ב נו 280) וקאל ימדח ׀ נתן בן אלמרח רחמהמא אללה — 'ואמר בהללו את ר' נתן בן אלמרח, ירחמם ה''.
בעברי על פני רמון (א לד 43)
- 48 וקאל ענד אגתיאזה בגרנטה פי תרגמה ולם יתפק לארויא [לה רויא] ר' יהודה בן גיאת (כ"פ ס' קי) — 'ואמר בעברו בגרנאדה. בכתובת [אחרת] ולא נודמן לו לראות את ר' יהודה בן גיאת'.
- 49 בעלת כשפים (א יג 14) ולה ימדח שב שלמן [שר שלמה] בן פרוצאל בקשתיליה ענד רגוה [רגועה] מן בלאד בן רדמיר (T-S Misc. 35.67) — 'ולו שיר תהילה לשר שלמה בן פרוצאל בקשתיליה בשוכו מארץ רדמיר'.

- נ"א: וקאל איצא והי מן אגד [אגוד] אנשאדהו (כ"ש 37 182 ב לא) — 'ואמר גם כן והוא מן המצוינים שבשיריו'.
ראה 'אהה לא יום בשורה' (מס' 5).
בראות לבי לכסיל (ב עו 297) 50
ולה יצף שרבה אלנבד (פר) — 'ולו בתיאור שתייתו ליין'.
וקאל מתעבדא [מעתברא] — 'ואמר בהסיקו מוסר השכל לעצמו'.
בראדי התלבט בפירוש הכתובת בנוסחה המשובש (ראה פירוש), ולא העלה על דעתו שהרי"ש נתחלפה בדל"ת.
גביר בו שש ואין בו שש (ב מד 209) 51
ולה מעמי פי אסם שש (כ"ש 37 192 א שמו) — 'ולו חידה על השם ששת'.
בבית ב יש להשלים: אָת שָׁם.
גבר זמן וירד ביהושע (א עא 103) 52
וקאל פי אלשיך אלאמין אבו סעיד בן דוסא [אלמערופ בן קֶרְקָה] והו פי אלסגן — 'ואמר על הנכבד הנאמן אבו סעיד בן דוסא [הידוע בשם בן קרקה] כשהיה כלוא בבית הסהר'.
דבריך במור עובר (ב ו 164) 53
ועדלה בעץ אלאכואן ען אלמצי אלי אלשאם פקאל פי מדחאה — 'הוכיחו אחד היידיים, שלא ילך לארץ-ישראל, ואמר בשבחה'.
דוד בחלום נטה (א קיט 178) 54
לחן [בנועם] תן ריחך בשמי (א פו 122)
סיומת: חביבי קד אבטא / מן חבס אלבדרא
עני לקד אכטא / ואשגל אלסרא
'התמהמה אהובי / מי כלא את הסהר?
שגה כלפי / והטריד את הלב'.
דוד מתקן מליו (א קכא 181) 55
וקאל תגולא [מתגולא] מתשוקא (כ"ש 37 192 א שמד) — 'ואמר, בתשוקתו, בשיר חשק'.
דודים נסעו לבי שסעו (א צו 143) 56
סיומת: קף נודעו / לעסי נכדעו / אן לס יבק מעי / תחמלני מעו — 'עצור ואיפרד ממנו / אולי אעכב אותו / אם לא ייִוֹתֵר עמי / שְׁאֲנִי עמר'.
דברי המשורר לנוהג ברכב.
וקאל ענד פראקה לר' אברהם קריבה (א"פ) — 'ואמר כשנפרד מר' אברהם קרובו'.
דורשי תורה יתהלכו (א קיד 173) 57
מושח פי רב יוסף הלוי ז"ל לחן רב לכס מוכיחי — 'שיר איזור על רב יוסף הלוי [אבן מיגאש] בנועם "רב לכס מוכיחי"'.
'רב לכס מוכיחי' — שיר איזור לריה"ל (ב קיב 321).
נ"א: ולה ימדח רב יוסף וכו' (כ"ש 37 194 ב שצג) — 'ולו בתהילת רב יוסף וכו''.
דחווה וילך בחשכו (הברמן, הארץ 13.9.46) 58
וקאל פי שכץ יהגוה (כ"ש 37 185 א קל) — 'ואמר שיר לעג על אדם'.

- 59 דלה ורקה מבלי מדוה (א טז 21)
ולה ימדח אלכמר תס תכלץ מנה אלי מדח אבי אלחסן בן קמניל — 'ולו בתהילת
היין. אחרי כן נחלץ ממנו לתהילת אבו אלחסן [מאיר] בן קמניאל'.
- 60 האין צרי אל מחלה (א פה 121)
וכתב פי צבאיה לבעץ אכואנה עאתבא עליה פי תגייר ודה — 'וכתב בעלומיו לאחד
מחבריו והוכיחו על ששינה ידידותו'.
נ"א: ולה יסתהדי וצאל צדיק הגרה (כ"ש 37 182 ב כה) — 'ולו בבקשו ריעות ידיד
שזנחו'.
- 61 האל מקור חיים (א עט 115)
ולה פי אלחכים ר' נתן בן אלוראק נע (T-S Misc. 35.62) — 'ולו על הרופא ר' נתן
בן אלוראק נוחו עדן'
וראק — הוראתו בערבית מוכר נייר, מייצר נייר או מעתיק ספרים; נקרא כן על שם
אומנותו.
- 62 הבא מבול (ב י 169)
ולה פי אלמוסטה גולפו בלעז — 'ולו על המוסטה. זרם גולף בלעז'.
על זרם הגולף: במהלך הזרם מתהווים גלים אופקיים המתקדמים במהירות של כ-18
ק"מ ליום. כמות המים המובלים במערכת הגולף היא עצומה (אנציקלופדיה עברית,
י, ערך 'גולף', עמ' 414).
- 63 הבכוס הלבנה (א צח 149)
לחן [בנועם] ישעך יזכירו (ג ח 13) קדיש לשבת חנוכה.
סיומת: gar šaweš devina / e debinaš bi-al-ḥaq(q)
gar-me k(u)and me bernad / mio ḥabībī iṣḥāq
'כיוון שאת מנחשת ואמת מנחשת
אמרי, מתי ישוב אלי אהובי יצחק'.
- א63 הגיע זמן קץ (א נט 81)
ולה מדיח עלי טריק פיוטי עמלה פי אדוננו שמואל הנגיד — 'ולו שיר שבח בדרך
חופשית. חיבר אותו על אדוננו שמואל הנגיד'.
- 64 הגם לכבש ארי שדי (ב נח 285)
תוספת א: וכתב ר' יצחק בן אלשאמי בחדה אלקטעה אלי חזן ולי באלגזירה אלכצרא
וקד זעם אנה חצר אלקאפיה אלתי צמנהא (T-S Misc. 35.57) — 'וכתב ר' יצחק
בן אלשאמי שיר זה לחזן שנתמנה באלגזירה אלכצרא ודימה שכלל הכל בחרו'.
תוספת ב: ואעתדר ען כלמה גוזן אלדי לס ידכרהא באנה לס ינתטס לה פיהא מעני
פאסתדרכהא וסואתהא ר' יהודה ז"ל (שם) — 'והתנצל על תיבת גזן, שלא הזכירה
משום שלא הסתדר לו בה שום עניין. תיקן זאת ר' יהודה ותיאם אותה'.
כתובת אחרת: ואעתדר וכו' — פיהא מעני. פלמא וצל אלקציד אלי ר' יהודה ז"ל ראי
אנה קד פאתה מן חדה אלקאפיה כתיר פאסתדרכהא פי קציד וקאל — '...כשהגיע
השיר לר' יהודה ז"ל ראה שנעלמו ממנו בחרו הזה הרבה. תיקן אותן בשיר
ואמר'.

- החרוז 'זן' נבחר על שום שמדובר במינוי 'חזן'. אלגזירה אלכצרא [חצי האי הירוק]
הוא שמה של עיר חוף במיצר גיברלטר.
- 65 הה לי ידידי (א כג 33)
וקאל פי אלפראק — 'ואמר על הפירוד'.
נ"א: וקאל פי תשייעה אחד אכואנה — 'ואמר כשליווה אחד מידידיו'.
- 66 הוד והדר שים חבלו (ב סג 63)
ולה עלי חתין (ל"ו II 138, 12) — 'ולו על חתן'.
- 67 הוי הלומדים חכמת עצלות (ב ג 216)
ולה פי דם תארכי טלב אלעלם — 'ולו בגינוי הנוטשים בקשת החכמה'.
- 68 היוכלו פגרים (ב כג 184)
וקאל איצ'ה וחי מן אגד [אגוד] אנשאה (כ"ש 37 186 ב) — 'ואמר גם כן והוא ממבחר
חיבוריו'.
- ולמא עטם אלתשווק מנה אליהא ע'ל עלי אלספר נחואה פראם אכואנה אלתצבט בה
ואלחו עליה פי אלבקא מעהם פקאל (פר) — 'וכשגברה תשווקתו לה [לירושלים] גמר
אומר לנסוע אליה. רצו חבריו בכל מאודם לעצור אותו והפצירו בו להישאר עמהם.
אז אמר'.
- 69 היתנכר נזיר אחים לאחיו (א כא 29)
וכתב אלי אלר' יוסף בן אלשאמי אלי פא[נס] וקד וצל מ' ברוך בן מ' אבון אלי
אלאנדלס משתכיא מנה (T-S Misc. 35.72) — 'וכתב לר' יוסף בן אלשאמי
לפאס לאחר שהגיע מורנו ברוך בן מורנו אבון לאנדלוס כשהוא קובל עליו'.
- 70 הלא יכון הלך גוים לאורך (א כז 37)
וקאל פי אבנה אבי אלפצאיל (T-S Misc. 35.55) — 'ואמר על בנו [של ר'] אהרן
אלעמאנן אבי אלפצאיל'.
- נ"א: וקאל ימדח אבא אלפצאיל בן אלחבר (כ"ש 37 188 א רלה) — 'ואמר בתהילת
אבו אלפצאיל בן החבר'.
- 71 הלבי ים ממולא (א פז 123)
ולה פי אבו אלחגאג בן עזרא נ"ע — 'ולו על אבו אלחגאג [יוסף] בן עזרא נחור עדן'.
- נ"א: וכתב אלי ר' יוסף אבן אלשאמי (כ"ש 37 181 א) — 'וכתב לר' יוסף אבן
אלשאמי'.
- 72 הם הם ימי תבל (ב יב 222)
וזהה אלקצידה אלדי זעם אנהא צאעת ענה תם וגדהא (T-S Misc. 35.74) — 'וזהו
השיר שדימה שאבד ממנו ואח"כ מצאו'.
- נ"א: פראגעה בהדא אלקצידה והי אחסן קולה (כ"ש 37 180 ב) — 'פנה אליו בשיר
זה והוא הנאה בשיריו'.
- מענה על שירו של מר אבון 'שיבה פני השחרות חומדת'. ראה 'נפשי לשלום' (מס'
175).
- 73 הנה אני משא (א יט 26)

- וכתב ען אבי אברהים בן עזרא אלי אכיה ז"ל — 'וכתב בשם אבו אברהים [יצחק] בן עזרא לאחיו ז"ל'.
- נ"א: וכאטב לאבא אהרן ען לסאן אכיה (כ"ש 37 184 ב קה) — 'וכתב לאבו הארון [משה] בשם אחיו'.
- 74 הניחם הגביר חלפון (ב עג 295)
ולה פי אלמדכור אביאת בעתהא אליה ללמריה — 'ולו על הנזכר [סעיד אלדמיאטי] בתי-שיר, ששלחם אליו למריה'.
- 75 העוד לילדות נפשך נכספת (א פט 129)
ולה אלי אבי אלחסן בן מוריל דאם עזה (T-S Misc. 35.57) — 'ולו אל אבו אלחסן בן מוריל, יתמיד כבודו'.
- 76 הפוך את החיל (ב ג 194)
ולה פי לחיה בכרה — 'ולו על זקן שהקדים לצמוח'(?).
היפוך תיבת 'חיל' הוא 'לְחִי'; 'רכב' — 'בְּכָר'. הכוונה — הלחי הוציא את פרוי הראשון. ערשו — היפוך 'שְׁעָרָה'. בשנתו לחיו מונחת על 'ערשו', והן שערותיו.
- 77 הפשט הזמן בגדי חרדות (א עח 112)
וכתב אלי כתאב אלנגיד אלמדכור רבי נתן ברבי שמואל החבר ז"ל גואבא ען כתאבה אליה — 'וכתב לסופר הנגיד הנזכר רבי נתן ברבי שמואל החבר ז"ל בתשובה על איגרתו אליו'.
- 78 הציקתני תשוקתי (ב יג 172)
וקאל פי אלתשוק ללאהל ואלוטן — 'ואמר על התשוקה למשפחה ולארץ'.
- 79 הקבל פני דודך לרעים (א קטו 174)
ולה יסתדעי ר' יהודה בן גיאת למנאדמה [כ"ב: עלי מגלס שראב] — 'ולו בהזמינו את ר' יהודה בן גיאת למשתה יין'.
- 80 הקולך זה אחי (א ו 6)
ולה יסתרצי צדיקא עאתבה פי שער — 'ולו בפייסו חבר שהוכיחו בשיר'.
- 81 הראיתם ברק בא מעוני (א קכד 184)
לה ז"ל מושח פי יוסף (ל"ו I 156, 43) — 'לו ז"ל. שיר איזור על יוסף'.
- נ"א: ולה פי ר' יוסף ן צדיק (כ"פ, סי' ע) — 'ולו על ר' יוסף בן צדיק'.
- סיומת: יא חמאם / יא חלאק / יא חניני
אין גבת / אלבארח / לס תגיני
'אַת יונה / מעופפת / לך כיסופי
היכן נעלמת / אתמול / ולא באת אלי'.
- 82 הריח מור ואם ריח עסיסים (א מג 58)
ולה ימדח אבי הרון ז"ל — 'ולו בשבח אבו הרון [משה בן עזרא]'.
- נ"א: ולה ימדח אבא אהרן בן קרשפין (כ"ש 37 185 א קכו) — 'ולו בתהילת אבו הארון בן קרשפין'.
- 83 הרף שאון ים (א ח 10)

- וכתב לה מן אלמרכב (T-S Misc. 35.55) — 'וכתב לו מן הספינה'.
 וכתב לחבר ן אלעמאני מן אלמרכב (כ"פ) — 'וכתב לחבר בן אלעמאני מן הספינה'.
 מכאן שהשיר נתחבר מן הספינה, קודם שירד ריה"ל לחוף אלכסנדריה. ריה"ל בא
 לאלכסנדריה ביום כ"ד אלול דתת"ק (1040), והשיר נתחבר בחודש זה.
 בכ"פ באה בסוף השיר תוספת זו: וזיל הדה אלקטעה במה מתאלה
 לס אגד סבילא ללתצרף / חתא אקבל ידיהא
 פעדוא לי מעאליהא / געלת פדא חראזא
 'כתב [חזור לריה"ל] בשולי הפסוקה בתים דומים:
 לא מצאתי דרך להתנהגות חופשית / עד שאנשק את ידיך
 מנו לפני מעלותיך / אהי כפרה וסגולת שמירה לך'. ריה"ל צירף לשירו בתי-שיר אלה
 עקב קירבתם העניינית לשירו. הוא אף שילב את תוכנם בשירו העברי.
- 84 השחת רחמיו עמי (א יב 13)
 וקאל ישכו הגר צדיק (כ"ב) — 'ואמר בתלונה על ידיד שהתנכר לו'.
- 85 השר אשר מושבך איתן (א קכח 188)
 וכתב אליה לילה אקלאעה (T-S Misc. 35.64) — 'וכתב לו [לר' אהרן אלעמאני]
 בליל הפלגתו בים'.
 נ"א: וכתב אלי אלמזכור לילה אקלאעה — 'וכתב לנוכר בליל ההפלגה'.
 בראדי: לאחד מנדיבי עם.
- 86 השר עטרת כל ידידיך (א לא 40)
 וכתב לאבי נצר בן אלישע אלכסנדרי יעזיה פי מות אמה לה ויתעדר ען חצורה לרמד
 אצאבה רואיתהא [ש: רואיתהא] ענה והי — 'וכתב לאבו נצר בן אלישע אלכסנדרי
 בנחמו אותו על מות שפחתו, והתנצל על היעדרו בגלל דלקת עינים שפגעה בו. סיפור
 הדברים מפיו [של אבו נצר]. והוא'.
- 87 התמיר בזקונים הבחורות (א נח 77)
 וורדה מן ענד אבי הרון נייע קציד שבב פיהא במדח אלשיב ודס אלשבאב פקאל
 יראגעה (T-S Misc. 35.53) — 'הגיע אליי מאת אבו הרון [משה בן עזרא] שיר,
 שבו הליל את הזיקנה וגנינה את העלומים ואמר בתשובתו אלי'.
- 88 בראדי הסב את הדברים לריה"ל עצמו. שירו של רמב"ע לא נשתמר, כי לא מצאנו
 בדיואן שלו שיר שחרחתו 'רות' עפ"י מענה ריה"ל.
- 88 התנכרה שבת ומעדניה (ב יג 226)
 וגאב ען אלחבר פי בעץ אלסבאת פקאל — 'נעדר מן החבר [ר' אהרן אלעמאני]
 באחד השבתות ואמר'.
 שבת זו עשה באלכסנדריה. לפי עדות מסמך הגניזה עשה את רוב שבתותיו באלכסנדריה
 בבית אלעמאני (תרביץ כח, עמ' 355).
- 89 התרדף נערות אחר חמשים (ב ה 160)
 ופי אלבחר איצא — 'על הים גם כן'.
 קשור בכתובת השיר 'אצעק בלב נמס' האומרת 'וקאל פי אלבחר ענד היגאנה' [ואמר
 על הים כשסער].

- 90 ואומר מה לעפפעי (ב מו 270) ולה פי מן תשכי ברמד — 'ולו במי שהתאונן על דלקת עינים'.
וקאל פי פתי שכא אליה רמדא (א"פ) — 'ואמר על צעיר שהתאונן באוזניו על דלקת עינים'.
וקאל פי מן אצאבה רמד פי עיניה (כ"ש 37 185 א קכו) — 'ואמר על מי שפגעה בו דלקת עינים'.
- 91 זאת אל נחמן (ב צג 309) ונקש עלי תיבה לר' נחמן פקאל (פר) — 'חרת על תיבה לר' נחמן, ואמר'.
וכאן אלוזיר אבו אסחאק בן אזהר קד עמל תיבה פעמל ר' יהודה הלוי ז"ל אביאנתא נקשת אליהא [עליהא] — 'עשה השר אבו אסחאק בן אזהר תיבה; וחיבר ר' יהודה הלוי ז"ל בתי-שיר שחרתו אותם עליה'.
- 92 זה רוחך צד מערב (ב יב 171) וקאל יצף (פי) אלריח אלגריבה פי ספרה (כ"ש 37 187 א קצז) — 'ואמר בתיאור רוח מערבית במסעו'.
- 93 זמן העז מאד (א כב 30) וכאן כתב אליה מ' לוי אבי אלפהם בן אלתבאן קצידה. אולהא זמן העזי מאד פניו וצדה / ולקח לו קשי עוף לצדה. פלם יגוז לה ר' יהודה תצריפה העזי מן מעני אלצלב. וכאן אלצואב אן יקול העז עלי מא גא העז איש רשע בפניו לא אן יכון פי מעני אלצלם אעני מן שלח העז את מקנך פאן העז איש מן עזז והעז את מקנך מן עזי. פכאתבה ראדא מגיבא — 'ואירע שכתב לו מורנו לוי אבו אלפהם בן אלתבאן שיר שתחילתו "זמן העזי וכו'" ולא התיר לו רבנו יהודה שימוש "העזי" במשמעות עזות פנים. והנכון שיאמר "העז" כפי שכתוב "העז איש רשע בפניו" (משלי כא: כט) ולא שיהיה עניינו כינוס. כוונתי מן "שלח העז את מקנך" (שמות ט: יט). לפי ש"העז איש" מ"עזו" ו"העז את מקנך" מ"עזו". וכתב לו בתשובה'.
- 94 זמן מעדנך מלא עדנים (ב מ 41) ולה פיה איצ'ה (כ"ש 37 184 א סז) — 'ולו בעניין זה גם כן'.
קדם לו 'אלופי את ריעי' שכתובתו: וקאל פי אלעדאר — 'ואמר על צמיחת שער הלחיים'.
- 95 חזות קשה הוגד לי (א ו 222; איגרת) ולה רסאלה אלי ר' דוד אלנרבוני נייע מגאובה לה ומעזיא — 'ולו איגרת לר' דוד נרבוני נוחו עדן. תשובה לו ותנחומין'.
- 96 חי הידיד אם יש תעלה (א קג 159) ולה ענד פראק צדיק — 'ולו כשנפרד מידיד'.
- 97 ופיה איצ'ה (כ"ש 37 184 א עד) — 'ועליו גם כן'.
קדם לו: 'שלום שלום רב לשלמה'. כתובתו: וכתב אלי אבו איוב בן אלמעלם (שם, שם).
חלו פני אל פורשי כפים (ד קמט 274) ולה ממא רסם עלי היכל — 'ולו ממה שכתב על היכל'.
- היכל — ארון הקודש.

- 98 חמה בעד רקיע צמה (ב קיד 324)
וקאל לחן אמרו בני אלהים במה — 'ואמר בנועם' אמרו בני אלהים במה' (לר')
אברהם בן עזרא, דוידזון א 5843).
גירה מתגולא (ל"ו I 154, 3) — 'אחר. [אמר] בשיר חשק'.
מחציתה הראשונה של הסיומת ברורה, ואילו מחציתה השנייה נסתרס נוסחה במקורות
השונים. להלן המחצית הראשונה: מא ללחביב יהגרי טלמא / ואלגסם נאחלי
וגה אלחביב יאחכי [יחאכין] אלכארדי / לא שך קאתלי
על מה נוטש אותי בעושק האהוב / הן הגוף מוכה רזון
פני האהוב הדומים לגרגרי פנינים (?) / ימיתוני ללא ספק.
להלן נוסח המחצית השנייה (עפ"י כ"ש 37 196 ב תט):
non kero tener al-'igd ya mam(m)a / amana ḥul(l)a li
kol(l)o albo kerid fora mio sīdī / non kerid al-ḥuli
'איני חפיצה בענק, הוי אמא / השבעתיך, פרקי אותו מעלי
צואר טבעי רוצה אדוני / אינו חפץ בתכשיט'.
- 99 חן לנותר כרמו (א נו 76)
וקאל פיה איצא נר' שמואל הנגיד לחן יפרח חתן — 'ואמר עליו גם כן [על ר']
שמואל הנגיד בנועם יפרח חתן כשושן'.
'יפרח חתן כשושן' הוא שיר חתנים לר' יהודה הלוי (ב מג 43).
- 100 חפה עלי נטעי יקר (ב קט 318)
ולה פי אלחפה (ל"ו II 142, 16) — 'ולו על החופה'.
- 101 חשבתני אדוני כוס ושלך (א קלד 196)
א. אהדי לה דגאג (שירמן, עמ' 237) — 'נתן לו מתנה של תרנגולות'.
ב. וכתב אלי אלמדכור וקד וצלה מן ענדה דגאגא כתירא — 'וכתב אל הנזכר נר'
אהרן אלעמאנין לאחר שהגיעו מאצלו תרנגולות רבות'.
ג. וכאן לאלחבר דגאגא כתירא וכתב אליה (כ"ש 37 188 א רלו) — 'היו לחבר
תרנגולות רבות וכתב לר'.
- 102 חתני מה מאד יקרה מנתו (ב סו 66)
ולה פי חתן בן גיאת (T-S K 16.68) — 'ולו על חתן בן גיאת'.
- 103 יאור יואר אשר דמה לנחש (א ל 40)
ולה ענד פראקה אבו עלי בן יעקב אלדמיאטי — 'ולו כשנפרד מאבו עלי בן יעקב
אלדמיאטי'.
- 104 יאמץ לבבך ומועדך יחלי (דוידזון י 49)
וקאל פי אלמעני (כ"ש 37 188 ב רנא) — 'אמר באותו עניין'.
קדם לו השיר 'אשר שמך סגלה לסגלה'.
- 105 יאמר נא ישראל יום צור (דוידזון י 54)
ולה ז"ל פי אלפורים — 'ולו ז"ל על פורים'.
- 106 ידועת אמונות דחי השקרים (ירדן א 204)
וקאל מתזהדא (כ"ב) — 'ואמר בשיר פרישות'.

- 107 ידידי אל אני אקרא (ב ב 3)
וקאל פי אלמעני יהני בזואג (כ"ב) — 'ואמר, באותו עניין, ברכה לנישואין'.
- 108 ידידים שאלו על שם (ב כח 203)
ולה פי אסם אפרים — 'ולו על השם אפרים'.
- 109 ידענוך נדוד מימי עלומים (א קא 154)
וכתב אלי אבי הרון בן עזרה רחמה אללה עליהמא והו ישכו פראקה — 'וכתב לאבו הרון [משה] בן עזרא, רחמי האל עליהם, כשהוא מתלונן על הפירוד ממנו'.
- 110 יולד לגן עדן בצוען (א עג 106)
וקאל פי סעיד אלדמיאטי ענד תודיעה לה מן מצר פי ענואן כתאב — 'ואמר על סעיד אלדמיאטי בהיפרדו ממנו מפסטאט, בראש איגרת'.
- 111 יום נכספה נפשי (ב ז 167)
ולה פי אנתקאלה קאצדא ירושלים (כ"ב) — 'ולו בעקרו מקומו כשמגמת פניו לירושלים'.
- 112 וזה אשר עשה בעת צאתו מן האנדלס ללכת לארץ הצבי תוב"ב (כ"ג).
יום טוב הידיד (א קכו 186)
סימות: אמא אן אחרקתני אלגרה / נרגע לבלאדי
ואן לס ירק לי כלי / יא קום ואסואדי
'אם הגירות תשרפני / אחזור לארצי
אם לא יישר בעיני ידידי / הוי בני אדם, אוי לקדרותי'.
- 113 וקאל פי אבי אלחסן בן קמניל ענד אנתקאלה אלי אלמגרב (א"פ) — 'ואמר על אבו אלחסן בן קמניל כשעקר אל המערב'.
- 114 יונה מה תהגי (ג סח 128)
ולה גיראה פי אלחגים — 'ולו זולתה בעניין החגים'.
- 115 יונת רחוקים לאוהבך עופפי (ירדן שפא 864)
ולה פי אלמעני (כ"פ סי' רט) — 'ולו באותו עניין'.
- 116 קדם לו 'קחה מן ההדס' ולה מהניא בזואג — 'ולו ברכת חתנים'.
- 117 יועץ ומקים במרום שחקים (ב יז 176)
קאלהא פי אלבחר פי וצף חאלה ויצף אלחאל אלתי כאן פיהא (כ"ב) — 'אמר' על הים בתיאור מצבו שלו ובתיאור המצב שהיה שרוי בו'.
- 118 נ"א: וממא [קאלה] פי אלבחר [ואצפא מא] קאסאה מן הג[=היגה] (T-S n.s. 194.113) — 'ממה [שאמר] על הים [בתארו מה] שסבל [מסערותן]'.
- 119 ילדות אהה נס (ב צא 308)
וקאל חין טל עדארה (כ"ב) — 'ואמר כשצימח שער לחייו'.
- 120 נ"א: וקאל פי אלעדאר קול חסן (כ"ש 37 184 ב קיג) — 'אמר על צמיחת שער הלחיים שיר נאה'.
- 121 עניין השיר יובן לאור ההווי של הימים ההם: נער ששער זקנו החל לצמוח חדל לשמש אובייקט אהבה.

- 117 ילדי זמן בפני צבי (ב סג 290)
וקאל פי פתי טל עדארה — 'אמר על עלם, שצימח שער לחייו'.
נ"א: ולה פי אלעדאר (כ"ש 37 184א) — 'ולו על צמיחת שער הלחיים'.
- 118 ילדי ימים חשו לצבוא (רמב"ע, דוידזון י 2836)
פגאובה אבו הרון נ"ע עלי מתל דלך וקאל — 'והשיבו אבו הרון, נוחו עדן, בדומה לזה, ואמר'.
בדומה לזה — הכוונה לחרוז השיר ולמשקלו.
- 119 ימות עולם חודשו (מעריב 13.4.87)
גול ללחתן (ל"ו II 154, 13) — 'שיר חשק, לחתן'.
- 120 ימיני אשכחה תדבק לשוני (א סח 95 הע' עמ' 160)
וכתב אליה בעץ אכואנה מן דאניה אביאתא יסאל בהא ען טלול [טרור] עארצה בהדה
אלאביאת (T-S Misc. 35.74) — 'וכתב אליו אחד מחבריו מדאניה בתי שיר ושאל
אם צימח שער לחייו. ענה לעומתו בבתים אלו'.
נ"א: וכתב אליה אבן אלכאזן (כ"ש 37 181א י) — 'וכתב לו אבן אלכאזן'.
וכתב אליה בעץ אכואנה יסלה הל טר עדארה (פר) — 'וכתב אליו אחד מרעיו ושאל
אותו אם צימח שער לחייו'.
חילופי נוסח חשובים בבית האחרון. ראה 'לא העננים'.
- 121 ימיננו בחיק קוצר (דוידזון י 2987)
וכתב אליה ר' יוסף בן צדיק הדה אלאביאת מע הדיה אהדאהא ענד ורודה קרטבה —
'וכתב לו ר' יוסף בן צדיק בתים אלה עם מתנה שהעניק לו בבוואו לקורדובה'.
נויבאר 643 מס' 21 פיענח בטעות: אחראהא.
- 122 ינוחם לבב נפעם (ירדן ג 729)
וקאל פי אלצראעה ואלתרסק (כ"ב) — 'ואמר על התחנונים והכניעה'.
- 123 יפה נוף משוש תבל (ב ח 167)
ולה פי אלתטרק אלי בית אלקדס — 'ולו כששם פעמיו לירושלים'.
ולה מתשווקא ללבית אלמקדש (כ"פ) — 'ולו כשהשתוקק לירושלים'.
וקאל פי תשווקה אלי ירושלם אביאתא והי קד תצרף עלי אלתמגיד (פר) — 'ואמר
בתי-שיר על תשווקתו לירושלים, ואפשר להסב אותם לתהילה'. דהיינו, השיר יכול
להיחשב כשיר תהילה לירושלים.
- 124 יפי קול קדמו כנור (א ע 99)
א. וכתב אלי אלחבר בן אלעמאני ללאסכנדריה מן מדינה מצר — 'וכתב אל החבר
בן אלעמאני לאלכסנדריה מעיר פסטאט'.
ב. ולה מגיבא אלחבר באלאסכנדריה מע אלקצידה אלתי אולהא יפה קול
(כ"ב) — 'ולו תשובה לחבר באלכסנדריה עם השיר שתחילתו "יפה קול"'.
מכאן שלשיר צורפה איגרת, שלא הגיעה אלינו.
- 125 יקיר עלי פלגי יקר (א יח 24)
ולה אסתעטאף עלי לסאן גירה — 'ולו בקשת רחמים בשם זולתו'.

נ"א: וקאל מסתמיחא עלי לסאן מן סאלה דלך (כ"ב) — 'ואמר בבקשת נרבה בשם מי שביקש זאת ממנו'.

עניינו שהמשורר ניסח שיר עבור נצרך אחר. בכך מתאמתת הנחתו של בראדי (ראה פירוש).

126 יקרה שכנה גויה (ירדן ג 711)

וקאל פי אלחכמה ואלמועטה (כ"ב) — 'ואמר על החכמה והתוכחה'.

127 יראי אל אני אקרא אליכם (ל"ו II 144, 27)

ולח עלי חתן — 'ולו על חתן'.

128 ישא צבי צבאות בני יצהר (א קכ 179)

וקאל יהני אבא אסחק בן אלרביב ענד אמלאכה [נ"א: מלאכה] אבנה בן מהאגר — 'ואמר בברכו את אבו אסחאק בן אלרביב כשנשא את בת בן מהאגר'.

שמא יש לתרגם 'אמלאכה' [=בארסו], כי אין בשיר רמז לחתונה. לחתונה עצמה הקדיש ריה"ל שני שירים: 'בכנפי החלום' (ב נד 276) ו'שור אם קרעה' (ב כו 29); הכתובת שם חין תזוג [כשהתחתן], והשירים עצמם מדברים בחתונה.

129 כל כוכבי בקר (דוידזון כ 336)

וקאל פי אלתמגיד ואלתסביח (כ"ב) — 'ואמר מפאר ומשבח את האל'.

130 כנדה היתה תבל (ב סח 292)

וקאל מתזהדא (כ"פ, ס' קצב) — 'ואמר בשיר פרישות'.

131 לא האמין אמון (א פה 127)

וקאל יהגו קומא מן אהל אשביליה תם תכלץ מן דלך אלי מדח אלוזיר אבי אלחסן בן קמואל — 'ואמר בלעגו על אנשים מתושבי אשביליה. אחר-כך נחלץ מעניין זה לתהילת השר אבו אלחסן בן קמואל'.

נ"א: וקאל ימדח אלוזיר אבא אלחסן בן קמניאל (כ"ש 37 183 א לה) — 'ואמר בשבח השר אבו אלחסן בן קמניאל'.

132 לא הענגים (א סח 95)

וכתב אליה בעץ אכואנה מן דאניה אביאתא יסאל בהא ען טלול [טרור] עארצה בהדה אלאביאת — 'וכתב אליו אחד מרעיו מדאניה בתי-שיר, ושאל בהם אם צימח שיער בלחיו. והוא ענה לעומתו בבתים אלה'.

לפי כתובת אחרת המבקש הוא אבן אלכאזן. ראה 'ימיני אשכחה' (לעיל מס' 120). ידידו של המשורר, שרחק מעליו ונדד לצור, התעניין לדעת אם צימח שער לחיו. והוא שואל:

ומי יתן. הַנֶּס לַחֵךְ ואבד / והשער היחשיך צהרך (ימיני אשכחה א, עמ' 160). דהיינו, אם רעננות הפנים נעלמה ושחור-שיער כיסה לבנות הפנים וזהרם. ריה"ל משיב לו בשיר התשובה 'לא הענגים':

שואל הנס לחי לאט אל תזכרה / הם התמונות שכבר גועו

לו תחזה פנים צבועי הוד וחרן / איכה בקדרות הזמן נצבעו

(שם, עמ' 96, שר' 35–38)

רוצה לומר, שיער שחור צמח בפניו. שחרות זו מסמלת את חשכת גורלו והיא

החליפה את מאור הפנים של העבר. שתי מסקנות יוצאות משיר זה: הוא נתחבר בתקופת הבגרות של המשורר, וגון שעריו של יהודה הלוי שחור היה. בראדי, שהכתובת לא היתה לנגד עיניו, נדחק בפירוש הבית.

133 לא נקראתי רק נקראתי (ב עד 296)
וקאל פי מן קצד פי אגדארה אלדעוה (כ"ש 37 184 א עב) — 'ואמר על מי שנתכוון לפסוח עליו בהזמנה'.

134 לאל חי ברכו (ג סב 120)
וקאל איצא עלי אן עליה לוי (כ"ב) — 'ואמר גם כן, אף על פי שקבוע בו [בשיר] לוי'.

135 לבבי אליכם סגולת נדיבים (א מה 60)
ולא אלי ר' יהודה בן גיאת ופי תרגמה וקאל ימדח אבי זכריא בן מר אבון — 'ולו אל ר' יהודה בן גיאת. ובכתובת [אחרת]: 'אמר בשבח אבו זכריה בן מר אבון'.

136 לבבי יעירני כשואל (ד עא 174)
וקאל פי אלרקאיק (כ"ב) — 'ואמר בעבודת האל בכניעה'.

137 לבבי מה תרדף הון (ב סא 289)
ולא ידם אלזמאן (כ"ש 37 191 ב שלו) — 'ולו בגנות הזמן'.

138 לבבי מעירי (א נה 73)
מוסח פי אבו סעיד אלדמיאטי וצל מן אלספר (ל"ו I 154, 7) — 'שיר איזור. על אבו סעיד אלדמיאטי שהגיע ממסע'.

נ"א: פי אבי סעיד אלדמיאטי חין אראד אלספר ולם יתם חנינד (כ"ב; כ"ש 37 196 א תיח) — 'על אבו סעיד אלדמיאטי כשביקש לנסוע ולא יצא חפצו אז לפועל'. כ"ש מוסיף: לחן מי יתנני — 'בנועם מי יתנני'.

נ"א: ולא פי אלשיך אבו סעיד בן אלדמיאטי ענד מא אר'אד אלספר תם אתפקת לה אלעודה (T-S H 15.20) — 'ולו על השיך אבו סעיד בן אלדמיאטי [כשרצה] לנסוע, אך אירע שחזור'.

139 לבי עמוד כי מי בסוד (ב ח 218)
ולא פי אלועט — 'ולו תוכחה'.

140 לגבורי התורה (א ד 217; איגרת)
וכתב עלי לסאן רבנו יוסף הלוי ז"ל אלי עלמא נרבונה (ל"ו III 131, 2) — 'וכתב לחכמי נרבונה, בשם רבנו יוסף הלוי'.

141 לו יהיה כהן משרת אל (ב לח 266)
ולא פי מתל דאלך (כ"ש 37 184 ב קיד) — 'ולו כיצא בזה'.
לפניו 'ילדות אהה נס' (ב צא 308).

הכתובת: וקאל פי אלעלאר קול חסן — 'ואמר על צמיחת שער הלחיים שיר נאה'.
ולא פי מן טל [טר] עדארה (כ"פ, סי' קמ) — 'ולו על מי שצמח שער לחיו'.

- 142 לחכם אספה נפשו (א קלב 193)
כתובת אחרת: ולה אלי בעץ אכואנה — 'ולו לאחד מחבריו'.
- 143 לי קנאו עבים (ב מא 267)
ולה פי וצף אלכמר ושרבה פי יום גיב (פר) — 'ולו בתיאור היין ושתייתו ביום מעונן'.
- 144 ליהודים היתה אורה (א עו 110)
וקאל פיה ופי בניה לחן צבי שני אורים — 'ואמר עליו [על ר' שמואל הנגיד] ועל בניו בנועם "צבי שני אורים"'.
צבי שני אורים — שיר חשק לריה"ל (א קט 163).
וקאל פיה ופי אלתלתה אלוטא בניה (כ"ש 37 94 שפח) — 'ואמר עליו ועל שלושת בניו הראשים'.
- 145 לך בקעו דמעין נחלים (א מ 53)
למ' יהודה הלוי ימדח [מהלל] מ' יהודה בן גיאת ז"ל (שירמן 456) — הכתובת נתחברה בחיי ריה"ל, שכן בן גיאת נזכר בברכת המתים, ואילו ריה"ל — ללא ברכה. מכאן שר' יהודה בן גיאת נפטר לפני ריה"ל.
- 146 לך השר לך חן חן (א עד 107)
וכתב אליה אבא עמר בן מאתקה בהדין אלביתין מטיר פאגאבה עליהמא בהדה אלקטעה — 'וכתב אליו אבא עמר בן מאתקה שני בתים אלה באמצעות הפרחת יונה. והשיב לו עליהם בפסוקה זו'.
נ"א: וקאל עלי סביל אללגו (כ"ש 37 183 ב מב) — 'ואמר על דרך חידה'.
- 147 לך נפשי בטוחה או חרידה (ב יא 170)
ופי הדה אלגרץ איצא — 'ובעניין זה גם כן'.
קדם לו 'הציקתני תשוקתי' שכתובתו: וקאל פי אלתשוק ללאהל ואלוטן — 'ואמר על התשוקה למשפחה ולארץ'.
נ"א: וקאל פי הול אלבחר ושדאידיה ואלחנין לאלאהל (כ"ש 37 193 א שפא) — 'ואמר על אימת הים ותלאותיו והגעגועים למשפחה'.
- 148 עיני בפוך ליל קרועות (א קלח 201)
וכתב אלי אבן מנדיל ען מגאנבה (כ"ש 37 185 א קכה) — 'וכתב לבן מנדיל על אודות הריחוק (?)'.
- 149 למי בקעו דמעין נחלים (א מ 53)
בשבח ר' יהודה בן גיאת.
נ"א: וכתב איצא אלי אבא זכריה בן מר אבון (כ"ש 37 א יב) — 'וכתב גם כן לאבא זכריה בן מר אבון'.
- 150 למיטב כפרים ומבחר נרדים (ב לג 258)
ולה פי אלמדכור ופי בניה והו יצף מקאמהם מעה פי דארה וזראקאת מא בין אידיהם — 'ולו על הנזכר [ר' אהרן אלעמאני] ועל בניו. והוא מתאר מושבם עמו בביתו [של ר' אהרן] ומזרקות מים לפנייהם'.

לפי נוסח זה 'מושבם' חוזר לבנים, שהשתתפו במושב של אביהם לכבוד המשורר.
נ"א: לה יצף [וצף] פי מקאם ענד אלחבר (ל"ו I 154, 11) — 'לו תיאור מושב אצל החבר'.

נ"א: ולה וכו' יצף מקאמה מעה וכו' (כ"ש 37 189א רסה) — 'ולו וכו' מתאר מושבו עמו וכו'.' 'מושב' חוזר למשורר.

151 למצרים עלי כל עיר תהלה (ב יט 180)

מא קאלה פי מן נקד עליה אלטלוע למצר מע כונה ראגבא פי אלשאם פקאל ימדחאה (כ"ב) — 'מה שאמר על אלה שמתחו ביקורת עליו, על שעלה לפסטאט אף על פי שחפצו היה בארץ-ישראל. ואמר בתהלתה'.
'למצרים' — הכוונה לפסטאט ולא למצרים כולה. ראייה לדבר 'למצרים עלי כל עיר תהילה' (1). זכר המבקרים עולה מן הבית 'ולמה ילעגו עלי מליצים' (18). הנסיעה מאלכסנדריה לפסטאט מוגדרת כעלייה, וכן הוא באיגרת הגניזה (תרכ"ז, כח [תשי"ט], עמ' 353, שר' 18).

152 לפני כרוב שלש אורו (ב לו 263)

ולה ימדח ר' יהודה בן גיאת ואבי הרון בן עזרא ז"ל [וכתב] אלי גראטאטה מן ואדיאש [ואדי אש] פי פצל פורים והזל בעץ הזלה בחסב מא כאן בינהמא פקאל — 'ולו בשבח ר' יהודה בן גיאת ואבו הרון [משה] בן עזרא ז"ל. וכתב לגרנאדה מוואדי אש בזמן פורים, והיתל במקצת, בהתאם למה שאירע בין שניהם, ואמר'.

153 לקראת חלל חשקך (ב לג 34)

וקאל מתגזלא — 'ואמר בשיר חשק'.

154 לקראת מקור חיי אמת (ב עה 296)

וקאל מתעבדא (כ"ב) — 'ואמר בעבודת הבורא'.
נ"א: וקאל מתזחדא (שם) — 'ואמר בשיר פרישות'.

155 לשוני כבדה (א קלו 199)

וקאל פי אלפראק (כ"ש 37 184ב קג) — 'ואמר על הפירוד'.
נ"א: ולה ענד תשייע צדיק (כ"פ, סי' שכא) — 'ולו בלוותו ריע'.

156 מאז מעון האהבה (ד קכא 232)

לאחר השיר רשומה ההערה הבאה: קולה בזיתיני אי בזיתי נפשי כקו' ואני עשיתיני אי עשיתי נפשי והוא בלאגה וגעל פי כל עגז בית אשר או וקע [אוקע] לה באלאתפאק והו מן אלגריב אלבדיע ולדלך נעתה באלמקטועה אלאשריה מתל קצידה אבן עבאד אלמערופה באללבניה לתכראר לבן פיהא והו קלב מקטוע ערבי ולקד אחסן פי אכדה וקלבה חתי כאד אן יכון אחק' בה מן שאערה אבי אלשיץ ואלמקטוע משהור משכור והו וקף אלהוי בי וכו' [כאן מועתקים ארבעת בתי השיר הערבי].

'אמרו "בזיתיני", כלומר, בזיתי נפשי, כאמרו "ואני עשיתיני" (יחזקאל כט: ג) — עשיתי נפשי. והוא אמנות המליצה. וקבע בכל סוגר תיבת "אשר" או שאירע לו דרך מקרה, והוא מן הדברים המופלאים בחידושם. לפיכך כיניתי "פסוקת-אֶשֶׁר", בדומה לקצידה של אבן עבאד הידועה בשם "אללבניה" על שום שתיבת 'לבן' חוזרת בה. והוא [השיר]

תרגום פסוקה ערבית. המשורר [יהודה הלוי] הפליא לחקתו ולתרגמו, עד שהוא ראוי לו יותר ממחברו אבו אלשיך. הפסוקה מפורסמת ומהוללת וזה נוסחה' [להלן מובא המקור הערבי וקף אלהוי ב].

אבו אלשיך – שמו המלא: אבו געפר מחמד בן רזין אלזואעי, משורר שחי בתקופה העבאסית ונרצח בראשית שלטון הח'ליף אלמאמון (ראשית המאה התשיעית). תמונה קביעתו של שד"ל, 'אולי לקוח הוא מאיזה משורר ישמעאלי שאמר כן לתשוקתו' (שד"ל, *דיואן ר"י הלוי*, ליק 1864, כא), שעה שהשיר ומחברו מפורשים בדיואן הנ"ל, שהיה תחת ידו של שד"ל. גם מפרופ' י' לוי, שגילה את השיר ממקור ערבי ('ביקשתי את שאהבה נפשי', *הספרות*, ג [תשל"א], עמ' 118), נעלמה ההערה הנ"ל. אלקצידה אללכניה של אבן עבאד – שמא הכוונה לאבן בכר אלדאני אבן אללכאנה, ממשוררי אנדלוסיה הנודעים, שה'ר'קה להלל את בני עבאד. אלקצידה אללכניה שחיבר לא זוהתה. עליו ועל שירתו עיין עבד אלואחד אלמראכשי, *אלמעגב פי תלכ'ץ אכבאר אלמגרב*, קהיר 1963, עמ' 208–225 (הערת ד"ר גולדפלד).

157 מה לי ולכם ימי נעורים (ב כט 251)
וממא נסב אליה פי אוראק ואטנה לגירה (כ"ש 37 188 ב רנז) – 'ממה שנתייחס לו בניירות, וסבורני שהוא לזולתו'.

158 מה לך צביה (ב ד 7)
עוד לנ"ל [יהודה הלוי] עשאו לחשק על יעלת חשקו (כ"א).

159 מה תעלה שמש (ב טז 19)
ולה פי אלוץף בעינה (פר) – 'ולו במיטבו של תיאור'.

160 מי אשש בלתך אדמה (ג כה 44)
וממא קאלה רחמה אללה פי קרובת שבת – 'וממה שאמר, ירחמהו האל, בקרובת שבת'.

161 מי יעבר לנו (ב ל 251)
ולה מגאובה אלי בעץ תלאמיד אלמהדיה אסמה ר' חביב ומעהא אלקציד אלדי אולהא מי יעבור לנו (ל"ו III 131, 3; וכן א"פ) – 'ולו [איגרת] תשובה לאחד מתלמידי אלמהדיה, שמו ר' חביב. ועמה שיר שפתיחתו מי יעבור לנו'.
נ"א: ולה אלי ר' חביב אלמהדוי נ"ע – 'ולו אל ר' חביב אלמהדוי, נוחו עדן'.

162 מי יתנני כופר (א סד 89)
וקאל פי אבי אלחסן בן אלדיין (כ"ש 37 195 א תג) – 'ואמר על אבו אלחסן בן הדיין'.

סיומת: *ban sīdī ban / el qurīar eš tanto beni*
de ešte al-zamāni / kon filio de ibn al-dayāni
'ר'חק, אדוני, ר'חק / אמצא תרופה ותיקון
מן הזמן הזה / עם בנו של אבן אלדיין'.

163 מלאכי האהבה יתדפקו (א כב 24)

- ולח מושחה זגליה גזליה — 'ולו שיר-איזור של חשק, זגליה'.
זגל — שירה סטרופית עממית.
- 164 מלונת הדסים וערש בשמים (ב י 14)
ולח מן אקואלה פי אלחפות (ל"ו II 144, 32) — 'ולו משיריו על החופות'.
וקאל יצף זואגא (כ"ש 37 190 א רעו) — 'ואמר בתיאור נישואין'.
- 165 מעם ה' זאת יצאה (ב פז 303)
ולח ממא רסם עלי תיבה — 'ולו ממה שכתב על תיבה'.
- 166 מפאתי היכל (א קכג 182)
לחן איך מעינות עיני (ריה"ל א קלו 199)
סיומת: או איש, עסא יעמל / מן קד בלי — 'מי שנתייטר / מה באפשרותו לעשות'.
- 167 נאום אסף ביום אסף (א יז 23)
תם קאל פיה [סעיד אלדמיאטין] איצא — 'אח"כ אמר עליו [על סעיד אלדמיאטין] גם כן'.
- 168 נבעלה שמש לסהר (ב 21 כא)
ונסב אליה ר' דוד איצא [מא] קאלה תהניה בזואג לר' יוסף הלוי בן מיגש מרבע
ליס במושח אתבתה הנא תאניסא לוחדתהא וגרבתהא [וגראבתהא] (כ"ש 37 196 ב
תכו) — 'ייחס לו ר' דוד, גם כן, מה שאמר כברכה לנישואי ר' יוסף הלוי בן
מיגאש. מרובע ולא שיר איזור. קבעתיו כאן בגלל ייחודו ונדירותו'.
- 169 נהי למדה לשוני (ב כו 122)
ופי אלמדכור יום תמאם אלשהר (כ"ב) — 'על הנזכר [ר' יוסף] ביום מלאות חודש'.
נ"א: פי אלמדכור [ר' אברהם בן עזרא] יום תמאם אלשהר (כ"פ, סי' קכו).
- 170 נטה אל בית ידיך (ב כג 243)
ולח פי אלכמר — 'ולו על היין'.
ולח פי אלכמר ואלאסתדעא אליה (א"פ) — 'ולו על היין וההזמנה אלי'.
- 171 נטה בי אלי צען (ב כא 183)
וקאל פי מצרים — 'ואמר על מצרים'.
- 172 נלאה לרפאות כל צרי חלינו (ב נו 284)
וכתב אלי אבו אלחסן בן אלדיין ענד מא אתצל בה מא גרי עלי אבנה — 'וכתב לאבו
אלחסן בן אלדיין כשנודע לו מה שאירע לבנו'.
בראדי: 'מנחמו על מות בנו'. אין יסוד לכך, לא בכתובת ולא בשיר. מחתימת השיר:
'האל אשר גזר לנסותך בזאת / ישיב אבדתך ואת שבינו', יש להסיק שהבן אבד ונעלם
או נשבה בידי גויים. ראה גם בית 8:
אם מה' נגזרה, לא נגזרה / עליו לבד כי על שאר גוינו'
כלומר, צרת השבי של הבן היא צרת כלל ישראל, הנתונים בשבי הגלות.
נ"א: וכתב אלי אבי אלחסן בן אלדיאן מעאזנא [מעאזיא] לה פי אבנה (כ"ש 37 182 ב
כו) — 'וכתב לאבו אלחסן בן הדיין בנחמו אותו על בנו'.

- 173 נמת ונרדמת (ב פו 302)
וקאל פי מן ינאס (כ"ב) — 'ואמר על הישן'.
הכתובת רחוקה מעניינו של השיר, ושמא יש לתלות זאת בחשש מן השלטונות; סברה
זו הועלתה בכ"ש: וקאל פי מן ינאס — נ"ל [נראה לי] שחברו על מלכות ישמעאל
(כ"ש 37 192א שמת).
ולה תצגרא מן טול אלגלות ('ולו כשנמאס עליו אורך הגלות').
- 174 נמתי לצד יגון (א מח 64)
ורד עלי [עליה] כתאב צדיק לילא והו נאים פקאל (כ"פ, סי' קמט) — 'הגיעה אליו
בלילה איגרת ידיד כשהיה ישן, ואמר'.
נפשי לשלום אותך פוקדת (א סג 88)
וכאטבה אבו זכריה בן מר' אבון מערצא באלעתב עליה פי תאכרה ען מדחה — 'וכתב
אליו אבו זכריה בן מורנו אבון כשהוא מגולל לפניו עניינו ומוכיח אותו על שהשהה
את תהילתו'.
ראה 'הם הם ימי תבל' (מס' 72).
- 176 נפשי פדות רע (ב סב 289)
ומן קולה פי צבאיה — 'ממה שאמר בימי עלומיו'.
נקלותי ודלותי לפרוד (א צב 135)
וקאל פי אלשייב (כ"ש 37 184ב קח) — 'ואמר על השיבה'.
- 178 סבכתני נדיבתך (א לט 52)
וקאל ישכר אנסאנא בדר מנה אליה גמילא — 'ואמר דברי תודה לאדם שהפתיע אותו
במעשה חסד'.
נ"א: וקאל ישכר אנסאנא תקדם לה עליה פצל (כ"ש 37 188א רלז) — 'ואמר
בהודותו לאדם שעשה עמו חסד'.
- 179 סגור לבי ארון דת לידידות (א לג 42)
וכתב אלי אלוזירין אלגלילין אבי איוב בן אלמעלס ואבו אלחסן בן קמניל ז"ל [כ"ש]:
קמניאל — 'וכתב לשני השרים הנכבדים וכו'.
- 180 סעפי בחנוכה לא שמחים (א פ 116)
וגאב ר' אהרן החבר ענה פי ימי חנוכה פכתב אליה (כ"ב) — 'נעדר ממנו ר' אהרן
החבר בימי חנוכה וכתב אליו'.
כ"ש מוסיף: מן נקל כט דוד בן ר' מימון (כ"ש 37 190 רעט) — 'מתוך העתקה של
דוד בן ר' מימון'.
- 180א עורה ידידי מתנומתך (ב יט 20)
וקאל מתגולא (א"פ סי' קמא) — 'ואמר בשיר חשק'.
עזוב לראות אשר יהיה (ב לט 40)
'ולה פי ערס בעץ אכואנה' — 'ולו על חתונת אחד מידידיו'.
נ"א: ולה יהני בזואג — 'ולו ברכה לחתונה'.

- 182 עין נדיבה אשר תשוט (א צד 137)
ולח מא גאובה וכו' – 'ולו מה שהשיב לו וכו'.'
נ"א: וכתב אלי מר שלמה בן גיאת מע אלקצידה אלתי אולחא עין נדיבה (כ"ב)
– 'וכתב אל מרנא שלמה בן גיאת עם השיר שפתיחתו "עין נדיבה"'.
- 183 עיני כל ישראל עליך (א עז 111)
וקאל איצא ימדחה [ר' שמואל הנגיד] לחן יאמר נא ישראל – 'ואמר ג"כ בשבחו
[של ר' שמואל הנגיד] בנעם "יאמר נא ישראל".'
דומה שהכוונה לפיוט יהודה הלוי (דוידזון י 54).
- 184 על אהבתך אשתה גביעי (ד ב 4)
ולח איצא טריקה גזליה מתשבבא פי יום אלסבת. לחן אם אשמרה שבת – 'ולו גם
כן. בדרך של שיר חשק באהבת יום השבת. בנעם "אם אשמרה שבת"'.
- 185 על מה נגיד החן (ב עב 294)
וקאל מתגולא – 'ואמר בשיר חשק'.
- 186 עם נהרי עדן (ב יט 110)
וקאל פיהם איצא [בני עזרא רי"ת] (כ"ש 37 184א) – 'ואמר עליהם [על בני עזרא]
גם כן'.
- 187 עמדו ברקים קט (ב יא 221)
וכאטב אבא אלפרג בן אלכזאז (כ"ש 37 184ב) – 'וכתב לאבו אלפרג בן אלכזאז'.
נ"א: ולח ענד מפארקתה ו' יאשיה בן בזאז נע (T-S Misc. 35.75) – 'ולו כשנפרד
מר' יאשיה בן בזאז נוחו עדן'.
- 188 עמדו עמדו קט (ב נג 273)
מא כאטב בה אבו הרון ו' עזרא מע קצאיד אלה – 'נ[שיר] שפנה בו לאבו הרון [משה]
בן עזרא, בצירוף השירים לבני משפחתו'.
לשון דומה UCL or. 1080 13:57.
מעתיק הדיוואן סיפח לשיר גם שירים אחרים שכתב ריה"ל לאחיו של רמב"ע, יצחק
ויהודה. הכתובת נשארה כצורתה גם כשהועתק השיר לחד, ללא השירים האחרים.
נ"א: פאול דלך מא צדרה לאבי הרון בן עזרא ז"ל והו אול מא כאטב בה ענד
קדומה מן בלדה (ל"ו III 132, 10) – 'תחילת הכל מה ששיגר לאבו הרון בן
עזרא ז"ל, והוא השיר הראשון שכתב לו בבואו מארצו'.
נ"א: והדא מא וגד איצא מן קצאידה אלמטולאת ז"ל פמן דלך מא כאטב בה אבא
הרון בן עזרה רח' אללה מע אלמכאתבה (T-S Misc. 35.75) – 'זה מה שנמצא
גם כן משיריו הארוכים ז"ל. מכלל זה מה שכתב לאבו הרון [משה] בן עזרא,
ירחמהו ה', עם חליפת איגרות'.
- 189 עמוד כמעט צבי (א מט 65)
וקאל פי צבאיה ימדח בעץ פתיאן אלשרק (T-S Misc. 35.79) – 'ואמר בבחרותו
בתהילת אחד מצעירי המזרח'. השווה תוכן השיר.

- נ"א: וקאל פי צבאיה ימדח אחד אכאבר אלשרק (כ"ש 37 190 א רפג) — 'ואמר בימי עלומיו בשבת אחד מגדולי המזרח'.
- 190 עפר בין אנוש יתאחד (ב קיג 322)
מושח עזא בה הרון פי אכיה (ל"ו I 154, 5) — 'שיר איזור, ניחם בו את [אבר] הרון [משה בן עזרא] במות אחיו'.
סיומת: עסד כשנא שד בחד קרבאד / מיש דחש מיש אנפאמאד (כ"ש 37 195 א ת) — 'אולי מאין כח אפטיק שמחותי / ואחלה חולי כבד'.
- 191 עפר עלי פניו (ב יט 235)
וקאל פי וצף אלכאל (כ"ב) — 'ואמר בתיאור השומה [נקודת חן]'.
נ"א: וקאל פי שאמה סודה (כ"ש 37 184 א פא) — 'ואמר על נקודת חן שחורה'.
וקאל והו יצף כלא פי אלכד (א"פ, ס"י קנג) — 'ואמר בתיאור שומה בלח'.
- 192 עפרה תכבס את בגדיה (ב ז 12)
ולה ארתגאלה וקד גאז עלי ואדי יגסלו פיה גסאלאת והו אחסן מעאני (כ"ש 37 184 סט) — 'ולו, מאולתר, כשעבר באפיק מים שכובסות מכבסות בר'.
- 193 עפרים עמדו בין ההדסים (ב טו 18)
ולה פי אלמעני (כ"פ, ס"י קפא) — 'ולו באותו עניין'.
קדם לו השיר 'כוכבי תבל': וקאל יצף חופה — 'ואמר בתיאור חופה'.
- 194 עצי עדן נתנו לפני (ב לט 266)
וההדא [ואהדאה] צדיקא ספרגל מן גייר וקתה (כ"ש 37 185 א) — 'ונתן לו ידיד מתנה של חבושים שלא בעונתם'.
- 195 עצל הלא תבוש (ב נ 272)
ולה יעט ויובך נפסה וקד סמע אלמודנין עלי אלמואדן לילא יעטון ויסבחון והו פי פראשה נאים פקאל — 'ולו מטיף וגוער נפשו כששמע את הכרוזים בצריחי המסגדים בלילה, מטיפים ומשבחים, והוא ישן על יצוער'.
- 196 פנו דרכינו ותנו יקר (א קיח 176)
לחן יודעי מכאובי — 'בנועם "יודעי מכאובי" (ריה"ל, דוידזון י 1571).
סיומת: filioli alieno / bebite e durmis a meu seno — 'בן נכר / יונק ולן בין שדי'.
- 197 פני אדום וצח (א קיב 169)
סיומת (לפי דיוואן יהודה יצחק הלוי): נסים אַלְרוֹץ פאח / וְצוֹ אַלְצַבַּח לֵאח / פקומו נשרבו — 'הגנים הפיחו בשמים / הבקר קָע אורו / קומו אפוא ונשתה יין'.
- 198 צאי יפה שכונה בלבבות (ב קה 316)
ולה איצא פי אלחפה (ל"ו II 145, 36) — 'ולו גם כן על החופה'.
- 199 צבי שני אורים (א קט 163)
סיומת (כ"ש 37 185 ב תז):

garid boš ay yermanel(l) aš / kom kontenir e(l) mio male
šīn al-ḥabīb non bībre(y) / ed bolare(y) demandare

'אמורנה, ריעותי / כיצד אשקוט כאבי
בלא האהוב אין לי חיים / על כן אעופה ואבקשנני.

- 200 צבית חן שביתני (ב יז 19)
ולח פי אלמעני [מתגולא] וחו יצף תפאחה — 'ולו באותו עניין [שיר חשק] והוא מתאר תפוח'.
נ"א: וקאל פי תפאחה וגאריה (כ"ש 37 184 א פה) — 'ואמר על תפוח ונערה'.
וקאל מתגולא ומתל בכצאיץ אלתפאח (א"פ) — 'ואמר בשיר חשק כשהוא ממשיל לסגולות התפוח'.
- 201 ציון הלא תשאלי (ב ב 155)
וצף פצל אלשאם וכצאיץ ארץ ישראל — 'תיאר מעלת ארץ-ישראל וסגולותיה'.
כ"פ: וקאל וצפא [ואצפא] וכו' — 'ואמר בתארו וכו'.'
נ"א: ולח רצי אללה ענה פי אלתשווק אלי בית אללה עז וגל (כ"ש 37 185 ב קמה) — 'ולו, אלהים ירצהו, על התשווקה לבית האלהים, יתגדל ויתעלה'.
- 202 צל ידי אל חי (ירדן ג 812)
וקאל פי אלתוכל עלי אללה גל ועז — 'ואמר על ההישענות באלהים, יתגדל ויתעלה'.
- 203 צלעי קדמו שלום (א צט 150)
ולח פי אלמדכור [סעיד אלדמיאטין] — 'ולו על הנזכר [סעיד אלדמיאטין]'.
- 204 קחה אש אהבה רבה (ב לד 206)
ולח מעמי חגוא (כ"פ, ס"י רלו) — 'ולו, שיר לעג, בלשון סתרים'.
- 205 קחה לבי קחה לך (ב מד 269)
וקאל וקד וצלה סלאם בעץ אכואנה פי כתאב גירה — 'ואמר כשהגיעה אליו דרישת שלום מאחד מידידיו במכתב של אדם אחר'.
- 206 קחה מן ההדס (ב מז 46)
ולח מהניא בזואג (כ"פ, ס"י רח) — 'ולו ברכה לחתונה'.
- 207 קרא חתן כתב אלדד (ב מח 271)
ולח וקד דועי חו ואבן עזרא אלי ערס ולס יחצרוה (כ"ש 37 185 א קכט) — 'ולו כשהוזמן הוא ובן עזרא לחתונה, ולא נכחו בה'.
- 208 קראו עלי בנות (ב טז 175)
ופי חדה אלגרץ איצא — 'ובעניין זה גם כן'.
קדם לו 'הציקתני תשוקתי' (לעיל, מס' 78).
נ"א: וקאל פי רכובה אלבחר (כ"ש 37 192 א שנא) — 'ואמר על הפלגתו ביס'.
- 209 קראני כתב ידו (א ה 219)
ולח מכאתבה אלי רבינו דוד חרב נרבוני נייע (ל"ו III 132, 5) — 'ולו בחליפת איגרות עם רבנו דוד וכו'.'

- 210 ראה זמן כי האנוש (ב כ 110)
ולח ירתי בני עזרא ריית (כ"ש 37 184 א עה) — 'ולו קינה על בני עזרא, רוח ה'
תניחם'.
- 211 ראה כי ענני (א לו 44)
ולח פיה איצא גואבא עלי שער — 'ולו עליו [על אהרן אלעמאני] גם כן, בתשובה על
שיר'. בראדי מוסיף: באלכסנדריה.
- 212 ראה ערים והתבונן (ב יח 180)
וקאל פי באדייה מצר — 'ואמר על מדבר מצרים'.
- 213 ראה שוכן תבל (ב כה 247)
ולח ממא רסם עלי כפן — 'ולו ממה שכתב על תכריכין'.
וקאל פי אלכפן (כ"ש 37 184 ב קז) — 'ואמר על התכריכין'.
- 214 ראשו תקומם מעפר גלות (ד קנא 275)
וקאל מלגוזא מן כט אבי סעיד (כ"פ, ס' קצג) — 'ואמר חידה. מכתב ידו של אבו
סעיד'.
- 215 ראשי עם עת התאסף (א קב 157)
ולח מושח פי סדילה [עדילה] לחן גזרי הלבבות — 'ולו שיר איזור על איש כערכו
בנועם "גזרי הלבבות"'.
'גזרי הלבבות' — שיר לריה"ל (דוידזון ג 137).
סבילה (כ"ש 37 194 ב שצה).
סיומת (שם, שם):
deš k(u)and mio sidel(l)o benid / tan bona al-bišāra
kom raya de šolē (y)ešid / en wād-al-ḥaḡāra
'כאשר אדוני מגיע / מה טובה הבשורה
בקין שמש היוצאת / מגואדלחרה'.
גואדלחרה — עיר בספרד, סמוכה למדריד.
- 216 רב לכם מוכיחי (ב קיב 321)
סיומת (כ"ש 37 194 א שצד):
bay-še mio qoragon de mib / ya rab ši me tornarad
tan mal me doled li-al-ḥabīb / enfermo yed kuand šanarad
'לבי עזבני, הרי אלן / מתי ישוב אלי?
הן גדול מכאובי בגלל האהוב שחלה / מתי ישוב'
- 217 רדה עב טל (א עה 108)
ולח פי אלזיר אבו איוב בן אלמעלם נע — 'ולו על השר אבו איוב [שלמה] בן
אלמעלם נוחו עדן'.
- 218 רדו עבים והורידו רביבים (א מב 57)
וכתב אלי אבי אלחסן בן קמואל [נ"א: קמניל] מסתרציא [נ"א: יסתרציה] — 'וכתב
לאבו אלחסן בן קמואל [נ"א: קמניל] כשהוא מבקש לפייסו'.

- 219 רחמי עבים יהמיו (א קיג 171)
 ולה מושח פי נחמן בן אזגר [נ"א: אזגר לחן צבי שני אורים (T-S Misc. 35.63) —
 'ולו שיר איזור על נחמן בן אזגר בנועם "צבי שני אורים" (ריה"ל א קט
 163).
 נוסח מתוקן של הסיומת:
 יא רב כס בבראי כן אשא אלכלאק
 יא מן קבל אן יסלם יהדד באלפראק (כ"ש 37 195 ב תיא) — 'האל נקני...
 הבריות / הוי זה אשר עוד לפני שיכרך לשלום יאיים בפירוד' (ראה הבית האחרון
 בשיר).
 220 רעית צבי אל תגודי (ב כג 26)
 וקאל מתגולא לחן אל תנה טרף קבוע — 'ואמר בשיר חשק בנועם "אל תנה טרף
 קבוע".
 ולה מושחה איצא לא מרכז להא עמלהא פי ערס בעץ אכואנה (א"פ) — 'ולו שיר
 איזור, ללא מרכז, חיבר אותו לחתונת אחד מחבריו.
 מרכז — הוא הסמט האחרון במושח. 'אין לו מרכז' פירושו שהמשורר לא חיבר
 לשיר סמט אחרון. אין לקבוע אם הכוונה להעדר סמט מצד המספך או להעדר דבר
 עיקרי מבחינה רעיונית כגון כרגה וכיוצא (הערות ד"ר גולדפלד).
 שיר הנועם בלתי נודע; דוידזון (ת 365) ובראדי, בפירוש השיר, גרסו בטעות 'תנה
 טרף קבוע'.
 221 שאו כנפי שחרים (ב כד 27)
 ולה פי אלמעני (כ"פ, ס' קמז) — 'ולו באותו עניין'.
 קדם לו 'מלונת הדסים' (לעיל, מס' 164).
 222 שאו שלום למבחר החתנים (ב ט 13)
 וקאל יהני בזואג (כ"פ, ס' קלו) — 'ואמר ברכה לחתונה'.
 223 שאלו מעפרי שלומי (ב יא 14)
 סיומת: כס אלי כס אלי כמי / נסקיד אלכמר בפמי
 'כמה ועד כמה ועד כמה / נשקף יין בפי'.
 וקאל מושחה גוליה (א"פ, ס' שעב) — 'ואמר בשיר איזור של חשק'.
 224 שאלוני החירא רע זמנך (ב ב 109)
 נ"א: וקאל ירתיה איצא — 'ואמר בקוננו עליו גם כן'.
 חחר לר' שלמה בר פרוצאל.
 225 שובי יחידה אל מנוחך (ב ה 217)
 וקאל פי אלתרקק ואלתזהד (כ"ב) — 'ואמר על הכנעת הלב ועל הפרישות'.
 226 שור אם קרעה בת שחר (ב כו 29)
 נ"א: ולה איצא פי מ' יצחק בן אבי עלי אעזה אללה (T-S Misc. 35.72) — 'ולו גם
 כן על מורנו יצחק בן אבי עלי, יוקיריהו האל'.

- נ"א: וקאל פי אסחאק אבן אלרביב חין תזוג אבנה אבן מהאגר רח' אללה לחן מא תקדם (כ"ש 37 194 א שצ) — 'ואמר על אסחאק אבן אלרביב כשנשא לאשה את בת אבן מהאגר, ירחמהו האל. הלחן שנזכר קודם [אל תנה טרף קבוע].
ולח מושחה לא מרגו [צ"ל: מרכז] להא ימדח בהא אבי אסחק בן אלרביב ענד זואגה (א"פ, סי' שצג) — 'ולו שיר איזור, ללא מרכז, מהלל בו את אבו אסחאק בן אלרביב כשנשא אשה'. מרכז — ראה 220.
- 227 שושן חסדים וחבצלת (א צא 133)
ולח מדיח — 'ולו שבח'.
- 228 שחקים נקרעו להיות מעילים (ב מט 271)
ומן מקטעאט אקואלה פי אלחפות (ל"ו II 145, 43) — 'משירי הפסוקה שלו על החופות'.
נ"א: ולח פי וצף אלכלה ואלחפה (שם, שם) — 'ולו בתיאור הכלה והחופה'.
וקאל פי אלחטא בזואג (כ"פ, סי' קעב) — 'ואמר ברכה לחתונה'.
- 229 שיר דברו צופיו (א ה 4)
וכתב אליה אבו יוסף בן אלמעלם וקת כונה מע עמה בקרטבה בשער ימדחה פלמא אראד אלרחיל ענהא כתב אליה יהודה מן אלמרכב גואבא — 'וכתב לו אבו יוסף בן אלמעלם, בזמן שהיה עם דודו בקורדובה, שיר תהילה. וכשרצה לנסוע משם כתב אליו יהודה תשובה מן הספינה'.
- 230 שלום לגבר (א קיא 168)
סיומת: benid la paška ĕ yoon sin el(l)e
kastro mio qoragon por el(l)o
'בא הפסח ואני עדיין בלעדיו
נשבר לבי בגללי'.
- 231 שלום לך הר העברים (ב ג 159)
וקאל פי פטירת משה רבינו עליה אלסלאם (כ"ש 37 186 א קסב) — 'ואמר על פטירת משה רבנו עליו השלום'.
- 232 שלומות נקבצו כיום (ב מב 42)
ומן אקואלה פי אלחפות (ל"ו II 146, 44) — 'משיריו על החופות'.
ומא קאל פי חופה ותגול ואלגו (כ"ש 37 183 ב מו) — 'ומה שאמר על חופה בדרך של חשק וחידה'.
וקאל פי זואג (כ"פ, סי' קסו) — 'ואמר על חופה'.
- 233 שלומותי מסוכים (ב יב 16)
ולח פי אלמעני [מתגולל] — 'ולו באותו עניין [שיר חשק]'.
- 234 שלח במשמני נדוד רזון
ולח פיה איצא בעד ספרה מן אסכנדריה (T-S Misc. 35.62) — 'ולו עליו נעל ר' אהרן אלעמאני גם כן, לאחר נסיעתו מאלכסנדריה'.

- 235 שלמה בהוד נחנה מעלפת (א קכב 181)
וקאל וקד אהדי אליה ר' דוד בן אלדיין רדא ציצית — 'ואמר כשנתן לו ר' דוד בן
אלדיין בגד ציצית במתנה'.
- 236 שלמה יאחז ראשי דברים (ב מג 268)
וקאל פי שכץ מעגב בנפסה (כ"ש 37 184 א פח) — 'ואמר על אדם המתפעל מעצמו'.
- 237 שלשה הם אמונה מעשיהם (ב יד 199)
ולה פי אלקפאל — 'ולו על המנעול'.
נ"א: ולה מעמי פי אלקפל (כ"פ, סי' קע) — 'ולו חידה על המנעול'.
שלושה — שני חלקי הדלת והמנעול (השווה ירמיה מט:לא).
- 238 שמע מכל עבריך שלומות (א קכה 185)
ולה פי בעץ אלחתנים (ל"ו II 146, 46) — 'ולו על אחד החתנים'.
- 239 שמעו מלכים והאזינו נסיכים (ב מג 150)
גירה ועט נתר — 'אחר. תוכחת מוסר בפרווה'.
שעפי בחנוכה (א פ 116) — ראה 'סעפי' (לעיל, מס' 180).
- 239 א שמש אשר פנה
ולה פי בעץ אכואנה פי אלמעני (א"פ, סי' קלד) — 'ולו על אחד מרעיו באותו עניין'.
- 240 שפת אדם בטורים (ב ח 12)
וקאל מתגולא — 'ואמר בשיר חשק'.
- 241 שפתי היתה אתמול (א פג 118)
וכתב אליה ר' יוסף בן צדיק הזה אלביאת מע הדיה אהדאהא ענד ורודה קרטבה
וראגעה רצי אללה ענה — 'וכתב לו ר' יוסף בן צדיק בתים אלו בצירוף מתנה, שנתן
לו בבואו לקורדובה, והשיב לו, אלהים ירצהו, במענה'.
- 242 תומי צביה נתנו לבות (ב סא 61)
ולה פי אלחתן (ל"ו II 146, 48) — 'ולו על החתן'.
- 243 חיבה דמות קובה (ב א 191)
ולה וצף פי רמאנה — 'ולו בתיאור רימון'.
נ"א: לר' יהודה בן גיאת ז"ל. לפי נוסח זה, השיר הוא של ר' יהודה בן גיאת, ולא
שנשלח לר' יהודה בן גיאת.
ר' יהודה בן גיאת ואנשד [אנשד] אביאתא פי וצף אלרמאנה פלם יסתחסנהא ועארצוהא
[ועארצוהא] פקאל (פר) — 'השמיע ר' יהודה בן גיאת בתי שיר בתיאור רימון. לא
מצאו הבתים חן בעיניו [של ר' יהודה הלוי]. הציג כנגדם שיר ואמר'.
- 244 תלנתי עלי נפשי (א כד 33)
וקאל יהנו בן בטיכה חין ועדה ואכלפה — 'ואמר בשיר לעג על בן בטיכה אשר
הבטיח לו משהו והפר הבטחתו'.

ופי תרגמה וקאל ענד מפארקתה אבו הרון בן עזרא ובקי מע [כ"ש: ובקאה ענד] אבן בטיכה — 'ובכתובת: ואמר כשנפרד מאבו הרון [משה] בן עזרא ונשאר אצל בן בטיכה'.

245 תמהו בנו מוסר (ב קג 315)

ולא פי דם אלומאן — 'ולו בגנות הזמן'.

246 תן ריחך בשמי (א פו 122)

סיומת: ...חל בכס מוסה / פארגעו אלי כלף (כ"ש 37 195א תה) — תרגומו: 'שכן בקרבכם משה / שובו אפוא אחור'. דהיינו, לתקופת משה רבנו.

מילואים

לאחר עימוד המאמר הגיעו מברית המועצות למכון תצלומי כתבי יד, שני דיואנים של ר' יהודה הלוי, הכוללים כתובות לשירים. האחד סימנו 1333 (ס' 48416). השני — 1331 (ס' 43925). בגוף המאמר יצוין הראשון באותיות גמ (גינצבורג מוסקבה); השני — דמ (דיואן מוסקבה). לפי המשוער הועתקו שניהם במאה ה"ז. שירים בעלי כתובות חדשות נקבע מספרם לפי סדר הא"ב של הרשימה הכללית. כתובות זהות, משובשות או שאינן מוסיפות כלום לא נכללו.

113 איעצך (ב ז 196)

ומן מקטעאת אקואלה פי אלגאס [צ"ל: אלגאז] פמן דלך פי חרף מצמר (גמ) — 'מפסוקות שיריו שעניינן חידות. מכללן על האותיות הנסתרות'.

118 אם הזמן יהיה עלי ראשך (ב פה 301)

ולא פי דם אלומאן (גמ) — 'ולו בגנות הזמן'.

20 וקאל מתזהדא מוסר טוב (דמ 17) — 'ואמר בשיר פרישות, מוסר טוב'.

27 ואסתפתאה וכו' פי שער עמלה כל ואחד מנהמא פקאל (דמ 46) — 'שאלוהו וכו' על שיר שחיבר כל אחד משניהם ואמר'.

150 בראש השם תשוה כף כפולה (ב מו 210)

ולא פי אסם מנחם (גמ) — 'ולו על השם מנחם'. הפתרון לא נודע עד כה.

51 גביר בו שש (ב מד 209)

ולא פי אסם ששת (גמ) — 'ולו על השם ששת'.

פתרון חידה זו פרסמתי בשעתו בעתון 'הארץ' תרבות וספרות (19.11.54).

68 וקאל חין כטר [צ"ל: כתר] עליה אלאחאח פי אלבקא באלאנדלס (דמ 25) — 'ואמר כשנתרבו ההפצרות בו להישאר באנדלוסיה'.

190 ומה מת על פני ארץ (ב יז 200)

ולא אלגאז פי חבה אלקמח — 'ולו חידה על גרגר החיטה'.

- 90ב ומה פרדס נטעיו הוד (ב לו 207)
ולח פי כניסה והיכל (גמ) — 'ולו על בית כנסת והיכל'.
- 90ג ומי חשוק אשר תפנה (ב יט 201)
ולח פי כתב אלרסאלה (גמ) — 'ולו על כתיבת האיגרת'.
- 94 וכתב אלי בעץ אכואנה מהניא לה פי ערסה והו יסתדעי מנה כמרא (גמ) — 'וכתב לאחד מידידיו כשהוא מברכו לחתונתו ומבקש ממנו יין'.
- 97 וקאל מן כאט [צ"ל: כט] אבי סעיד (דמ) — 'ואמר. [שאוב] מהעתקת אבו סעיד'.
- 103א יאירון כוכבי נשפי (ירדן ג רפט 707)
ולח מן אלמקטעאת אלתמגידיה אלמלחנה (גמ) — 'ולו מפסוקות התהילות שהולחנו'.
- 109א ידעחני בטרם תצרי (ג נח 116)
ולח מן אלמקטעאת אלתמגידיה אלמלחנה (גמ) — 'ולו מפסוקות התהילות שהולחנו'.
- 119א ימין עוזך אל (ג פא 150)
ולח מן אלמקטעאת אלתמגידיה אלמלחנה (גמ) — 'ולו מפסוקות התהילות שהולחנו'.
- 122א יעלת חן ממעונה רחקה (ירדן ג של 775)
ולח מן אלמקטעאת אלתמגידיה אלמלחנה (גמ) — 'ולו מפסוקות התהילות שהולחנו'.
- 128 ולח פי אבי אסחק בן אלרביע ענד מלאכה בבנת בן מהאגר עלי קאפיה אלא (גמ) — 'ולו על אבי אסחק בן אלרביע, כשנשא את בת בן מהאגר, בחרוזת רי"ש'.
- 130א כנדה היתה תבל (ב סח 292)
ולח פי דם אלומאן (גמ) — 'ולו בגנות הזמן'.
- 131 וקאל יהגו קומא מן אהל אשביליא באלתשביב וכו' (דמ 38) — 'ואמר, בלעגו על אנשים מתושבי אשביליה, בשיר אהבה וכו'.
- 141 וקאל פי מן טל עדארה (דמ 20) — 'אמר על מי שצימח שער זקנו. בתרגום בראדי נשתבש 'טלי' ב'טאלי' [=ארץ].
- 148 וכתב אלי בן מוריל ראגבה פי אלגואב (דמ 48) — 'וכתב לבן מוריל כשהוא מעורר בו תשוקה לענות על מכתב'. כתובת כ"ש נשתבשה איפוא.
- 154 ולח מן אלמקטעאת אלתמגידיה אלמלחנה (גמ) — 'ולו מפסוקות התהילות שהולחנו'.
- 156א מה אאמין [נ"א: תאמין] (ב פב 300)
ולח פי דם אלומאן (גמ) — 'ולו בגנות הזמן'.
- 168א נדיב לבב (א פב 117)
וקאל מן כט אבי סעיד (דמ 30) — 'ואמר. [שאוב] מהעתקת אבו סעיד'.
- 180א עבד אשר יעיר (ד עח 179)
וקאל מתרקקא (דמ 36) — 'ואמר בשפלות ובהכנעה'.

- 180 ב וקאל יתגול וקד ראי בעץ אכואנה נאימא (דמ 11) — 'ואמר בשיר חשק כשראה אחד מחבריו ישן'.
- 186 וקאל ירתי אבא אלחסן יהודה בן עזרא (דמ 16) — 'ואמר בקוננו על אבו אלחסן יהודה בן עזרא'.
- 194 ולה יצף תפאחתין (דמ 20) — 'ולו בתיאור שני תפוחים'.
- 201 וקאל ואצפא פצאיל אלשאם וכצאיץ ארץ ישראל (דמ 11) — 'ואמר בתארו מעלות ארץ ישראל וסגולותיה'.
- 202 ולה מן אלמקטעאט אלתמגידיה (גמ) — 'ולו מפסוקות התהילות [לאל']'.
- 204 ולה יהגו בה בעץ אלנאס (גמ) — 'ולו שיר לעג על אחד האנשים'.
- 207 וקאל וכתב לרגל דעאה מע שכץ אכר פי ערסה תם גפל ענהמא מעאתבה מן כט ר' דוד (דמ 21) — 'ואמר) וכתב לאיש שהזמינו עם אדם אחר לחתונתו, ואחרי כן זנחם. תוכחת. [שאובה] מן ההעתקה של ר' דוד'.
- 239 זאת האיגרת היא על הריגת שלמה בן פריצאל אשר קונן עליו בקינה 'זאת התלאה' (גמ 139).
- 243 וצף פי רמאנה לר' יאודה ה' גיאת ז"ל (גמ) — 'בתיאור רמון. לר' יהודה בן גיאת ז"ל'.

לנוסחאותיו ולתולדותיו של הפיוט 'היום תאמצנו'

הפיוט 'היום תאמצנו', הנאמר על ידי הש"ץ והקהל בסוף תפילת המוסף של הימים הנוראים¹, לפני ברכת 'המברך את עמו ישראל בשלום' (או: 'עושה השלום'²), שייך לאותם פיוטים שמחברים עלום שם ותקופת היווצרותם איננה ידועה.

הפיוט מופיע במחזורים של רוב העדות ומקובל על הקהילות ברחבי העולם מזה שבע מאות שנה ויותר³. הוא מצוי בשלמותו בכל כתבי-היד של המחזוריים בנוסח רומא ואיטליה, רומניה וקורפו; באופן חלקי – עד לאות כ' – בכל כתבי-היד של המחזוריים בנוסח ספרד, חלק מצפון אפריקה, תלמסאן, קארפינטראץ ואוויניון; ובאופן מקוצר יותר

1 באחדים מן הנוסחים מופיע הפיוט בכל המוספים של הימים הנוראים, ובאחרים – רק בזה של יום הכפורים. על פיוטי הימים הנוראים ועל פיטניהם ראה א"מ הברמן, *על התפילה*, לוד תשמ"ז, עמ' 56–68. וראה ר' אברהם ב"ר עזריאל, *ערוגת הבשם*, מהדורת א"א אורכך, ג, ירושלים תשכ"ג [להלן: *ערוגת הבשם*], עמ' 485, הסבור שזו תפילה לבעלי תשובה: 'ולא ידעו לקבעה כאמצע וקבעוה בסוף התפילה... כאדם שנפטר מרבו וכן מאביו, ואומר ברכני רבי, או ברכני אבי... וכן אנו נוהגים בשבתות ובמועדים שבסוף התפילה הולכים הנערים למברכים כמו להרב או אצל אביהם...'. הסבר זה הועתק מאוחר יותר לתוך המחזוריים המודפסים בנוסח אשכנז ופולין; ראה מחזורי ראש השנה, ויען תקע"א; אלטונא תקפ"ו; כל-כז, ווילנא תרס"ה. על משמעו של השורש 'אמץ' בפיוטים ראה ח' ילון, 'לשון הפיוטים ולשון חכמים', *פרקי לשון*, ירושלים תשל"א, עמ' 350–355.

2 החתימה 'עושה השלום' מקובלת בנוסח ארץ-ישראל של כל ימות השנה. ראה S. Schechter, *Gnizah Specimens*, *JQR* (O.S.) 10 (1898), p. 657. בתחילה רק בראש השנה, ולאחר-מכן בכל עשרת ימי תשובה. ראה *ערוגת הבשם*, עמ' 486. כן ראה י"מ אלבוגן, *התפילה בישראל*, תל-אביב תשל"ב, עמ' 46; י' היינמן, שם, עמ' 396, הערות 56–57. אפשר ששינוי זה מקורו בבבל, והגאונים התנגדו לו. ראה ג' וידר, 'לחקר מנהג בכל הקדמון', *תרביץ*, לו (תשכ"ח), עמ' 254 ואילך. למנהג זה התנגדו בעלי הלכה בדורות האחרונים, בעקבות התנגדותו של הגאון מווילנא. ראה *סדר שערי רחמים* להגאון מווילנא, ווילנא תרל"א, עמ' 10 הערה ד. וראה במחזור רומניה, שפירסם ד' גולדשמידט, *מחקרי תפילה ופיוט*, ירושלים תשל"ט, עמ' 142; שם הסיום הוא: 'מצוה כל הברכות ועושה השלום'. סמיכותו של הפיוט לברכה זו צירפה אותו לקבוצת הפיוטים המכונה 'עושה שלום'. ראה ד' גולדשמידט, *מחזור לימים נוראים*, א: ראש השנה, ירושלים תשל"ל, עמ' מח.

3 הפיוט (בניסוחו המקוצר) מופיע כבר במחזור וורמייזא (בית הספרים הלאומי בירושלים, Heb. 4° 781), שכתובתו נסתיימה בשנת 1272 והוא אב לנוסח האשכנזי העתיק. ראה ד' גולדשמידט, 'מחזור ק"ק וורמייזא', *קריית ספר*, לד (תשי"ט), עמ' 388–396, 513–522; ורות, *Von Juden im München*, בקובץ *Lamm*, מינכן 1958, עמ' 45. אף על פי שהפיוט מופיע בכתבי-היד של סדר רב עמרם גאון (ראה מהר" גולדשמידט, עמ' קלז), ספק רב אם מקורו בסידור זה או ששובץ בו מאוחר יותר.

4 השווה: L. Zunz, *Der Ritus des synagogales Gottesdienstes*, Berlin 1859, p. 141.

— שבעה או שמונה משפטים — בכל כתב־היד של נוסח אשכנז, פיימונט ואפ"ם⁵. השוואת נוסח הפיוט כפי שהוא מופיע במחזורים מגלה כי הוא מופיע בנוסחים שונים ובמשמעויות משתנות, וכי הוא כולל תוספות או קיצורים המתבקשים מהתאמת הפיוט למסגרת שבה הוא נמצא או למועד שבו הוא נאמר.

להלן נוסח הפיוט כפי שהוא מופיע בכתב־יד של מחזור רומא משנת 1441⁶. נוסח זה, הנראה בעינינו מקורי (ראה להלן), ישמש במאמר זה כסיס לדיונים שיבואו.

היום תלכבנו	היום תאמצנו
היום תמלטנו מכל רע	היום תברכנו
היום תנצרנו	היום תגדלנו
היום תשמחנו	היום תדרשנו לטובה
היום תעטרנו	היום תהדרנו
היום תפארנו	היום תוועדנו
היום תצהלנו	היום תזכרנו ברחמיך
היום תקוממנו	היום תחננו
היום תרוממנו	היום תטכסנו
היום תשמע שועתנו	היום תישרנו לפניך
היום תתמכנו	היום תכבדנו

עיון ראשון בפיוט — בצורתו, במבנהו, בסגנונו ובתוכנו — מצביע על השתייכותו לתקופת בראשית, היא התקופה שבה היה הפיוט בחיתוליו, בטרם הופיעו הפיוטים ה'ממוסדים' המוכרים מן המחזור ומסידור התפילה⁷. קביעה זו מיוסדת על הנימוקים דלהלן:
א. בשירה העתיקה ובפיוט הקדום, בישראל כבעמים⁸, השתמשו באקרוסטיכון אלפביתי פשוט, ככפיוט שלפנינו⁹. כך עשו במקרא ולאחר־מכן בתקופת התלמוד¹⁰.
ב. בפיוט זה לא נוצל האקרוסטיכון, ולו ברמו, לצורך רישום והנצחה של שם המחבר¹¹.

- 5 על תפוצת הפיוט 'היום תאמצנו' בסידורים מודפסים ראה " דאווידזאן, *אוצר השירה והפיוט*, נויארק תרפ"ט, ב, עמ' 137.
- 6 הספרייה הבריטית, לונדון, Add. 19944 ; במקביל גם כ"י Or. 13525 ו-Or. 2376. כל כתב־היד שסימנם יצוין להלן מתייחסים לספרייה הבריטית.
- 7 ראה א' מירסקי, *ראשית הפיוט*, ירושלים תשכ"ח, עמ' סא.
- 8 על השימוש באקרוסטיכון אצל העמים ראה K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1895, pp. 698 ff. על שימוש כללי באקרוסטיכון בישראל ראה ש' ליברמן, *יונת ויונות בארץ־ישראל*, ירושלים תשכ"ג, עמ' 210.
- 9 על הצורה האלפביתית של האקרוסטיכון כמצינת את השירה הקדומה ראה ע' פליישר, *היוצרות בהתהוותם והתפתחותם* (להלן: *היוצרות*), ירושלים תשמ"ד, עמ' 16 ואילך.
- 10 על השימוש באקרוסטיכון בתג"ך ראה, לדוגמה: תהלים קיט; קמה; משלי לא. על שימוש בתקופת התלמוד ראה: רות רבה ו:ו; קהלת רבה א:יג; ו:ו; ו:ז. על האקרוסטיכון שהגיע אלינו מן התרגומים ראה " היינמן, 'שרידים מצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים', *הספרות*, ד (תשל"ג), עמ' 362–375; וכן ראה ח' שירמן, *לתולדות השירה והדומה*, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 21 ואילך; ז' יעבץ, 'הפיוטים הראשונים', בתוך: *לדוד צבי*, ברלין תרע"ד, עמ' 69–82.
- 11 ראה פליישר, *היוצרות*, עמ' 18.

זו ראייה לקדמותו ולהשתייכותו לתקופה שבה עדיין לא נהגו, או לא הקפידו, לשבץ רישום מסוג זה¹².

ג. לפיוט מתכונת קבועה וסטריאוטיפית: אחרי המלה 'היום', החזרת ככל שורה, באה מלת פועל אחת¹³, המתחלפת בהתאם למסגרת המחייבת של האקרוסטיכון. חילופים אלה יוצרים את המשקל ואת המקצב, הבנויים על מלה אחת בלבד – תופעה ידועה בשירה הפרימיטיבית ביותר¹⁴.

ד. תחלופה מאולצת זו של הפועל המשתנה משורה לשורה מצביעה על חוסר השראה פיוטית ועל העדר סימני התערבות של ידי משורר. קשה לראות בצירוף מכאני של שורות דומות יצירה אמנותית. ההיעדרות של בית או של סטרופה מדברת בעד עצמה. אפשר, אפוא, שלפנינו טכניקה פשוטה שיכלה להיווצר בעת אמירה, בדרך של אלתור, על ידי אדם אחד או קבוצת אנשים, כדוגמת תפילתו של הכהן הגדול בצאתו מן הקודש ביום הכפורים¹⁵. תופעה זו נעלמת מן הפיוט המתקדם, כגון זה שיצא מתחת ידיהם של הקליר ובני זמנו, או מתחת ידיהם של פייטנים מאוחרים יותר¹⁶.

ה. החרוז הוא מן הסוג הפשוט ביותר: סיומת אחידה של הפועל בכינויים, החזרת ככל שורה. זוהי חריזה מברירה¹⁷, חסרת כל גיוון ועניין. ואף על פי שהיא שיטתית ולא ארעית, אין בה כדי להצביע על שכלול או קידום כלשהו¹⁸. אמנם חריזה מסוג זה, הנוצרת באמצעות סיומת דקדוקית דומה, נחשבת לחריזה 'מתקדמת', בשל היעדרותה מן המקרא; אך העובדה שהיא מצויה במגילות הגנוזות¹⁹ ובתלמוד²⁰ מעידה על קדמותה.

ו. ביצירה הפיוטית הקדומה, בתקופה שבה נוצרה השירה חסרת החרוז, מצוי שימוש רב במלת קבע, המחליפה לעתים את החרוז. מלה זו יש שאיננה באה בסוף המשפט,

12 ראה א' מירסקי, 'גדרי הפיוט של הפייטנים עלומי השם', פרקים, א, ירושלים, תשכ"ז–תשכ"ח, עמ' 109–113.

13 להוציא ארבע שורות: 'תדרשנו לטובה', 'תזכרנו ברחמיך', 'תישרנו לפניך' ותמלטנו מכל רע', שבהן נוספו כנראה מלים, כפי שיתברר להלן. (התוספת: 'תשמע שרענו' היא מאוחרת).

14 ראה ע' פליישר, 'עיונים בדרכי השקילה של שירת הקודש הקדומה', הספרות, ז (תשל"ז), עמ' 70–83.

15 ראה ויקרא רבה כ:ד: 'כיצד היתה תפילתו של כהן גדול ביום הכיפורים בצאתו מן הקודש? אומר: יהי רצון מלפניך שתהא שנה זו גשומה, שחונה וטלולה, שנת רצון, שנת ברכה, שנת זול, שנת שובע, שנת משא ומתן, ואל יצטרכו בה עמך ישראל אלו לאלו, ואל יגביהו ישראל שררה אלו על אלו, ואל תפנה לתפילת עוברי דרכים'. תופעה דומה מצויה בתפילת רב בבבלי, ברכות טז ע"ב.

16 ראה ע' פליישר, 'עיונים בתהליך עיצובם התבניתי של סוגי הפיוט הקלאסיים', תרכ"ך, לט (תשל"ל), עמ' 248–267.

17 דוגמה לחריזה מברירה באמצעות כינויים ניתן לראות בפיוטי ינאי, ברהטים שכתב. ראה, לדוגמה, הרהיט 'אישים אקרא אליכם' (על במדבר יח:כו), שפירסם צ"מ רבינובין, פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 80.

18 ראה ב' הורושובסקי, 'השיטה הראשונה של החרוז העברי', הספרות, ג (תשל"א), עמ' 721–749; י' יהלום, 'תיאוריה ומעשה בחריזה שבפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל"ל), עמ' 762–766; א' מירסקי, 'תחילתו של חרוז', מאנים, ו (תשי"ח), עמ' 450–458.

19 סך החד 11, 15–21 (בתוך: מגילת הסריס, ההדיר י' ליכט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 235–237).

20 ראה, לדוגמה, תפילתו של רבי יוחנן בברכות טז ע"ב: 'יהי רצון מלפניך ... שתצונו בבשנתנו ותביט ברענו ותחלבש ברחמיך ותתכסה בעוין ותתעטף בחסידותיך ותתאזר בחנינותיך ותבוא לפניך מידת טובך וענותותיך'.

כמצופה, אלא דווקא במקום אחר: בראשו או באמצעותו. בכל מקרה, יש למלה זו תפקיד, לרוב בעיצוב הרעיוני של הפיוט, אך לפעמים היא סתמית ומציאותה מסייעת לקצב או למשקל. במקרה זה היא משמשת מסגרת לשמירת שלמות הפיוט, בניינו וצורתו.²¹ המלה 'היום' שבפיוטנו היא מלת קבע משני הסוגים גם יחד. היא תורמת לעיצוב הרעיוני מחד גיסא, ולקצב ולמשקל מאידך גיסא. לפנינו, אפוא, מאפיין נוסף לקדמותו של הפיוט.

ז. בצורות הפיוט הראשונות מוכרים פיוטים, המשתלשלים מפסוק שלם או מחלק ממנו, והמהווים המשך לרעיון הפסוק כתופעה פרשנית או כהשלמה לנאמר בו. תופעה זו אינה אלא עיבוד מתפתח ממדרשי חז"ל ואנלוגיה למדרשי הכתוב ההלכתיים והאגדתיים.²² גם לפיוט שלפנינו קדמה פתיחה מסוג זה: 'ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כלכם היום' (דברים ד: 23). המלה האחרונה בפסוק – 'היום' – היא המשמשת מלת קשר בין המקרא לבין הפיוט, היא ההופכת להיות מלת קבע לאורכו של הפיוט; סביבה, כאמור, נרקמת כל היצירה,²⁴ והיא המעניקה לפיוט את צורת ה'ירהיט'.

ח. הפיוט המאוחר מאופיין ברצף של רעיונות ובהגות הלכתית, פרשנית או פילוסופית. גיוון החשיבה והבעת הדעת הם מסממניו של הפיוט המאוחר, והם המהווים את הדינאמיקה התכנית של היצירה ואת לשד עצמותיה.²⁵ היעדרותם של אלה מן הפיוט שלפנינו מצביעה אף היא על קדמותו.

ט. אין להוציא מכלל אפשרות כי פיוט זה שייך לקבוצת פיוטי ה'ליטאניה', כלומר, לתפילה העשויה חוליות חוליות של קריאות ובקשות קצרות, הדומות זו לזו והחוזרות על עצמן.²⁶ בפיוטים אלו קבעו הפייטנים ומחברי התפילות הקדומים 'מענה' קבוע ובלתי

21 על השימוש במלת קבע ראה פליישר, *היצירות*, עמ' 19; הנ"ל, 'לתכונות פיוטי המעריב', סיני, סט (תשל"א), עמ' קל. על השימוש במלות קבע בפיוטי יוסי בן יוסי ראה א' מירסקי, *פיוטי יוסי בן יוסי*, ירושלים תשל"ז, עמ' 207–215. דוגמה לתפילה עם מלת קבע היא תפילתו של רב שבברכות טז ע"ב: 'שתתן לנו חיים ארוכים, חיים של שלום, חיים של טובה, חיים של ברכה, חיים של פרנסה, חיים של חילוף עצמות, חיים שיש בהם יראת חטא, חיים שאין בהם בושה וכלימה, חיים של עושר וכבוד, חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים, חיים שתמלא לנו את כל משאלות לבנו לטובה'. תפילה זו נאמרת, לפי נוסחים אחדים, בעת ברכת החודש, בשבת שלפני ראש חודש.

22 ראה א' מירסקי, 'מחצבתן של צורות פיוט', *ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים*, ז (תשי"ח), עמ' 80 ואילך. דוגמת פיוטים המתחילים בפסוק ראה מ' זולאי, 'קרובה בשבח הצדקה', סיני, טז (תש"ה), עמ' לט–מח.

23 יש כתבי-יד, בעיקר ספרדיים, שבהם מופיע הפסוק בסוף הפיוט ולא בתחילתו. ראה כ"י פארמה, דה רוססי 860 (פקסימיליה: ירושלים תשל"ג), עמ' 43. אולם ברוב כתבי-יד בא הפסוק בתחילת הפיוט, וזאת גם באחרים מן המהוורים הספרדיים. ראה כ"י פארמה, דה רוססי 1377 (פקסימיליה: ירושלים תשל"ג), וראה להלן, הערה 77.

24 פיוטים רבים פותחים במלה 'היום', אך נדירים הפיוטים שמלה זו מהווה בהם מלת קבע. דוגמה לפיוט מסוג זה ראה מ' זולאי, *פיוטי יוסי*, ברלין תרח"ץ, עמ' שמה. בפיוט זה, המעוצב אף הוא על-פי אקרוסטיכון אלפביתי, מופיעות 22 שורות (כמספר האותיות) ובכל שורה 4–5 מלים. מדובר בקרובה לשמיני עשרת שנושאה – המים: 'היום תברך מפין לחם ומים; היום תגל משפטי כמים; היום תדרוש גבול שוטה מים' וכו'.

25 ראה י' דוידזון, 'לתכונת הפיוטים', *מדעי היהדות*, א (תרפ"ו), עמ' 187–190.

26 על הפיוט 'היום תאמצנו' רחבירי' למסגרת פיוטי הבקשות ראה L. Zunz, *Literaturgeschichte der*

משתנה, הבא מצד הציבור, ובכך גם קבעו את הצורה שבה ישותף הקהל בתפילה ויהפוך מגוף דומם ופסיבי לגוף דינאמי, פעלתני ומשתף פעולה. דפוס תפילה זה ידוע ומצוי בכל התקופות ובמיוחד אצל עמי קדם, והוא התאים לאדם הפרמיטיבי הנתון בצרה ומבקש עזרה.²⁷ על ידי החזרה הרבה על אותו 'מענה' יכול המתפלל להרגיש כי בקשתו נשמעה ולהאמין כי אף תיענה. השתתפות הקהל באמצעות ה'מענה' היתה תלויה בסוג הפיוט ובסוג הטקס שבמסגרתו הוא נאמר, והשתנתה בהתאם למנהגי המקום ואולי גם בהתאם לרמת ההשכלה של המתפללים. בתנ"ך מצוי המענה בצורת 'הללויה', 'כי לעולם חסדו', 'אמן' ועוד. אפשר, אפוא, שהמלה 'היום' בפיוטנו נקבעה כ'מענה' ובכך יסווג הפיוט כ'ליטאניה'. הנחה זו מאפשרת להסביר את היעדרותם של רעיונות והגיגים מן היצירה, מחד גיסא, והיא חוזרת ומצביעה על קדמותו של הפיוט, מאידך גיסא.

עתה נעבור לקביעת הנוסח המקורי של הפיוט. אולם, בטרם ננמק את הקביעה כי הנוסח דלעיל עדיף על פני כל הנוסחים האחרים, נציין כי במקורו לא חובר כנראה אלא פיוט אחד, ואין להניח שאי פעם נתקיימו שתי יצירות שונות ומקבילות, שהקירבה ביניהן גרמה העברות הדדיות והזמינה את חילופי הנוסחים. הנחה זו עולה מתוך כך שרוב מלות הפיוט זהות ברוב הנוסחים שבידינו, ואילו החילופים מצויים אך ורק בקבוצת מלים שתפורט ותוסבר להלן. עובדה היא שהמלים הראשונות 'תאמצנו', 'תברכנו', 'תגדלנו', 'תהדרנו' ו'תועדנו' מופיעות ללא כל שינוי בכל הנוסחים. גם השינויים שבמלים האחרות אינם מן הסוג המצביע על מציאותם של שני פיוטים מקבילים. טיב השינויים ואופים מצביעים דווקא על טעויות סופר או מעתיק, על אי דיוק בקריאה, על צלילים זהים, על חילופי אותיות או על תיקונים מכוונים שסיבותיהם יפורטו להלן. נראה, אפוא, שלפנינו יצירה אחת בלבד.

העדפת הנוסח שהוצג לעיל על פני כל הנוסחים האחרים מוסכרת בנימוקים הבאים:

א. בנוסח זה נשמר האקרוסטיכון האלפביתי בקפידה, ללא חסרון או יתרון, בניגוד לנוסחים אחרים, שבהם קיימת תופעה של משפטים כפולים הבאים תחת חסותה של אותה אות, כגון: 'היום תקבל תפילותינו' ו'היום תקבל שוועתנו' שבנוסח קורפו²⁸; או היעלמות משפטים, כמו בנוסח רומא²⁹, שבו חסר 'היום תתמכנו'.

ב. כפי שכבר צוין לעיל, כל שורה בפיוט כללה כנראה את מלת הקבע 'היום' בתוספת הפועל בכינויים. צורה זו, שחזרה בכל שורה, שמרה על הסדר, על השלמות, על המבנה האחיד וכמובן על המקוריות. כל תוספת מביאה לידי שינוי במשפט, שיבוש צורתו הכללית של הפיוט, זעזועים במקצב ובמשקל, וממילא התרחקות מן המקור האותנטי. כך, למשל, משתנה הפיוט תכלית שינוי כאשר הופכת השורה 'היום תדרשנו' ל'היום תדרוש דם עבדיך השפוף'³⁰. הנוסח המוצע לעיל מצטיין כנראה בכך, שההוספות בו הן המעטות

synagogalen Poesie, Berlin 1865, p. 65. על ה'ליטאניה' ראה פליישר, *היוצרות*, עמ' 22. 'ההושענות', למשל, הן סוג של 'ליטאניה', ראה: "היינומן, 'ההושענות' – שרידים של דפוסי פיוט קדומים", *תרכ"ז*, ל (תשכ"א), עמ' 361.

27 על ה'ליטאניה' אצל עמי העולם ראה F. Heiler, *Das Gebet*, München 1921.

28 סימונו: Or. 10260.

29 סימונו: Or. 12304.

30 ראה בסידור דפוס פראג, 1522 ודפוס פיזארו (נוסח אשכנז), 1520.

ביותר ביחס לנוסחים אחרים שהגיעו לידינו. אמנם, גם בנוסח זה מצויים ארבעה משפטים הכוללים מלים נוספות, מעבר לשתי המלים היסודיות³¹; אך השוואה בינו לבין נוסחים אחרים מצביעה על כך שלפנינו תוספות לוואי שנוספו לפועל, ועם הסרתן מתגלה הנוסח המקורי במלואו³².

ג. בנוסח המוצע עובר חוט משמעותי אחד לאורך כל הפעלים המרכיבים את הפיוט. בכל אחד מן הפעלים, להוציא את 'תדרשנו', 'תזכרנו' ו'תשמע שועתנו', מתבקש ה' לעשות לעמו פעולה כלשהי, שיהיה בה משום האדרת שמו, הדגשת ייחודו, חיזוק מעמדו, ביצור הגנתו והבלטת עליונותו. סך כל הפעולות מתלכד למשהו כללי, סתמי, מופשט ונצחי. לעומת זאת, נראה שבנוסחים אחרים הוחלפו במשך הדורות פעלים רבים, עד שאחדות משמעותית זו הופרה ובמקומה בא טשטוש תחומין.

בשלב זה אין אנו יודעים לצורך איזה אירוע חיבר הפייטן את הפיוט. מתוך תוכנו ורעיונותיו נראה שהוא פיוט כללי, המתאים לכל שעה ולכל עת, לכל אירוע ולכל טקס. גם השתלשלותו מן הפסוק 'ואתם הדבקים בה' אליכם חיים כלכם היום' והיצמדותו אליו אין בהן כדי להצביע על טיבו של אותו 'היום' שלכבודו חובר, ועל התאריך המיוחד שבו דבקים הכל באלוקים. מציאותם של כתבי-יד שבהם מופיע הפיוט גם בפסח, בשבועות ובסוכות³³ אין בה כדי לקבוע שהפיוט נועד על ידי מחברו לכל חגי ישראל, שכן כתבי-יד אלה מעטים הם, מול הרוב הגדול הכולל את הפיוט במוסף של הימים הנוראים, ובחלקם הגדול אך ורק בזה של יום הכיפורים. בין כך ובין כך, עדים אנו לתופעה, המוכרת מן המחזוריים, שיום הכפורים השתלט על הפיוט, ובעטיו הוחלפו פעלים מקוריים, בעלי המשמעות הכללית שהוזכרה לעיל, בפעלים אחרים, בעלי משמעות מצומצמת יותר, המתאימים ליום הכיפורים בפרט ולימים הנוראים בכלל.

כך, למשל, הוחלף הפועל 'תזכרנו' בפועל 'תזכנו'³⁴; 'תטכסנו' ב'תטהרנו'³⁵, 'תטהרנו מכל חטא'³⁶, 'תטהרנו מכל טומאותנו'³⁷ או 'תטהרנו מעווננו'³⁸; 'תכבדנו' ב'תכתבנו

31 ראה לעיל הערה 13.

32 ראה בנוסח רומניה Or. 5013 — 'תדרשנו' ו'תזכרנו' ללא כל תוספת לוואי; ברוב הנוסחים הספרדיים — 'תישרנו' ללא תוספות, ובנוסח קורפו (לעיל, הערה 28) 'תמלטנו' אף היא ללא תוספת. הוספת מלים למשפט המקורי הקצר אינה אלא תופעה טבעית, עקב היעדרותו של תיאור מקום, תיאור אופן וכיוצא בזה.

33 במחזור נוסח איטליה מן המאה ה־ט"ו, שסימונו: Or. 11924, ובמחזור נוסח רומניה מן המאה ה־י"ד, שסימונו: Harley 5583. בקהילות יוון נאמר הפיוט ביום ב' של סוכות; ראה ד' גולדשמידט, *מחקרי תפילה ופיוט*, ירושלים תשל"ט, עמ' 221; ונהגו לומר את התפילה לאחר תפילות גשם וטל. ראה גולדשמידט, שם, עמ' 142, 152.

34 בנוסח קארפינטראץ Or. 10737, וברוב כתבי-היד מספרד, מצפון אפריקה ומאויניון.

35 רומניה — Or. 5013; קורפו — Or. 10260; קארפינטראץ — לעיל, הערה 34; אשכנז — Add. 26986; אויניון — Or. 7936 וספרד — Or. 5466. על מקורה של המלה 'תטכסנו' ועל משמעותה, ראה י' יהלום, *שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום*, ירושלים תשמ"ה, עמ' 44.

36 רומא — Add. 18691 ובשאר נוסחי רומא. ככה"ל Or. 11424 לא הוחלף הפועל אלא נוסף לו.

37 רומניה — Harley 5583.

38 תלמסאן — Or. 6579.

לחיים טובים³⁹, או 'תכתבנו בספר החיים'⁴⁰; 'תלבבנו' ב'תלמדנו'⁴¹, ולאחר-מכן ב'תלמדנו להועיל'⁴²; 'תנצחנו' ב'תנקנו מעוון'⁴³; 'תעטרנו' ב'תעננו'⁴⁴; 'תפארנו' ב'תפקדנו'⁴⁵, ולאחר-מכן ב'תפקדנו לחיים ולברכה'⁴⁶; 'תצהילנו' ב'תצדקנו'⁴⁷; 'תקוממנו' ב'תקרבנו'⁴⁸, ולאחר-מכן נוסף: 'תקבל תפילתנו'⁴⁹ ו'תרוממנו' ב'תרחמנו'⁵⁰.

לאור זאת יש, אולי, מקום להעיר שגם הנוסח המוצע לעיל כמקורי לא ניצל מידיהם של המתקנים. אפשר שגם בו הוכנסו שינויים, אם כי במידה מעטה. אם אמנם ניתן לצאת מתוך ההנחה שהנוסח המקורי היה זה שפעליו נשאו עמם משמעות סתמית, מופשטת וכללית, ואילו התיקונים הביאו עמם פעלים אחרים בעלי משמעות מצומצמת יותר, הטובים לשעה בלבד, כי אז ניתן להציע שהפועל 'תדרשנו' בא במקום הפועל המקורי 'תדגלנו', המופיע בכתב-יד⁵¹; 'תחננו' במקום 'תחסנו'⁵² או 'תחיינו'⁵³; 'תישנו' במקום 'תיחדנו'⁵⁴; 'תנצחנו' במקום 'תנשאנו'⁵⁵; 'תשמחנו' במקום 'תסמכנו'⁵⁶ או 'תשגבנו'⁵⁷; 'תשמע שועתנו' במקום 'תשערנו'⁵⁸, ו'תחכמנו' במקום 'תתמכנו'⁵⁹. בכך באה על פתרונה בעיית הפעלים שהוזכרו לעיל כפעלים חריגים בנוסח זה.

אם אמנם נכונה ההנחה דלעיל, ניתן להרכיב ולהציג זה מול זה שני נוסחים משוערים: נוסח הנראה כמקורי, ונוסח המכיל את מרבית השינויים שחלו במרוצת הדורות. מן הראוי לציין ששני נוסחים שלמים כאלה אינם קיימים אף לא באחד מכתב-היד שראיתי. הצגת שני הנוסחים המשווים הללו להלן איננה מיועדת אלא למעקב אחר התפתחותם של הנוסחים במחזור התפילה.

39	רומא — Or. 10516.
40	איטליה — Add. 19064, ובעילה שינו ל'תחתמנו בספר החיים'. ראה צפון אפריקה — Or. 5600.
41	איטליה — Add. 10516. על משמעות השורש 'לבב' ראה יהלום, שם (לעיל, הערה 35), עמ' 46.
42	איטליה — Add. 19064.
43	רומא — Or. 10752.
44	איטליה — Or. 11924.
45	קורפו — Or. 10260.
46	רומא — Add. 18691.
47	רומא — Or. 10752.
48	רומא — Or. 10516.
49	רומא — Or. 12304.
50	רומא — לעיל, הערה 47.
51	ספרד — Or. 11594; תלמסאן — Or. 6579 ואוויניון — Or. 7936, שם מופיעים שני הפעלים.
52	רומא — Add. 1869; קורפו — Or. 10260 ורומניה — Or. 5013.
53	קארפניטראץ — Or. 10737; וכן בכ"י ספרדיים ובאוויניון.
54	רומא — Or. 12304; וכן בקורפו וברומניה — לעיל, הערה 52.
55	רומניה וקורפו — לעיל, הערה 52.
56	רומא — Or. 10752.
57	רומא — לעיל, הערה 54.
58	בסידורים ספרדיים רבים.
59	רומא — Add. 18691.

נוסח מקורי (משוער)	נוסח לאחר שינויים (משוער)
תאמצנו	תאמצנו
תברכנו	תברכנו
תגדלנו	תגדלנו
תדגלנו	תדרשנו לטובה ⁶⁵
תהדרנו	תהדרנו
תוועדנו	תוועדנו ועד טוב
תזקפנו ⁶⁰	תזכנו ברחמיך
תחסנו	תחננו
תטכסנו	תטהרנו מכל חטא
תיחדנו ⁶¹	תישרנו לפניך
תכבדנו ⁶²	תכתבנו בספר חיים טובים
תלבכנו	תלמדנו להועיל
תמליכנו ⁶³	תמלטנו מכל חטא
תנשאנו	תנקנו מעוון
תשגבנו	תשמחנו ⁶⁶
תעטרנו	תעננו
תפארנו	תפקדנו לחיים ולברכה
תצהלנו	תצדקנו
תקוממנו	תקרבנו לעבודתך
תרוממנו	תרחמנו
תשערנו ⁶⁴	תשמע שועתנו
תתמכנו	תתמכנו בימין צדקך

פרט למלים נוספות, שנוספו בגוף הפיוט כתוספות לוואי לפעלים, נוספו במרוצת הדורות משפטים שלמים בסוף הפיוט. בגלל הימים הנוראים, ששימשו כאמור אכסניה לפיוט, נוספו ככל הנראה תוספות כגון: 'היום תקבל שועתנו'⁶⁷; 'היום תקבל ברחמים וברצון את תפילתנו'⁶⁸; 'היום תחדש עלינו שנה טובה'⁶⁹, 'היום תמחל ותסלח את כל עוונותנו'⁷⁰. תוספות אלו אינן ערוכות באקרוסטיכון אלפביתי, ואף לא יצאו מתחת ידי פייטן או עורך. הן נוספו

60 בכ"י שבבודפסט, גנזי קריפמן 44.

61 במחזורים ספרדיים: 'תייפנו'.

62 במחזורים ספרדיים: 'תכתרו בכתר שם טוב'.

63 בכ"י Cambridge T-S 815.

64 בכ"י דלעיל, הערה 63.

65 לפעמים נוסף: 'תדרוש דם עבדיך השפוך'. ראה לעיל, הערה 30.

66 במחזורים ספרדיים: 'תסלח לנו' ותסעדנו'.

67 רומא — Or. 12304.

68 רומניה — Harley 5583.

69 גרמניה — Add. 11830.

70 גרמניה — Add. 18968.

בצורה פרטיזאנית, ללא כל ארגון וסדר, מקום מקום והתוספת הרצויה לו. גם המשפט 'היום תכתבנו בספר חיים טובים', שהוזכר כבר לעיל, לא היה בתחילה אלא תוספת בסוף הפיוט⁷¹, ורק מאוחר יותר הוחדר לתוך הפיוט והחליף את 'היום תכבדנו'. התוספת 'היום תדרוש דם עבדיך השפוך' מצויה במחזורים בנוסח אשכנז בלבד⁷², ובנוסח פיימונט, שאף הוא כידוע ענף המשתרג מנוסח אשכנז⁷³. על-פי קביעה זו אפשר לשער שהתוספת באה בעקבות מעשי האכזריות שהתלוו למסעי הצלב בחבל ארץ זה⁷⁴. והרי ידוע שהצנוורה הנוצרית נחלצה למחוק תוספת זו מתוך המחזורים⁷⁵, ללא הצלחה יתרה.

נוסף על העניין שיש לנו בתוספות, מעניינת בפיוט זה תופעת הקיצורים, שכבר הוזכרה בראשית דברינו.

כאמור, הפיוט קוצר במחזורי ספרד, צפון אפריקה (בחלק מהם), תלמסאן, קארפינטראץ ואוויניון⁷⁶. במחזורים אלה מגיע הפיוט עד לאות כ', שבו נאמר: 'היום תכתבנו (בספר) לחיים טובים', נוסח שהחליף כנראה את 'היום תכתבנו'.

ניתן להסביר קיצור זה בכך שהפיוט נסמך אל התוספת 'בספר חיים ברכה ושלום' וכו', הנאמרת בעשרת ימי תשובה לפני ברכת 'המברך את עמו ישראל בשלום'. בעוד שבנוסחים אחרים בא הפיוט לאחר התוספת, הרי בנוסחים המקוצרים הוא מופיע לפני התוספת, ואין לך התאמה טובה יותר מהסמכת השורה 'היום תכתבנו' וכו' אל התוספת 'בספר חיים ברכה ושלום'⁷⁷. לאור תופעה זו נראה, אפוא, לשער כי בתחילה הוצב הפיוט המקורי, השלם, לפני התוספת 'בספר חיים'. לאחר-מכן, משהוחלף 'היום תכבדנו' או 'היום תכתבנו' כאמור ב'היום תכתבנו' (בספר) לחיים טובים', קוצר הפיוט עד למחצית, כדי להסמיך את שני הקטעים הללו זה לזה⁷⁸. אין פלא, אפוא, שבאחדים מכתבי-היד שבנוסחים אלה מופיע בתפילת הנעילה של יום הכיפורים שינוי בנוסח המשפט המסיים: במקום 'תכתבנו

- 71 ראה, לדוגמה, בכ"י גרמניה Or. 2733; ובמחזור דפוס סביוניטה (נוסח אשכנז), 1560.
- 72 לדוגמה: גרמניה — Add. 16916; Harley 5701; וכן בסידור דפוס פראג, 1522; דפוס פיזר (נוסח אשכנז), 1520; דפוס סביוניטה, לעיל, הערה 71.
- 73 ראה פיימונט — Or. 6723; Or. 8682.
- 74 תוספת זו חדרת במקום נוסף, בתפילת 'אבינו מלכנו'. ראה י' רוטשילד, 'אבינו מלכנו', בתוך: מעינות, ט (ימים נוראים), א, ירושלים תשכ"ח, עמ' 257.
- 75 ראה, לדוגמה, בכ"י גרמניה — Add. 26897.
- 76 כן ראה סדר רב עמרם גאון, ההדיר ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קלז, ולעיל הערה 3.
- 77 אמנם, בנוסח קארפינטראץ, Or. 10737, עדיין חוצץ הפסוק 'אתם הדבקים' בין הפיוט לתוספת 'בספר חיים', אך ברוב הנוסחים אין 'חציצה' זו. ראה נוסח ספרד, Add. 27126, מן המאה הי"ד; Or. 11594, מן המאה ה"ט; צפון אפריקה, Or. 5466, מן המאה הי"ז; אורניון, Or. 7936, מן המאה הי"ד. כן ראה לעיל, הערה 23. נוסח משולב מיוחד מצוי במחזור כ"י תימן, Or. 6354, מן המאות הי"ח-הי"ט: 'היום תכתבנו בספר חיים טובים, ובספר חיים ברכה ושלום נזכר ונכתב' וכו'. אין ספק שלפניו השפעה ספרדית, שכן הפיוט 'היום תאמצנו' איננו מצוי במחזורי תימן קדומים יותר.
- 78 רוב המתפללים בנוסח ספרד חזרו אט-אט במאתים השנים האחרונות לומר את הפיוט בשלמותו. ראה במחזור ליוורנו (מהד' משה חי), תקל"ח, הכולל חמש-עשרה שורות בלבד; מחזור שאלוניקי (מהד' ברוך עראמה), תקפ"ח, הכולל את הפיוט בשלמותו; וכן מחזורי ג'ריבה, תרנ"ה; בגדאד (מהד' דגנור), תרפ"ה; זכור לאברהם (מהד' באקל), תש"ס.

(בספר) לחיים טובים', נאמר 'תחתמנו (בספר) לחיים טובים'⁷⁹. גם שינוי זה מושפע מן הסמיכות הזאת, שכן בתוספת 'בספר חיים' משנים כידוע את 'נזכר ונכתב' ל'נזכר ונחתם', ושינוי זה השפיע כאמור על המשפט המסיים את הפיוט.

קיצור אחר הוא זה המתבטא במחזורי אשכנז, פיימונט ואפ"ם. בנוסחים אלה מופיע הפיוט בארבע שורותיו הראשונות⁸⁰: 'תאמצנו', 'תברכנו', 'תגדלנו', 'תדרשנו לטובה', ואחריהן שלוש מן השורות שנוספו מאוחר יותר לפיוט השלם ואינן חלק ממנו⁸¹, כמו: 'היום תכתבנו בספר חיים טובים'; 'היום תחדש עלינו שנה טובה'; 'היום תמחל ותסלח לכל עוונותינו'; 'היום תקבל ברחמים וברצון את תפילתנו', ובכולם — 'היום תדרוש (או: תנקום) דם עבדיך השפוך'⁸².

אין בידינו לקבוע אם נבע קיצור זה — לכדי ארבע השורות הראשונות בלבד — מאותה סיבה שהפיוט 'הושענא' קוצר והועמד על ארבע שורות ראשונות בלבד⁸³ ('למענך אלקינו', 'למענך בוראנו', 'למענך גואלנו' ו'למענך דורשנו'); או שהיתה כאן נטייה כללית למספר שבע, כדי להתאים לפסוק 'ואתם הדבקים', שבו שבע מלים בלבד⁸⁴. מכתביהיד עולה שארבע השורות הראשונות נמצאות בכל הנוסחים, ואילו שלוש השורות הנוספות אינן אחידות אלא משתנות מכתב-יד אחד למשנהו. על יסוד תופעה זו אפשר להסיק כי בתחילה קוצר הפיוט והועמד על ארבע שורותיו הראשונות, ורק מאוחר יותר נוספו שורות על-פי רצונם ודרישתם של הקהילות והחזנים⁸⁵.

גם תפיסת משמעותו ותעודתו של הפיוט חוללה שינויים במספר השורות המרכיבות את הפיוט. לאחר שראו בו בקשה לבעלי תשובה⁸⁶, היו שהעמידוהו על עשר שורות, כנגד

79 ראה, לדוגמה, צפון אפריקה — Or. 5600.

80 בכמה כתבי-יד מורם זה מופיעות שש שורות ראשונות; ראה Add. 26986.

81 אך מעטים כתבי-היד, שבהם נוספו רק שתי שורות (גרמניה — Harley 5701); ובאחרים נוספו ארבע או חמש; ראה מחזור דרלהיים, תקצ"ב (1832), שבו נאמר לאחר שבע השורות: 'ויש מוסיפים היום תתמכנו בימין צדקך'.

82 ראה גולדשמידט, מחזור לראש השנה (לעיל, הערה 2), עמ' 275–276; מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש, ההדירו ב' המבורגר וא' זימר, ירושלים תשמ"ח, עמ' קמא הערה 7; קסא הערה 47; וקסא הערה 7.

83 ראה נוסח 'הושענא' לפי א"ב מלא אצל A. Scheiber, 'The Rabbanite Prayer-Book Quoted by Qirgisani', HUCA, 22 (1949), pp. 317–318. אמנם, י' היינמן (לעיל, הערה 26) סבור שאין זו אלא השלמה, אך אין לדבריו בסיס. וראה בסידורים המקובלים אצל עדות המזרח את הפיוט 'הושענא' עד לאות כ', אם כי בנוסח אחר מן המקובל בסידורי אשכנז.

84 ראה ערוגת הכשם: 'שבעה' 'היום' נתקנו, ע"ש ו' תיבות בפסוק 'ואתם הדבקים'. כן ראה ספר המנהגים לר' אייזיק טירנא, ההדיר ש' שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' צט, שיש להקפיד על שבע שורות בלבד.

85 ראה ערוגת הכשם, המורה להוסיף שורות: 'לאחר שאומר "היום תתמכנו בימין צדקך" אומר "היום תאיר פניך אלינו" ... "היום תהדרנו מאור פניך" ... "היום תצמח ישועתנו" ... "היום תשמחנו"'. וכן הוא קובע שאין לומר בראש השנה 'היום תכתבנו', 'כי אין אנו מחזיקים עצמנו צדיקים כלל אלא כבינונים שתלויין עד יום כפור'. ובהמשך: 'האמורים במוסף יום הכפורים יכול לומר "היום תכתבנו", אבל בנעילה אין אומרים כלל "היום תאמצנו", כי כבר עברו ימי התשובה'. בספר המנהגים לר' אייזיק טירנא (לעיל, הערה 84) ב'הנהגות המנהגים' העתיק דברים אלו. וראה שם, עמ' קטו, התוספת בתוך הטקסט. אולם בכתבי-יד אחרים מופיע הפיוט גם בנעילה, ראה גרמניה — Add. 26986.

86 ראה לעיל, הערה 1.

עשרת ימי תשובה וכנגד כל הקרבנות המועלים בראש השנה⁸⁷; אך הדבר לא הותיר את רישומו בכתב־היד, או משום שלא נתקבל, אם משום שבמרוצת הדורות נוספו שורות עד שלא ניתן להבחין אם אמנם היו בתחילתן עשר בלבד⁸⁸.

87 ראה ערוגת הכשם, שם: 'יש אומרים, מאחר שהיא בקשה על בעלי תשובה אומר עשרה "היום" כנגד עשרת [ימי] תשובה וכנגד כל הקרבנות של ר"ה — פר אחד, איל אחד, כבשים בני שנה שבעה — הרי ט', ושעיר עזים אחד — הרי י"ו.

88 ראה בנוסח רומניה — Harley 5583 — אחת־עשרה שורות. אפשר שהשורה 'היום' תקבל ברחמים וברצון את תפילותינו נוספה מאוחר יותר.

ירמיהו מלחי

פירושי רש"י לברכות שבספר הנר לר' זכריה אגמתי

בשנת תשי"ח יצא לאור על-ידי מכון תורה שלמה בירושלים, ספר הנר – פירוש קדמון על מסכת ברכות לר' זכריה ב"ר יהודה אגמתי¹, ובו מבוא קצר על מחבר הספר, זמנו ותוכנו, מאת המהדיר, הרב מאיר דוד בן שם. למרבה הצער, המבוא קצר מדי וחסרים בו פרטים בסיסיים על האיש ותקופתו, וכן על תרומתו המיוחדת לפרשנות ההלכה. הספר עצמו, כפי שמציין המהדיר, הוא חלק מכתב-יד הנמצא בספרייה הבריטית, וסימנו Or. 1361. על-פי דעתו של המהדיר, כתב-היד הוא כתב-יד מאוחר של החיבור, ואילו הקטע שפירסם ש' אסף בשנת תרצ"ג בספר מאמרים לזכרון רצ"פ חיות, תחת הכותרת 'חלק מפירוש קדמון למסכת ברכות לאחד מבני זמנו של הרמב"ם', הוא מכתב-היד הקדום והמקורי. הקטע הועתק משני כתב-יד שנמצאו בלנינגרד, בעזבונו של א"א הרכבי, וסימניהם R54 ו-R59. אסף שיער שמחבר 'פירוש קדמון' הוא הרב ר' יוסף ראש הסדר בן הרב ר' יעקב ראש בי רבנן, אך מהדיר ספרנו, לאחר שהשווה בין כתב-היד של ספר הנר לבין כתב-היד של אותו 'פירוש קדמון', מגיע למסקנה כי 'הפירוש הקדמון' הוא העתקה קדומה יותר של ספר הנר, ושניהם ממחבר אחד יצאו². אחת ההוכחות לכך ש'פירוש קדמון' הוא נוסח קדום יותר היא שב'פירוש קדמון' מוזכר הרמב"ם בברכת החיים, בעוד שבספר הנר בא תמיד ז"ל אחרי שמו³. אחרי שנתפרסם ספר הנר לברכות יצאו לאור ספרי חידושים נוספים של אותו מחבר למסכתות אחרות בש"ס⁴. מתוך הספרים הללו נראה כי היה חכם חשוב בדורו, שתרם תרומה חשובה לספרות הפרשנית.

ר' זכריה אגמתי, בן העיר אגמת שבמרוקן, חי במחצית השנייה של המאה הי"ב. בפתחת פירושו לברכות הוא מציין שהתחיל את ספרו 'בשנת א' ת"ק למנין השטרות', שהיא שנת 1189. ספרו, שנכתב בעיקרו על הלכות הרי"ף, מיוחד בכך שרובו ככולו הבאות מפירושיהם של גאונים וראשונים שקדמוהו, מהם חכמים שפירושיהם הגיעו לידינו ממקורות אחרים, מהם גם חכמים שפירושיהם לא הגיעו לידינו ממקור אחר.

1 כן נאמר בשער הספר.

2 ראה דברי המהדיר במבואו, עמ' י' הערה 2.

3 במבוא, עמ' יב הערה 24.

4 חידושי של ר' זכריה אגמתי למסכתות שונות בש"ס נתפרסמו ויצאו לאור על-ידי חכמים שונים ובזמנים שונים (חלקם לא ידעו לשייך את החידושים לר' זכריה אגמתי). רשימה ראשונה של פרסומים אלה הביא ח"ו הירשברג, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 380. הערה 3. לאחרונה יצאו לאור ספרי חידושים נוספים. להלן שניים שאינם ברשימתו של הירשברג: קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, ... קטעים מספר הנר לר' זכריה אגמתי... עם הערות נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ו; שיטה מקובצת הנר, בבא בתרא, פירושי וחידושי הגאונים... נאסף... ע"י ר' זכריה אגמתי... י"ל מכת"י... מאת הרב יקותיאל ב"ר דב כהן, ירושלים תשמ"ח.

במאמר זה נתייחס לפירושי רש"י למסכת ברכות שהובאו בידי ר' זכריה אגמתי. חכם זה רגיל להביא בספרו את פירושי רש"י בפתיחה 'רשצז"ל', שפירושה 'ר' שלמה צרפתי ז"ל'. המהדיר ציין ארבעים מקומות בספר הגר שבהם מובאים פירושי רש"י בפתיחה זו.⁵ אך רבים יותר פירושי רש"י המובאים בספר בתם, ללא פתיחה המציינת שהפירוש הוא משל רש"י, ומהצעת הלשון והתוכן ניכר בבירור שהמחבר ציטט כלשונו את פירוש רש"י, או שעיבדו עיבוד שאינו רחוק מלשון המקור.

חשיבות מיוחדת נודעת לפירושי רש"י אלה המובאים בספר. במקום אחר⁶ הצבענו על כך כי בתקופה זו, כמאה שנה אחרי שנתפרסם פירוש רש"י בין הלומדים, עדיין אין לו אותה תבנית קבועה ומוצקת שבה אנו מכירים אותו כיום. חכמים בני ארצות שונות, בתקופה זו ולאחריה, בהביאם את פירושו של רש"י, מסרו את עיקר תוכן הפירוש אך לא הקפידו למסור אותו בלשון אחת קבועה ובאותן המלים. תופעה רווחת היא ששני חכמים מביאים אותו פירוש של רש"י, כל אחד בסגנון אחר ובלשון שונה. ומשום כך נפוצים מאוד הוספות והשמטות, חילופי ביטויים ומלים נרדפות, פירושים אחרים וכו' בפירושי רש"י המובאים בספרי הראשונים בתקופה זו ולאחריה. כך יוצא גם מתוך כתבי-היד, שרבים בהם עד מאוד חילופי הנוסחאות (אם בינם לבין עצמם ואם בינם לבין הנוסח שבדפוסים המצויים בידינו). נוסח רש"י בפירושו לתלמוד הפך לאחיד וקבוע רק אחרי שנקבע לצדו של התלמוד שנדפס באיטליה (בתחילה דפוס שונצינו 1483 ואחריו דפוס וניציאה 1520). משום כך פסו וכלו מן העולם כתבי-היד שהכילו את פירושו בנוסחאות אחרות.⁷

מסתבר שבחוג החכמים שהיה קרוב אל ר' זכריה אגמתי היו חכמים שחיו בספרד ובארצות האסלאם.⁸ מהדיר החיבור לברכות הביא במבואו רשימת חכמים שר' זכריה רגיל לצטט מדבריהם,⁹ ורובם גאוני בבל, רבנו חננאל, הרי"ף, הרמב"ם ועוד חכמים שאנו רגילים למצוא בספריהם של חכמי ספרד. גם בהביאו דברים של חכם מאשכנז, ניכר מלשונו שלגביו מדובר בחכם מארץ רחוקה. כך, למשל, על הברייתא של 'הזבין והמצורעין' המובאת בפרק שלישי¹⁰, מובא בספר הגר¹¹: 'אמר רבסז"ל'¹²: ראינו ב' רבי' גרשון מעיר מגנצה אשר בארץ אדום'. לדעת י"נ אפשטיין¹³ הוא רבנו גרשום מאור הגולה.

5 במבוא, עמ' יד הערה 34.

6 על מצבו של פירוש רש"י למסכת ברכות בתקופה הקדומה, ראה י' מלחי, 'פירוש רש"י למסכת ברכות הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשמ"ג; ובמיוחד עמ' 358–359.

7 ראה מאמרי, 'נוסח אחר של פירוש רש"י למסכת ברכות', עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 63 ו-82.

8 על ר' זכריה אגמתי ראה ח"ז הירשברג, 'על ר' זכריה אגמתי ושני חכמים בני זמנו', תרכ"ז, מב (תשל"ג), עמ' 379–388. לדעתו חי ר' זכריה בין השנים 1120–1195. הירשברג משער שר' זכריה נדד מעיר הולדתו אגמת (שהיתה מרכז יהודי חשוב במרוקו בזמנו) והגיע לספרד, שהיתה מרכז התורה העיקרי; אף ייתכן שלמד תורה מפי ר' יוסף אבן מיגש (שם, עמ' 381–382).

9 שם, עמ' יא-יב.

10 דף כב ע"א.

11 עמ' 39.

12 הוא רבנו ברוך ספרדי או ר' ברוך מארץ יון. על חכם גדול זה ראה י"נ אפשטיין, 'על ר' ברוך מחלב', תרכ"ז, שנה א' ספר ד'; וכן ח"ז הירשברג, שם [לעיל, הערה 8]. יש להעיר כי בספר הגר לברכות נרמז מקומו של ר' ברוך, שכן בפירוש המובא שם (בעמ' 32) נכתב: 'כדרך שאנו עושים בספרד'; וראה הערת המהדיר לברכות, עמ' יא הערה 7.

13 במאמרו הנ"ל, עמ' 29.

משום כך יש עניין מיוחד בבדיקת המובאות מפירוש רש"י בספר זה של ר' זכריה אגמתי ובהשוואתן עם הנוסח שבדפוסים המצויים בידינו כיום (שיסודם, כאמור לעיל, בדפוס איטליה, שונצ'ינו 1483, וניציאה 1520 ואילך) ועם הנוסח שבכתב-היד (בעיקר כתב-היד לונדון¹⁴, פארמה¹⁵ וותיקן¹⁶). השינויים והחילופים בין נוסח הדפוסים לבין נוסח כתב-היד כה מרובים, עד כי אפשר לומר כי בכתב-היד מצוי 'נוסח אחר' של פירוש רש"י. המובאות של פירושי רש"י שבספר עין יעקב, וכן נוסח פירוש רש"י שבדפים ושרידי הדפים הבודדים ששרדו מדפוס ספרד¹⁷, מתאימים ברובם המכריע של המקרים לנוסח כתב-היד, כך שאותו 'נוסח אחר' שאנו מוצאים בכתב-היד, בדפוס ספרד ובעין יעקב הוא מנוסח פירוש רש"י כפי שהיה ידוע בספרד ובארצות האסלאם.

מסקנה זו מתחזקת לאור הבדיקה שערכנו בפירושי רש"י שהובאו בספר הנג'. בדוגמאות שנביא להלן נראה כי כמעט בכל המקרים מתאים הנוסח שבספר הנג' לנוסח שבכתב-היד (או לנוסח עין יעקב ודפוס ספרד), ולא עם הנוסח שבדפוסים שלנו. אמנם, לעתים חלוק הנוסח שבספר הנג' גם על נוסח כתב-היד, מכל מקום, המרחק בין נוסח זה לנוסח הדפוסים שלנו גדול הרבה יותר.

דיבורים שלמים שנוספו או שנשמטו

א. הוספות של דיבורים שלמים (רש"י בדפוסים שלנו לא פירש בהם כלום)

1. כה ע"א: אתמר צואה על בשרו או ידו מונחת בבית הכסא. רב הונא אמר מותר לקרות ק"ש, רב חסדא אמר אסור לקרות ק"ש. אמר רבא מ"ט דרב הונא וכו' מ"ט דרב חסדא דכתיב: 'כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך' (תהלים לה:י).

ספר הנג' (עמ' 24): רשצ"ל: כל עצמותי תאמרנה יו"י מי כמוכה לפי כל האברים צריך בטהרה. מצינו חשבון תיבות של קרית שמע עולה רמ"ב תיבות ואלו שש תיבות שהוסיף יעקב אבי' ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד הרי רמ"ח. וצריך לומר אל מלך נאמן בתחלה הרי רמ"ח תיבות כנגד אברים שהיו כל האברים בטהרה.

דיבור זה, המוסר פירוש בשם רש"י, אינו ברש"י שלפנינו ואינו בשום מקור אחר¹⁸.

14 כתב-יד הספרייה הבריטית, לונדון, מס' 409. מכיל את פירוש רש"י למסכתות ברכות ושבת. הכתיבה רבנית-ספרדית וחמנו המשוער המאות הי"ד-ט"ו.

15 כתב-יד הספרייה הפלטינית, פארמה, מס' 1309. מכיל את פירוש רש"י למסכתות ברכות וחולין. הכתיבה רבנית-איטלקית וחמנו המשוער המאות הי"ד-ט"ו.

16 כתב-יד ותיקן מס' 229/6. מכיל חלק מפירוש רש"י למסכת ברכות, מדף טו ע"ב (ד"ה שאל) עד דף כב ע"ב (ד"ה ור' יהודה). הכתיבה איטלקית וחמנו המשוער המאה הי"ד.

17 אלה סודרו ונאספו על-ידי ח"ו דימיטרובסקי, שרידי כבלי, ניו יורק תשל"ט. למסכת ברכות מצויים שרידי דפים מדפוס פארה (פורטוגל) ומדפוס גואדלחארה (ספרד).

18 ראה ספר הנג', עמ' 24 הערה 73, שם מפנה המהדיר לשבלי הלקט, הלכות תפילה, סימן טו, שהביא מתשובות הגאונים בשם רב דניאל גאון: 'רמ"ה תיבות יש בק"ש והוסיפו עליהן אמ"ן שהם ג' תיבות כדי שיעלו למנין רמ"ח'. והוסיף שם, 'כ"כ רבינו שלמה ז"ל בפרדס', ואינו בספר הפרדס שלפנינו. מכל מקום, אין בכך כדי להסביר את הקשר עם מחלוקתם של רב הונא ורב חסדא לעניין קריאת שמע כשאין האברים בטהרה. [בעניין זה ראה בהרחבה: י' תא שמע, תרכ"י, לט (תשל"ט), עמ' 184-194; ש"ו הבלין, תרכ"י, מ (תש"ם), עמ' 107-109; המערכת].

2. מ ע"א: אמר רבא בר שמואל וכו' אין הבוצע רשאי לבצוע עד שיביאו מלח או לפתן לפני כל אחד ואחד וכו'.

ספר הנר (עמ' 80): רשצז"ל: פיר' לפי שצריך ליתן מאותה פרוסה שבצע לפני חבורתו כדאמר לעיל טול ברוך טול ברוך, הילכך צריך מלח או ליפתן למתק בו פיתן.

גם פירוש זה לא הובא בשם רש"י בשום מקור אחר. ואפשר שבמקום 'רשצז"ל' צריך לומר: 'רבסז"ל'¹⁹.

3. נ ע"א (במשנה): ג' שאכלו כאחת אינן רשאים ליחלק וכו' שתי חבורות שהיו אוכלות בבית אחד בומן שמקצתן רואין אלו את אלו וכו' ואם לאו מזמנין לעצמן ואלו מזמנין לעצמן.

ספר הנר (עמ' 104): רשצז"ל: פיר' שאין אלו רואין את אלו ולא אלו רואין את אלו, כגון שיש יריעה פרוסה ביניהם.

בדפוסים ובכתבי־היד לא הובא פירוש זה או דומה לו במשנה. מעין פירוש זה מובא להלן לא במשנה אלא בגמרא, נ ע"ב, על הברייתא: 'חנא: אם יש שמש ביניהם שמש מצרפן', ושם בפירוש רש"י ד"ה שמש מצרפן: 'אע"פ שאין אלו רואין את אלו ג, כגון יריעה פרוסה ביניהם'.

ובאותו עניין: מיד אחרי דיבור זה הובא בספר הנר עוד פירוש בשם רש"י שאינו נמצא בשום מקור אחר:

ספר הנר (עמ' 105): רשצז"ל: ואם היו שלשה או ארבעה רשאים²⁰ שיצא א' מכל חבורה ויועדו שלשתם כאחד ויזמנו לעצמן שהרי הנותרים מזמנים ולא בזע זימון מביניהם.

ב. השמטות של דיבורים שלמים

במקרים דלהלן ניתן להסתייע גם בכתבי־היד או במקורות נוספים. בכמה מקומות אנו מוצאים שר"ז אגמתי העתיק רצף שלם של דיבורי רש"י, בזה אחר זה. ואם בקטע כזה השמיט דיבור אחד או כמה דיבורים ולא העתיקם, קרוב לומר כי לא היו לפניו.

4. טז ע"א (במשנה): האומנין קורין בראש האילן או בראש הנדבך וכו'. רש"י בדפוסים שלנו: 'האומנין שהן עסוקין במלאכתן בראש האילן או בראש הנדבך והגיע זמן ק"ש קורין לשם מיד'. דיבור זה נמצא בדפוסים שונאים ווניציאה, אך איננו באף אחד מכתבי־היד. ואילו ספר הנר (עמ' 25), בתחילת פירושו, מצטט את המשנה 'האומנין קוראין בראש האילן' וכו' ועליה אינו מפרש כלום. אחר־כך הוא כותב: 'פיר' נדבך

19 זו השערות של המהדיר שם בהערה 114.

20 פירוש זה מוסב כנראה על מימרותיהם של רב הונא ורב חסדא בסוף דף נ ע"א: '...כי הא דרב הונא דאמר רב הונא ג' שכאו מג' חבורות אינן רשאים ליחלק. אמר רב חסדא והוא שכאו מג' חבורות של ג' בני אדם'.

של בנין כדכתי' נדבכין די אבן גלל' (והוא מעין פירוש של רש"י למלה נדבך בדיבור הבא). גם אור זרוע ופיסקי הר"ד, שהעתיקו את פירושי רש"י למשנה זו, לא הביאו שום פירוש על מלת 'האומנין'. והפירוש גופו תמוה, כי מה תוספת של פירוש יש בו ומאי קמ"ל? ודומה שאפשר להחליט כמעט בוודאות כי לפנינו תוספת, שאולי נשתרבה ונכנסה מן הגליון.

5. מו ע"ב-מז ע"א: בספר הנר (עמ' 101-102) העתיק כאן ר"ז אגמתי ברצף, בזה אחר זה, כמה מדיבורי רש"י על הסוגיה. הקטע פותח ב'רשצו"ל', ואחרי פתיחה זו מעתיק המחבר והולך את דיבורי רש"י (בשינויים מסוימים), החל בדיבור 'מתחילין מן הגדול' וכלה בדיבור 'מי לא אכלינן הולכך לא נגמרה סעודתן ומצטרף', את הקטע הוא חותם במלים: 'עד הנה דברי רשצו"ל'. נציין כמה דיבורים (כולם בדף מז ע"א) שהושמטו לגמרי ולא הועתקו, ואילו הדיבורים שלפניהם ושלאחריהם מצויים:

ד"ה ממערבא לפי שהיה רבין רגיל לעלות מבבל לא"י ולומר הוא דבריו משמו של ר' יוחנן;

ד"ה לטעום איתמר אין חילוק בדבר אלא שחייב לומר בלשון רבו;

ד"ה אכילנא לן גמרה לן סעודתנו קודם שבאת ואי אתה מחייבנו עוד בזימון.

6. כיוצא בו גם הקטע הבא, שבו העתיק ר"ז אגמתי ברצף כמה דיבורי רש"י והשמיט שניים מהם:

נ ע"ב: בספר הנר (עמ' 105) התחיל להעתיק את דיבורי רש"י בפתיחה: 'רשצו"ל', החל בדיבור 'אין מעבירין כוס מלא על הפת' וכלה בדיבור: 'בימות החמה שאין טיט בדרכים' (בלי סיומת!). ואלו הדיבורים החסרים בהעתקתו:

ד"ה פתק זרק;

ד"ה דסתנא אמינישטרישון בלעז מנה של בשר מבושל.

דיבורים שחלקים מהם נוספו או נשמטו נציין כאן רק מספר דוגמאות, מהרבה, של התופעה הזאת, בעיקר כאלו שלהוספות או להשמטות יש סיוע ממקור אחר.

א. דיבורים שחלקים מהם נוספו

7. ח ע"ב: ... ו'ואל תשבו על מטת ארמית' וכו' וא"ד ארמית ממש ומשום מעשה דרב פפא²¹ וכו', דרב פפא אזל לגבי ארמית וכו'.

רש"י בדפוסים שלנו: מעשה דרב פפא וכו' והיה בנה מת מוטל עליה וכו' להעליל עליו ולומר שישב עליו והרגו.

21 פירוט המעשה ברב פפא ואותה ארמית לא היה בגוף דברי הגמרא שלפני רש"י. כך משמע מפירושו כאן, שטרח לפרש את המעשה. וכן הוא בספר המפתח לרב נסים גאון, הכותב שקבלה ביזו זאת המעשה מרבנו חושיאל. ראה על כך דברי נ"ר רבינוביץ, דקדוקי סופרים, עמ' 32 הערה ק. ראה גם בספר הנר, עמ' 11 הערה 108.

ספר הנג (עמ' 11) בלי ציון שמעתיק את פירוש רש"י:

ואל תשב על מטה ארמית וכו' ויש לפרש ארמית ממש וכו' שאמרה לו וכו' להעליל עליו ולומר שהוא ישב עליו והרגו. (ועשה) [ועשתה] כך מפני שהיתה חייבת לו ממון ועשת זאת הערמה למחול לה את חובה או ליתן לה ממון.

תוספת זו, שבה ההסבר למעשיה של אותה אשה, מופיעה בפירוש רש"י שבכתב־יד פארמה, אך בלשון קצרה יותר: 'אמרו: מפני מה עשתה כן? כדי שימחול לה את חובה או להוציא ממנה (!) ממון'.

8. יז ע"ב-יח ע"א: לפנינו בספר הנג רצף של כמה דיבורי רש"י המצוטטים על הסדר בזה אחר זה, החל בדיבור 'מי שמתו מוטל לפני' וכלה בדיבור 'ואין מזמנין עליו'. הפתיחה היא: 'ר' שמעון וצ"ל' (ט"ס, וצ"ל: רשעז"ל; וכן הוא ב'פירוש קדמון'). במשנה: מי שמתו מוטל לפניו פטור מק"ש וכו' נושאי המטה וחילופיהן וכו'.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנג (עמ' 29)
וחילופיהן שכן דרך שמתחלפין וכו'	שכן דרך שמתחלפין
לפי שהכל חפצין לזכות בו.	לפי שהכל חפצין לכב(ו)רו ולזכות בו.

בכתב־היד ולונדון ופארמה נמצאת התוספת 'לכבוד', ואילו בכת"י ותיקן: 'לכבוד'. לפיכך אין צורך להקיף את הו"ו של 'לכבוד' בסוגריים כפי שעשה המהדיר, שכן אפשר לומר שנוסחת בעל ספר הנג היתה בדיוק כשל מעתיק כת"י ותיקן.

9. יח ע"א (בהמשך אותו קטע): מי שמתו מוטל לפניו וכו' ואין מזמנין עליו

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנג (עמ' 29)
ואין מזמנין עליו אין מצטרף עם שלשה לזימון.	ואין מזמנין עליו שאינו מצטרף עם שלש לזימון. וכל זה שאין דעתו מיושבת עליו ונראה כברכה לבטלה. ועוד, אם בא לברך נראה כאילו שכח צער(ו) המת(ו) [ו]היה ליה כלועג.

וב'פירוש קדמון' שפירסם אסף נוסף כאן: 'עד הנה מדברי רשעז"ל'. והנה, תוספת זו, כמעט כלשונה ממש, נמצאת בשלושת כתב־היד שבידינו במקום זה (לונדון, פארמה וויתקין). הווי אומר, נוסח כזה היה לפניו ברש"י.

10. כא ע"ב: אמר רב הונא: הנכנס לביהכ"נ ומצא ציבור שמתפללין אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע ש"ץ למודים יתפלל ואם לאו אל יתפלל.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנג (עמ' 42)
רב הונא סבר וכו' אבל מודים וכו' אם אינו אומרו עם הציבור הרואה את כולם כורעים והוא אינו כורע נראה ככופר במי שחביריו משתחוין לו.	רשעז"ל: אע"פ שיחיד אומר מודים אם לא אמ' עם הציבור הרואה את כולן כורעין והוא אינו כורע אתי לידי חשד דנראה ככופר במי שחביריו משתחוין לו.

התוספת 'אתי ליד חשד' נמצאת גם בכתבייד לונדון, פארמה וותיקן, וגם בפסקי הרי"ד (עמ' נד). הרי שכן היה הנוסח שלפניהם.

והנה דוגמה מעין הקודמת:

11. נג ע"ב: הנהו תרי תלמידי חד עביד בשוגג כב"ש וכו'

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 113)
חד עבד במזיד וכו' אע"פ ששגג	(לישראל אחר) [רשצז"ל] אע"פ ששגג
ונעקר וכו' וחזר למקום שאכל ובירך.	ונעקר וכו' וחזר למקום שאכל ובירך שם.

המלה: 'שם' שנוספה בסוף המשפט נמצאת גם בשני כתבייד, לונדון ופארמה, וכן בפסקי הרי"ד (עמ' קסג).

והרי דוגמה נוספת של דיבור שיש בו תוספת דברים; אמנם אין לתוספת זו עד אחר, אך הנוסח מסתבר ויש בו כדי להבהיר את דברי רש"י, שהם סתומים במקצת.

12. כח ע"ב: ת"ר בכניסתו (=לבית המדרש) מהו אומר? יהי רצון וכו' ולא אכשל בדבר הלכה.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 53)
ולא אכשל בדבר הלכה	שלא אכשל בדבר הלכה. רשצז"ל: שלא אכשל
וישמחו חבירי על כשלוני	וישמחו חבירי על כשלוני ולא יכשלו
	הם ואשמח אני על כשלוני
הרי רעות שתיים שיבואו על ידי	שהרי שתיים רעות שיבואו על ידי
שאגרום להם שיענשו.	שאגרום להם שיענשו יהי רצון שאנצל אני והם.

נוסח הדפוסים שלנו סתום במקצת, שהרי הוא אומר: 'הרי רעות שתיים', אך קודם הזכיר רק אחת. ונוסח ספר הנר מתוקן יותר, שכן בו פירש רש"י מה הן אותן שתי רעות. ואולי בנוסח הדפוסים שלנו השתרש דילוג של סופר מ"כשלוני" ל"כשלוני". אך, כאמור, אין לנוסח זה עד נוסף.

ב. דיבורים שחלקים מהם נשמטו גם תופעה זו שכיחה למדי, ואף כאן יש מקרים לא מעטים שיש להם עדים ממקורות אחרים. נציג מספר קטן של דוגמאות.

13. יז ע"ב (במשנה): מי שמתו מוטל לפניו וכו' נושאי המטה וכו' ואלו פטורין מן התפילה.

בספר הנר בא כאן קטע של דיבורי רש"י שהועתקו ברציפות בזה אחר זה.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 29)
ואלו ואלו פטורין מן התפילה	ואלו ואלו פטורין מן התפילה
דלאו דאורייתא היא.	דלאו דאורייתא היא.
ורבותינו פירשו לפי שיש להם עוד שהות.	
ולי נראה שאין זה לשון פטור.	

בספר הנג חסרים הפירוש השני של 'רבותינו' והקושיא שעליו. רש"י לרי"ף מביא רק את הטעם הראשון. כך משמע גם מדברי התוספות כאן, ד"ה אלו ואלו פטורים מן התפילה, המעירים: 'אבל בק"ש ובתפילין שהן מדאורייתא חייבים'. מכאן נראה שרש"י שלפניהם פירש רק שהטעם לפטור מן התפילה הוא שתפילה אינה מדאורייתא, והם הוסיפו את המתבקש מאליו, שבקריאת שמע ובתפילין, שהם מדאורייתא, חייבים. בכמה מקומות ברש"י אנו מוצאים שלאחר שהוא מציע את פירושו לענין מסוים באה אחרי-כן קושיא על הפירוש ותרץ על הקושיא. להלן שתי דוגמאות שהקושיא והתירץ חסרים בהעתקתו של בעל ספר הנג. לפחות לגבי אחת משתיהן ניתן להוכיח בבירור שהצדק עמו, והקושיא והתירץ שבדפוסים שלנו אינם מגוף פירוש רש"י אלא שנוספו עליו.

14. מז ע"א: ת"ר אין עונין לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנג (עמ' 103)
יתומה שלא שמע הברכה אלא ששמע שעונין אמן	יתומה שלא שמע הברכה אלא שמע שעונין אמן.
והא דאמרין בהחליל שבאלכסנדריא של מצרים היו מניפין בסודרין כשהגיע עת לענות אמן, אלמא לא שמעי וקא ענו? הנהו מידע ידעי וכו' אלא שלא היו שומעין את הקול.	

בספר הנג אינו מעתיק, אפוא, את הקושיא ('והא דאמרין בהחליל') ואת התירץ ('הנהו מידע ידעי'). וכן ליתא בכתב-יד לונדון ופארמה, ואף לא בהעתקתו של בעל אור זרוע, ובפירוש רש"י שעל הרי"ף.

העובדה שזו תוספת מאוחרת לפירושו של רש"י עולה בבירור מדבריו של בעל אור זרוע (בסימן קצג), המביא את הקושיא בפתיחה: 'הקשה רבינו נסים'. בתוספות ר' יהודה החסיד (שבספר ברכה משולשת) נמצאים קושיא זו והתירץ ובסוף הקטע כתוב 'רשב"ם'. בתוספות ר' יהודה ב"ר יצחק שירליאון (ההדיר ג' זק"ש) נכתב בסוף הקטע שבו הקושיא 'רבינו שמואל'. לפי דרכנו למדנו כי תוספות משל הרשב"ם (או משל חכמים אחרים) נכנסו לגוף פירושו של רש"י.

15. לא ע"א: דא"ר הונא א"ר זעירא המקיז דם בבהמה קדשים אסור בהנאה ומועלין בו. בספר הנג הביא כאן כמה דיבורי רש"י רצופים, בזה אחר זה.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנג (עמ' 63)
אסור בהנאה ומועלין בו ואע"ג דק"ל אין מועלין בדמים וילפינן לה מקראי וכו'? ה"מ כשנשחטו בעזרה וכו' אבל בדם הקזה מועלין כלומר אם נהנה מביא קרבן מעילה.	[אסור] בהנאה ומועלין בו כלומר אם נהנה מביא קרבן מעילה.

הקושיא והתירץ שבאמצע הדיבור אינם בספר הנג, אך אין עד אחר לנוסח זה.

ולפעמים מוצאים אנו דיבור שבו פירוש של רש"י ואחרי הפירוש באה דוגמה ובהעתקתו של בעל ספר הנר הושמטה הדוגמה.

16. לט ע"א: אמר רב חייא בר אשי פת צנומה בקערה מברכין עליה המוציא, בספר הנר מובאים כאן כמה דיבורי רש"י רצופים, בזה אחר זה.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 79)
פת צנומה יבשה שנתנה בקערה לשרות וכן	פת צנומה פיר' יבשה שניתנה בקערה לשרות
'צנומות דקות' (בראשית מא:כג).	

הדוגמה ('צנומות דקות') חסרה בספר הנר, ואף אינה נמצאת בכתב־יד לונדון ופארמה. בפסקי הרי"ד באה הדוגמה, אך נראה שהמחבר משתמש בה להדגים פירוש שאינו פירוש רש"י כלשונו. וזה לשונו (עמ' קטו): 'פי' צנומה פתוחה לשון 'צנומות דקות', שמתוך שהיא יבשה וקשה פותחין אותה ושופכין המרק עליה כדי לשרותה'.

ביטויים נרדפים ומקבילים ולשונות מיוחדים ההשוואה שערכנו בין נוסח רש"י שבדפוסים שלנו לבין נוסח רש"י שאנו מוצאים בספר הנר העלתה כי יש בספר הנר ביטויים נרדפים ומקבילים לאלה שבפירוש הנדפס. אמנם, שני הנוסחים מביאים אותו פירוש (או 'בערך' אותו פירוש), אך מכל מקום שוני יש כאן. נציג דוגמאות אחדות לכך ואף נצביע על לשונות מיוחדים בהעתקתו של בעל ספר הנר. נציין בעיקר את המקרים שבהם מוצאים מקבילות לאותם ביטויים ולשונות בכתב־היד ובראשונים.

17. טז ע"ב (במשנה): רחץ לילה ראשון שמתה אשתו וכו'.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 27)
רחץ לילה הראשון שמתה אשתו וכו'	רשצז"ל: רחץ בלילה הראשון שמתה אשתו וכו'
ואע"פ שאבל אסור ברחיצה וכו'	ואע"פ שאבל אסור ברחיצה וכו'
איסטניס אני והוא אדם מעונג ומפונק.	איסטניס אני פיר' אדם ענוג מאד ומפונק.

הנוסח 'ענוג מאד ומפונק' מופיע כלשונו בכתב־יד ותיקן; וקרוב לו בכתב־יד פארמה: 'אדם מעונג מאד ומפונק'. בכת"י לונדון מצינו: 'אדם מעונג ומפונק מאד'.

18. יז ע"ב: מי שמתו מוטל לפניו וכו' ואינו מברך וכו'.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 29)
ואינו צריך לברך ברכת המוציא.	שאינו צריך לברך ברכת הלחם.

הנוסח 'ברכת הלחם' שבדיבור זה נמצא גם בכתב־יד ותיקן, ואילו בכתב־יד פארמה צורפו שתי הנוסחאות: 'ברכת הלחם והמוציא'.

19. יח ע"א: מי שמתו וכו' ואין מברכין עליו וכו'

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 29)
ואין מברכין עליו ואין צריך שיברכו	ואין מברכין עליו שיברכו
לו אחרים בברכת הלחם.	עליו אחרים ברכת המוציא

כנוסח ספר הנר מצינו בכתב־יד לונדון, פארמה וויתקין.

20. יח ע"א: ...ואמר ר' יוחנן מאי בינייהו (=בין תנא קמא לרשב"ג)? תשמיש המטה איכא בינייהו.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 29)
תשמיש המטה איכא בינייהו	תשמיש המטה איכא בינייהו
לר"ש חייב אבל בעונה בשבת.	פיר' לתנא קמא פטור לרשב"ג חייב.

בעל ספר הנר לא ציין כאן כי מקור הפירוש אצל רש"י; ברם כך, כמעט בדיוק, הנוסח בכתב־יד לונדון בדיובור זה: 'תשמיש המטה איכא בינייהו לרבנן אסור לרשב"ג חייב'. ואילו ב'פירוש קדמון' שפירסם אסף²² באה תוספת, וזה לשונה:

'פי' מפני שחייב בעונת אשתו, כדכתיב שארה כסותה ועונתה לא יגרע רשצו"ל. לרבן גמליאל בשבת חייב אבל (בעונג) [בעונה].'

והנה, המהדיר הקיף את המלה 'בעונג' בסוגריים עגולים ובמקומה הציע 'בעונה'. אך 'בעונג' היא בדיוק נוסחת כת"י ותיקן: 'לרבן שמעון בשבת חייב אבל בעונג'. וקרוב לזה גם בכת"י פארמה: 'לרבנן אסור, לרשב"ג חייב אבל מעונג' (ובגליון תוקן: 'ס"א בעונג'). ואולי יש מקום לשער מכאן כי לפני ר' זכריה אגמתי היה טיפוס זה של כתב־יד (איטלקיים?) של פירוש רש"י.

21. לז ע"ב: ואמר אב"י: טריתא פטורה מן החלה. מאי טריתא? ... ואיכא דאמרי נהמא דהנדקא.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 76)
נהמא דהנדקא: בצק שאופין בשפוד.	רשצו"ל: לחמא דהנדקא: בצק שאופין אותו (בשפוק).

'לחמא' (במקום 'נהמא') נמצא גם בכתב־יד לונדון ופארמה, וכן ברש"י שבריי"ף ובפסקי הרי"ד.

22. מט ע"א: ר' אבא אומר צריך שיאמר בה (=בברכה שניה של ברכת המזון) הודאה תחילה וסוף.

רש"י בדפוסים שלנו	ספר הנר (עמ' 101)
תחלה וסוף נודה ה' אלהינו	... תחלה וסוף תחלה נודה לך
ועל כולם ה' אלהינו אנו מודים לך.	וסוף על כולם אנו מודים לך וכו'

בעל ספר הנר לא ציין כאן כי העתיק מפירוש רש"י, אך הנוסח שהעתיק מתאים לנוסח כתב־יד לונדון ופארמה, שבשניהם: 'נודה לך'. לעומת זאת, בדפוס שונצינו ווניציאה כאן: 'נודך ה' אלהינו', וכך גם היה בפירוש רש"י שלפני ר' משה מווינה, בעל אור זרוע, שדייק בעניין זה וכך כתב (בסימן קצט): 'ואינו אומר נודה לך אלא נודך כמ"ש רש"י'. הרי לפנינו שתי

22 ראה דברי המהדיר, שם, עמ' 29 הערה 8.

נוסחאות: נוסח דפוסי שונצינו ווניציאה ואור זרוע: נודך; והנוסח האחר: נודה לך. והוא הנוסח שבכתבי־היד וכן בספר הנג'.

סיכום

בספר הנג' זכריה אגמתי למסכת ברכות מופיעות כמה עשרות מובאות מפירוש רש"י, חלקן בציון שם רש"י לפני הפירושים או אחריהם וחלקם בסתם. השוואת הנוסח של מובאות אלו עם נוסח הפירושים כפי שהם מופיעים בדפוסים שלנו ובכתבי־היד, וכן עם נוסח הפירושים כפי שהביאום ראשונים אחרים, מובילה בהכרח למסקנה כי כבר בתקופה קדומה זו (המחצית השנייה של המאה הי"ב), דהיינו, מאה השנים הראשונות לקיומו של פירוש רש"י, יש עדות לקיומו בנוסחים אחרים. נוסח הדפוסים שלנו כיום הוא בעיקרו נוסח דפוסי איטליה (שונצינו ווניציאה). לעומת זאת, בכתבי־היד, בדפוסי ספרד שלפני הגירוש (דפוס פארה ודפוס גואדלחארה), וכן בספר עין יעקב מצינו נוסח אחר של הפירוש, השונה מן הנוסח הראשון במאות מקומות: הוספות והשמטות, ביטויים מקבילים ושונים, שינויים תחביריים, ועוד. פירושי רש"י המובאים בספר הנג' מתאימים תמיד לנוסח 'האחר' (אף על פי שיש בו גם כמה נוסחאות שאין להן סיוע במקורות מקבילים). קרוב לומר כי אותו נוסח אחר של פירוש רש"י הוא הנוסח שהיה ידוע בארצות האסלאם ובתחום השפעתן.

מנחם צבי פוקס

היחס בין מדרשי ספרי ומכילתא לדברים: לטיבם של ילקוטי תימן

שנינו בספרי דברים, פסקה מז (מהד' פינקלשטיין, עמ' 106) ובמכילתא בדברים¹ סידרה שלמה של השוואות בין צדיקים וכוכבים, המוסבת על הכתוב בדניאל יב: ג 'ומצדיקי הרבים ככוכבים'.

מכילתא	ספרי
ר' אר'.. תל' כוכבים.	רב' אר'.. תל' לומ'.. לער'.
מה הכוכבים אין ביניהם איבה שנ'	מה כוכבים אין ביניהם איבה שנ'
קמ' ותח' כך הן הצדיקים.	קנ' ותח' כך צדיק'.
מה הכוכבים מאירים מסוף הער'	
ועד סופו כך הצדיקים	
מה הכוכבים אין אורו של זה דומה לאורו של זה [כך] הצדיקים.	מה כוכב' אין אורו של זה כאורו של זה כך צדיקין.
	ומצדיקי הרבים.. המאהיכים.
מה הכוכבים רמים וניטלים על כל באי הער' כך הצדיקים.	מה כוכב' רמין ומנוטלין על כל באי הער' כך הן צדיקין.
מה הכוכבים רדים ושולטין מסוף הער'	מה כוכב' רודין מסוף העולם ועד סופו כך צדי'.
ועד סופו כך הצדיקים.	
ומצדיקי הרבים — רשבי' ... למאהיכים.	
ומצדיקי הרבים ככוכבים	
מה הכוכבים שאם ינתן לאחד מהן רשות הוא שורף ולוהט מסוף הער'	
ועד סופו כך הן הצדיקים.	מה כוכב' פעמים נכ(נ)סין פעמים ניגלין כך צדי'.
מה הכוכבים פעמ' נכנסין פעמים נגלין כך הם הצדיקים.	מה כוכ' כיתות כית'
מה הכוכבים עשוין כחים כחים ואין להם לא חקר ולא מספר כך הצדיקים.	שאין להן מניין כך צדי'.

מדרשים אלה זכו לשלושה פירושים שונים באחרונה, כל אחד על סמך נוסח אחר בספרי. בראשונה בחר כהנא², שהוא יחידאי, בנוסח מכתב־יד ר: 'מה כוכב רודה את

1 מ' כהנא, 'מובאות מהמכילתא לדברים פרשות עקב והאזינו', תרכ"ז, נו (תשמ"ז), עמ' 42–43 [להלן: כהנא, מובאות].

2 כהנא, מובאות, עמ' 31–34; בעניין השנוי במחלוקת 'רודין את שורר' בחרתי בנוסח ילקוט תימני כ"י סינסינאטי, שיתואר בהמשך דברי, ובעמ' 32 סימן אותו כהנא כ"י נ.

שורו מסוף העולם ועד סופו כך צדי'. הוא ראה בו קריאה קשה ומקורית. ברם, התקשה לפרש אותו במסגרת המדרש, על אף ריבוי המקבילות שהביא למלה 'רודה' ולצירוף 'רודה את שורו'. לאחר שנאש מלפרש נוסח קשה זה, סיים: 'יתכן גם כי לפנינו שיבוש קדמון(?) בלבד'.

לאחריו טען לרנר³ שיש לתקן את הקריאה הקשה של כתב-יד ר ולהוסיף אל"ף שנבלעה: 'מה כוכבים רודה את שאורו מסוף העולם ועד סופו כך צדיקים'. לרנר הביא מקבילות לביטוי 'רודה את שאורו', ופירש אותו על סמך המכילתא: 'מה הכוכבים שאם יתן לאחד מהן רשות הוא שורף ולוהט מסוף העו' ועד סופו כך הן הצדיקים'.

באחרונה קיבל כהנא⁴ את פירושו של לרנר והטעים: 'למעשה, אין זו הגהה, כי אפשר שהאל"ף נשמטה מחמת ערעור הגרוניות, כהצעת לרנר'. נניח לשעה קטנה שהצדק עם כהנא ולרנר. יש לכך השלכות מרובות לחקר נוסח הספרי, שלא הועלו על-ידי חוקרים אלה. ישנן שתי אפשרויות: (א) כל עדי הנוסח, בלי יוצא מן הכלל, תלויים בכתב-יד ר, ודחו נוסחו שהיה נראה כתמוה, כי לא הבינו שבסך הכל נבלע כאן אל"ף מחמת ערעור הגרוניות; (ב) דחו את הנוסח באופן עצמאי, כי כבר היה קיים במספר ענפי נוסח. בין כה ובין כה יש הסבר להשמטת ה'שור' מן הנוסחים השונים, אבל עדיין אין הסבר, כיצד ולמה נעלמה 'רודה'? יתרה מזו: קריאתו של לרנר 'שאורו' אינה קיימת באף עד נוסח, ולרנר נתן לה קיום מתוך divinatio. ברם, לאחר שהחיה קריאה זו, יש להטעים כיצד נפלה מכל ענפי הספרי, במיוחד אם אלה אינם תלויים זה בזה ולא בכתב-יד ר. בניסיון זה לא סמכו כהנא ולרנר על שום אילן יחס⁵, וכלל אינו נראה כאפשרות סבירה. מכאן שיש להתחשב מאוד בעובדה שהילקוט התימני כ"י נ (ראה עליו בהמשך) אינו תלוי בכ"י ר ובנוסח 'שורו ושאר', ולכן אין לדחות את הקריאה שלו 'רודין' בקלות. לפירושו של לרנר מספר קשיים נוספים, שלא ראיתי לנכון להעלותם בדיוני הקודם⁶. במקורות ארץ-ישראליים שבהם מצויה המלה 'שאורו', הכתיב המקורי יותר הוא 'שיאורו'⁷, כעת, איפוא, עלינו להסביר גם את היעדרו של היו"ד בנוסח של כתב-יד ר 'שורו'⁸.

3 מ"ב לרנר, 'פירושים וחידושים בספרי ובמכילתא לפרשת עקב', תרכ"ז, נו (תשמ"ח), עמ' 599–604 [להלן: לרנר, פירושים].

4 מ' כהנא, 'עוללות מכילתא', תרכ"ז, נט (תש"ן), עמ' 235–236 [להלן: כהנא, עוללות].

5 כהנא, עוללות, עמ' 236, טוען שבדיוני המתודולוגי (ראה הערה 6) 'אין כלל התייחסות לשאלה מתודית מרכזית וחמורה... מדוע זכתה הנוסחה הפשוטה והמקורית כביכול של הספרי 'רודין' למגוון כה רב של שיבושים או עיבודים, בניגוד להסכמה הכמעט כללית של עדי הנוסח בשאר הדרשות'. התשובה פשוטה. ברגע שהפך רודין < רואין, מצינו הסבר לרוב עדי הנוסח (דטלצ: מדרש הגדול הוגה על פי המכילתא, רבינו הלל על פי בבלי ב"ב ועוד, ואין בהם רמז לא לשורו ולא לשיאורו).

6 ראה מ"צ פוקס, 'הנוסח הקשה "רודה את שורו" בספרי ביחס למכילתא לדברים', תרכ"ז, נט (תש"ן), עמ' 229–231.

7 כפי שהעיר לרנר עצמו, פירושים, עמ' 600.

8 לרנר, פירושים, עמ' 600, הרגיש בקרשי השמטת האל"ף: 'אליבא דאמת, טרם מצינו במקורות הארץ-ישראליים את השמטת הא' אחרי הש' השמאלית, אך אין להוציא אפשרות כזו מן הכלל', האסמכתאות שהביא להשמטת האל"ף בלשון חז"ל (שם, עמ' 600, הערה 7) הם ערוביה של נושאים שונים ואינם דומים לעניינו כאן. ראה מ"צ פוקס, 'שמחת בית השאבה', תרכ"ז, נה (תשמ"ו), עמ' 192 הערה 126, וש"נ; ובמיוחד הבאתי שם את דברי קוטשר, שדן בערעור הגרוניות אצל חז"ל בארץ-ישראל ופסק: 'דעה זו מופרזת היא ביותר'. יתרה מזו, כאן צריכים אנו לפרש אף את השמטת היו"ד.

הגענו, איפוא, לפירושם של דברי המדרש. כהנא⁹ דחה את פירוש 'הדרשני' (פירשתי שכוכבים מסמלים גם את המשיח, נשיאים וכיוצא בהם), לטובת פירוש 'השמרני-פרשני' של לרנר מטעם זה: 'קשה למצוא הצדקה לפירוש סימבולי'. אינני יורד לסוף דעתו של כהנא. הרי כל ההשוואה הזאת בין כוכבים לצדיקים סימבולית היא. והרי הקיסרים הרומיים ראו במוותם שהם עולים לשמיים והופכים להיות כוכבים, ובכלל בעולם העתיק ראו בכוכבים אלילים. כל ההשוואה הזאת שוכרת את המיתוס שראה בכוכבים אלילים, ובצדה היא מעלה את חשיבותם של הצדיקים לזו של הכוכבים ומה שהם מסמלים. אין שום סיבה שלא לראות השוואה בין הצדיקים ובין הכוכבים, המסמלים את המשיח, הנשיא ועוד. דומה שפירוש זה גם מתחייב מהמסגרת המשיחית של דניאל יב:ג¹⁰.

כתב־יד תימני המצטט מן המכילתא והספרי לדברים

זכות גילוי ראשון של כ"י נ (סינסינאטי 2026) (66 דף לספר דברים; חסר בתחילתו ובסופו), שייכת לב' ריצ'לר, כפי שהעיר כהנא¹¹. היטיב כהנא עם הציבור שהביאו למדרש זה ופירסמו בקהל הרחב, גם בטרם שבדקו עד הסוף, וסתם 'ומחקרו צ"ע'. חזקה עליו שיעשה מלאכתו נאמנה כדרכו בקודש. ברם, לא יכולתי להתאפק למקרא הערתו (שם) שהמדרש הזה 'נעזר במדרש הגדול, אך ככל הנראה עשה שימוש עצמאי בספרי'. קביעה זו טעונה בדיקה יסודית. כפי שנבקש להוכיח להלן, המדרש הזה השתמש בליקוט עצמאי בקשר לספרי וכן בקשר למכילתא¹². השוואת הפיוטים (הפותרים כל פרשה ופרשה במדרש הגדול) לעומת המדרש הנידון (כ"י נ), מלמדת דווקא על עצמאותו כלפי מדרש הגדול ולא תלות בו. הפיוטים במדרש הגדול קבועים ומופיעים בכל עדי הנוסח של המאה ה־ט"ו או לפני־כן (בדקתי ארבעה). הדגם הספרותי של מדרש הגדול (במשותף למדרש כ"י נ, הוא: (א) הפתיחה 'מרשות'; (ב) דברי פיוט; (ג) דרשה הפותחת במלים 'זה שאמר הכתוב'; (ד) מדרשי הפרשה כולה; (ה) הסיום 'כן אמר בעל הרחמים'. דגם ספרותי זה, הנראה מסורתי בעדה התימנית, שמא הוא קדום לשניהם או שמא לפנינו השפעה חיצונית של מדרש הגדול בלבד ולא דווקא השפעה פנימית¹³. בפנים מצינו בכתב־יד זה (=נ) ניקוד עליון חלקי. לעתים ישנם משפטים שלמים בערבית־יהודית וגיליונות פרשנות. בדיקה רופפת לאורך המדרש (כ"י נ) מראה כאילו הוא צמוד למקורות תנאיים דווקא (על אף שמכיר הוא גם את הבבלי ופה ושם מצטט מדברי אמוראים).

כהנא ניסה לעמוד על הנוסח המקורי של המכילתא לדברים בפירסומו הג'ל מתוך מדרש הגדול (כהנא, מובאות, עמ' 44, שו' 65–69; עמ' 47; עמ' 58–59). אלא שאי אפשר לעשות כן מתוך מדרש הגדול. שהרי מדרש הגדול במקרה זה הינו הכלאה של הספרי והמכילתא גם יחד, כפי שנראה בהמשך בעליל מתוך ציטוט המקורות שפירסם כהנא, במיוחד נוסח המכילתא מכ"י נ, שכהנא לא הביאו כלל.

9 עלולות, עמ' 236.

10 לא העליתי נימוק זה בדיון הקודם.

11 כהנא, מובאות, עמ' 38 הערה 120.

12 ראה מ' כהנא, 'דפים מן המכילתא לדברים פרשות האזינו זאת הברכה', תרכ"ז, נו (תשמ"ח), עמ' 173 הערה 42 [להלן: כהנא, דפים]. כהנא הביא חידוש זה בשמי.

13 ושמן יש לפנינו מנהג בבלי; עיי' ספר פתרון תורה, מהדורת א"א אורבך, ירושלים, תשל"ח.

כ"י נ (=סינסנאטי 2026) מתוך ס' 41689 במכון לתצלומי כתבי יד	ציטוט המכילתא לדבר' כהנא, מובאות עמ' 44	מדרש הגדול לדבר' מה' פיש עמ' תשלו	ספרי האזינו פסקא שלג מה' פינקלשטיין עמ' 383 (עפ"י מבחר עדים)
ד' א' וכפר אדמתו מכאן אמ' ר' מאיר כל היושב בארץ ישר' ארץ ישר' מכפרת לו {עונותיו} שני' העם היושב בה נשוא עון ועדן אין אנו יודעין אם נרשאין עון «עליה» ואם פורקין עון עליה וכן הוא אומ' כי ארצם מלאה אשם מק' יש' הוי שפורקין עונן עליה וכן היה ר' מאיר אומ' כל הקבוע בארץ ישר' וקורא את שמע שחר' וערב' ומדבר בלשון הקדש מבושר הוא שיש לו חלק לעו' הבא.	האזינו. וכפר אדמתו עמו מיכן א' ר' מאיר כל היושב בארץ ישר' ארץ ישר' מכפרת לו שני' העם היושב בה נשוא עון ועדן הדבר תלי' בדלא תלי אין אנו יודעין אם פורקין עונותיהן עליה ואם נרשאין עונותיהן עליה וכשהוא אומר כי ארצם מלאה אשם מקדוש ישראל הוי שפורקין עונותיהן עליה מכאן היה ר' מאיר אומ' כל הדר בארץ ישר' וקורא שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקדש מבושר הוא שיש לו חלק לעולם הבא.	ד"א וכפר אדמתו עמו מכאן אמרו כל היושב בארץ ישראל ארץ ישראל מכפרת עליו שני' העם היושב בה נשוא עון ועדן דבר תלי' בדלא תלי אין אנו יודעין אם פורקין עונותיהן עליה ואם נרשאין עונותיהן עליה כשהוא אומר וכפר אדמתו עמו הוי פורקין עונותיהן עליה ואין נרשאין עונותיהן עליה וכן היה רבי מאיר אומר כל הדר בארץ ישראל וקורא קרית שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקדש הרי הוא בן העולם הבא.	

ניסוח זה דומה ושונה מניסוח הספרי, המצוטט מנוסח משופר מתוך מבחר כ"י [במיוחד כ"י ח (וכ"י ב) מתוך חילופי הנוסח שנרשמו על-ידי כהנא, מובאות, עמ' 47]. מכאן דוגמה נוספת לחשיבותה של ההתאמה בין כ"י ב והמכילתא, במקום שבכל זאת ברור שכל מדרש הולך לפי שיטתו ללא השפעה הדדית (כך!). השפעה של המכילתא על הספרי דווקא נראית במקצת מן נוסח דטלס, כפי שנזכר להלן, וכן להיפך: השפעתו של הספרי על המכילתא נראית בעליל בנוסח מדרש הגדול.

הבלטתי את ההבדלים שבין המכילתא לספרי. ניתן מקום להרהר שמא אין לדייק עוד בקביעת נוסח המקורות בענייני כתיב, מילוי דילוגים קצרים בין הדומות. אמנם, לצורך ההדגמה כאן אין אלו משנים הרבה, ואכמ"ל. על עניין 'ומדבר בלשון הקדש' הרחבתי את הדיבור במקום אחר, ואכמ"ל. פירוש הקטע כפי שהציע כהנא על פי באסר. דומני שמעתה ברי שכל מי שציטט ממדרש מכילתא במקרה זה קיצר אותו.

לעומת זאת, ניתן להביא דוגמה נוספת של השמטה מכוונת (לכך נוטה דעת) מצדו של עורך המכילתא. כנגד הספרי (קרי: מקורו המשותף של הספרי) השמיט את הביטוי 'ועדן דבר תלי בדלא תלי'. יש לתת את הדעת, שמא חילוף זה ושאר החילופים, הקטנים והלא-קטנים, בסגנון, ולעתים במינוח – כולל בין השאר גם מקרים של הרחבה בספרי לעומת המכילתא, ולא רק להיפך (השווה כהנא, מובאות, עמ' 25) – נובעים משינון מוחלף בעל פה של שני תנאים או אמוראים, ספק מבתי מדרש שונים ספק מאותו בית מדרש; רצ"ע גדול¹⁴.

14 לפי שעה, עיין ספרי דברים פסקא שנה (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 419). נוסחו צריך טיפול ובדיקה.

לאור הדיון הקצר הזה נראה שיש לשים עליו עין לטובה, ורוב תודות למנחם כהנא שהביא אותו לתודעת הציבור הרחב. בכתב־יד נ טמון אוצר רב הן לנוסח הספרי הן לנוסח המכילתא.

ללמוד מן המפורש על הסתום¹⁵

על הכתוב בדברים לא:לט: 'ראו עתה כי אני הוֹא', מצינו מדרשים תנאיים מקבילים בספרי לדברים פיסקא שכט¹⁶ ובמכילתא לדברים¹⁷. המדרשים הללו מצטטים בתוכם מישעיה (מד:ו; מא:ד; מח:יב) וחשובים ביותר בתולדות האמונות והדעות של חז"ל, וכן לתולדות הפולמוס הכיתתי בסוף ימי הבית השני ומאז חורבנו. הם נוגעים בנושאים של אחדות הקב"ה, כוחו, ותחיית המתים.

ספרי	מכילתא
...על הכל הקודש ¹⁸ מוחל,	על כולם המקום מותר
על חילול השם פורע מיד. ¹⁹	ועל חילול השם פורע מיד
	לכך נאמ' ראו עתה כי אני הוֹא.
	סל' פס'

ושמא יש לומר שם 'דבר אחר', כעין המכילתא לדברים על-פי מדרש תנאים (עמ' 220) = מדרש הגדול לדברים לג:כג, עמ' תשעג. ושוב בידי כ"י נ להפתיע. הנוסח שלו במקום זה מעורב ספרי ומכילתא לסירוגין, כעין מדרש הגדול לעיל. אביא רק קטע קטן ממנו: 'ים זה ימה של סככי ודרום זה ימה שלגניסר'. כאן מדרש הגדול צוטט מן הספרי, שהשפיע כנראה גם על התרגום המיוחס ליונתן. ברם, בתרגום אונקלוס, בתרגום ירושלמי ובתרגום ניאופיטי: 'מערכ ים גנוסר ודרומא ירת', והוא כמו כ"י נ המצוטט כאן. (להמשך במדרש הגדול ובציטוט המכילתא בכ"י נ, ראה גם מדרש לקח טוב.) כנראה לפנינו עוד ציטוטים מן המכילתא לדברים.

15 הביטוי ללמוד/ללמד/תלמוד/גלמוד/ילמוד סתום מן המפורש (למשל, בבלי זכחים נג ע"א) מצוי בכל ענפי הספרות התלמודית, ראה ערך 'סתם' בקונקורדאנציות למיניהן. לראשונה מופיע הביטוי בספרות התנאית, למשל, תוספתא שברעות א:ה, ספרא חובה פ"ו ה"ט כ ע"ד, ועוד. מן הניגוד סתום/פתוח ניתן להרהר שמא אין להבין את הביטוי 'ר' פלוני פתח' במשמע של 'ר' פלוני פירש'. אף יש לבקש, האם אין ביטוי זה תרגומו של פתגם יוני עתיק; ראה פילון, חיי משה, ו:280: $\pi\sigma\tau\iota\varsigma\ \gamma\acute{\alpha}\rho,\ \acute{\omega}\varsigma\ \acute{\omicron}\ \pi\alpha\lambda\alpha\iota\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\delta\eta\lambda\omega\nu\ \tau\acute{\alpha}\ \acute{\epsilon}\mu\phi\alpha\nu\eta\acute{\iota}$.

16 ראה מהדורות פינקלשטיין, עמ' 379. הבאתי גם מסוף פיסקה שכח מחמת הדיונים בהערות, שנראו לי חשובים במסגרת הנידון. כהנא (ראה ציונו בהערה 17), עמ' 191, 193, הציג את הנוסח של ספרי על-פי כתב־יד א ותיקן אותו משיבושיו שש פעמים על-פי שאר העדים בקטע הנידון. אך מתברר מן הדיון בהמשך שהוא לא תוקן מספיק, והטקסט שהציג כהנא עדיין עומד בשיבושיו.

17 ראה כהנא, דפים, עמ' 191, 193.

18 'הקודש' דאי נכתב אי פעם הק'. נוסח משוער זה מצוי ככינוי לה' בספרי דברים (ראה, למשל, כהנא, דפים, עמ' 197, שהוא ספרי דברים פיסקה שמג). יוצא שניתן להסביר על-פיו את תולדות הנוסח ברישומיו של כהנא, דפים, עמ' 191: (1) הקודש < הק' < הוא דל < אדם א' < אדון כל; (2) הקודש < הק' < הקב"ה בזמ; (3) הקודש < המקום (במכילתא לדברים). כהנא תיקן 'אדון' על-פי הילקוט, והיא קריאה קלה יותר, הבאה לתקן את השיבוש 'אדם' (הנמצא בכ"י א הקרוב לו מבחינה סטמטית). אין בכוחו של 'אדון' להסביר את תולדות הנוסח. הדרשן נקט מן הסתם בכינוי הקודש מחמת עניינו של המדרש, שהוא פריעת חוב לחילול השם.

19 בעדים בודטמ חסר 'ראו עתה כי אני הוֹא ואין אליהם (!) עמדי אני אמית ואחיה', הנמצא בכ"י אל שהם קרובים זה לזה בטממה. המהדיר הכניס פסוק זה, וכנראה ראה בשאר העדים דילוג מפאת הדומות (ראו... ראו); וכן במכילתא נמצא פסוק זה כהוכחה למדרש לעיל: '...לכך נאמר ראו... סל' פס', ברם,

- 5 ראו עתה כי אני אני²⁰ הוא
זו תשובה לאומר²¹ אין רשות²² בשמים.
האומר אין רשות²³ בשמים,
משיבין אותו ואומר²⁴ לו
ואין אלהים²⁵ עמדי.
- 10
או כענין שאין בו כח²⁶
15 לא להמית ולא להחיות²⁷
הרי זו תשובה לאומר אין מלכות בשמים.
משיבין אותו ואומר שתי רשיות בשמים.
משיבין אותו ואומר לו
ואין אלהים עמדי.
אני אמית ואחיה
הרי זו תשובה לאומר אין מלכות בשמים

מבחינה סטמטית אי אפשר לראות דילוג משותף ברוב העדים שאינם קשורים קשר הדוק מבחינה סטמטית (וכן גיאוגרפית). לא זו אף זו. ההוכחה מכתוב זה למדרש פריעת חוב לחילול השם אינה מוצלחת ביותר גם במכילתא לדברים. נראה שלפני בעל המכילתא עמד נוסח כעין כ"י לא בספרי וניסה לקשר בין הנמצא למדרש הקיים. דומה שניתן בנקל לפרש שבכ"י לא, הקשורים מבחינה סטמטית, הכפילות נוצרה מדיטוגרפיה (ראו עתה וגו', ראו עתה וגו') ותו לא. לכן יש למחקר מן הנוסח כפי שנמצא ברוב העדים, ובדפוס מצוי סימן חיצוני לכך במלים 'סליק פיסקא' שלאחר התיבה 'מיד'.

20 אני מסכים להגהתו של כהנא, דפוס, עמ' 191, שתיקן את הנוסח בכ"י א על פי השאר.

21 יש עדים הגורסים 'לאומרין', דצמ, ויש שמהם אי אפשר להסיק כיצד קראו מחמת קיצורים, ב"ט. במקבילה החשובה במכילתא לדברים נמצא 'לאומר' כאן (ובהמשך). בהמשך המדרש בספרי נמצא במדרש הבא 'האומר' בכל העדים, ובהמשך 'משיבין אותו'. וכן נמצא לאומר בעדים ט"ל.

22 במקבילה במכילתא נקט בביטוי 'מלכות' והיא היא. ראה רבנו בחיי לויקרא טז: א (ויש אחרי מות): 'וכן הזהירו ז"ל בזה ואמרו אבות א: ואל תתודע לרשות ונקראת המלכות "רשות" לפי שהרשות והיכולת בידו לעשות כל דבר לפתחו ולסגור להציל ולהשמיד. ועוד אמרו (אבות ב:ג): הוזהירו ברשות...'

23 ראה כהנא, דפוס, עמ' 191 הערה 13: 'הנוסח שקבעתי בפנים על-פי רוב העדים צריך עיון'. במקבילה במכילתא לדברים ובעדים טס 'שתי רשויות', והוא כנראה פירוש נכון לקריאה זו. דומה שיש להבין את הקריאה הקשה 'אין רשות' על-ידי התוספת הזו בהבנת הדברים: אין רשות [אחד], והוא המשך המדרש הקודם, 'אין רשות בשמים' [בכלל].

24 הרבים 'משיבין אותו', ולכן בהמשך 'ואומרין לו' (והמהדיר לא רשם כאן חילופים, אך הם ודאי קיימים): כיוצא בו במקבילה במכילתא (3 פעמים).

25 והוא על-פי המשך הכתוב בדברים לב: לט. בכ"י א: אלים (וכן לעיל שורה 23), ואם אין הוא תיקון יתר (ראה כ"י ל הגורס אלקים, ופירש בכיוון הפוך מכ"י א, אזי נוסח זה של כ"י א נובע משיטתם של סופרים לכתיבה מיוחדת של הה"א בכינוי זה (מכאן 'ק' בכ"י ל). מכל מקום, ברור שהנוסח המקורי נמצא ברוב העדים (בדחט), כפי שצינתי בפנים וכפי שהוא במסורה. ראה מ"צ פוקס, 'מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות', דיסרטאציה, האוניברסיטה העברית, תשל"ט. כרך א', עמ' כ הערות 7-9.

26 הביטוי 'שאין בו כח' נמצא בחצי מן העדים: ח (בשינוי קל: 'אין') זכמ, וכן הוא במכילתא. הביטוי 'או שמא אין יכול' (אלסט) נובע מכוח השיגרה. ואם היה מקורי היה לו לשנות 'או שמא אינו יכול'. ואינו אלא הקריאה של משפחה אחת בטטמה. הערפתי את הנוסח 'כענין' (במ) מחמת מציאותו בשני עדים החשובים מן השאר, וכן מחמת מציאותו של נוסח זה בהמשך הקרוב במכילתא (שורה 32 = שורה 23). לכן נראה שמחמת הקירבה בין עדים מקבילים אלה נראה שבמקורם המשותף או בספרי (אם הוא המקור) היה הד למונח זה.

27 סדר זה הוא סדר הכתוב, וכן מצוטט בהמשך (שורות 29, 34=18, 27), ונמצא בכ"י במזח, והוא הסדר בהמשך המקביל 'להרע... להטיב'. לפי הנוסח שבחר בו כהנא, 'להחיות... להחיות' (אלדט), אין מקום לפירושו כלל וכלל; שהרי לפיו ה' מחיה וממית, ולפי סדר כזה אין תחיית המתים נרמזת בכתוב. אך פירושו של כהנא אינו נראה לי מטעמים שפירטתי בפנים ולא מטעם זה. לכן נראה לי שכתב-יד א ותומכיו משובשים במקום זה.

- לא להרע ולא להטיב.
ת"ל ראו עתה כי אני אני הוא וגו'²⁸
אני אמית ואחיה וגו'
- 20
ואו'²⁹ כי אמ' ה' מלך ישר' וגאלו ה' צבאות³⁰
אני ראשון³¹ ואני אחרון
25 ואו' אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא³²
אני אמית ואחיה
זה אחד³³ שניתן להן
רמו לתחיית המתים
- ...
30 שומע אני מיתה באחד וחיים באחד
ת"ל מחצתי ואני ארפא
כדרך שמכה ורפואה באחד
כך מיתה וחיים באחד.³⁴
ואין מידי מציל...
- כהנא הבין את הספרי כאילו 'או... אני ראשון ואני אחרון' (במאמרו שורות 14=27-34-25 הנ"ל) עניינו תחיית המתים. כך פירש אף-על-פי שמיד לאחריו נפתח עניינו (שוב)³⁵ על ידי פיסקה חדשה 'אני אמית ואחיה...'. (שורות 34-35 = 27-28). על ידי סידור כזה של המדרש
- 28 קשה להכריע כאן בדיוק מה אורכו המקורי של הציטוט, ואם יש להוסיף את התיבה 'וגו'. המשכתי לצטט על-פי כתב-יד בל שאינם קשורים זה לזה בטמטה. מכל מקום, 'ת"ל' זה עונה על הרישא, אין רשות בשמים (פעמיים). המשך הפסוק, 'אני אמית ואחיה וגו' עונה על הסיפא, 'או כענין שאין בו כח...', וזו הסיבה שמצטטים כאן שני חלקים מאותו הכתוב להוכחה.
- 29 קשה להכריע בין העדים אל, הגורסים 'וגו', ובין בדט, הגורסים 'ואו'. אך דומה שנפל מחמת קירבת התיבות. במדרש זה רגילים לקשר פסוקים רחוקים להוכחה נוספת על-ידי הביטוי 'ואומר', כמו בהמשך כאן. וצריך עיון. במכילתא לדברים נמצא 'כענין שני'.
- 30 ישעיה מד:ו.
- 31 אפשר שאי פעם בתולדות הנוסח היו קיימים כתב-יד שגרסו רק עד כאן, 'אני ראשון וגו', וזה גרס דילוג בענף אחד של הפסוק השני מספר ישעיה.
- 32 ישעיה מא:ד, והוא על פי במו וכנראה נפל בשאר (אלדט) מחמת הדומות (ראה הערה 31). עדים אלה (אלדט) הם משפחה אחת בטמטה.
- 33 כך בחר גם כהנא, והיא קריאה קשה יותר מן השאר, שהם מפורשים יותר (ומתפצלים בקריאות). עדים דל השמיטוהו. מכל מקום, הרצף 'זה אחד' נמצא גם במכילתא לדברים ושם מפורש יותר.
- 34 על-פי הרוב המכריע, וכן הוא במכילתא לדברים.
- 35 נקטתי במלה 'שוב' להביא את דעתו של כהנא, דפים, עמ' 177-178 הערות 67, 72-74, אך לפי ההסבר להלן יש למחוק מכאן את התיבה 'שוב'. לטעמי יש לפרש קטע זה כולו כפירושו הנאה של H.W. Basser, *Midrashic Interpretations of the Song of Moses*, New York etc., 1984, pp. 240-245 פירושו של A.F. Segal, *Two Powers in Heaven: Early Rabbinic Reports about Christianity and Gnosticism*, Leiden, 1977, pp. 84-87.

נוצר קושי סגנוני קל, שכן על פי זה נפתח עניין תחיית המתים פעמיים: פעם על הפיסקה 'ראו עתה כי אני הוא' (שורה 22 = שורה 5) ופעם על הפיסקה 'אני אמית ואחיה' (שורות 34–35 = שורה 27). במכילתא לדברים שפורסמה עתה אין כל קושי סגנוני מסוג זה, שהרי נמצאת בה שרשרת מקשרת בין חוליות המדרש והפסוק (שורות 23–32 = 5–21) וציון של דיון חוזר על ידי ד' א' (שורה 32=22).

למדרשים בספרי ובמכילתא לדברים הרכב שונה של פריטים דומים, אך במינוח שונה. מבין השניים נראה שהמכילתא לדברים מאוחרת לספרי, מעבדת אותו מכאן ומרחיבה אותו מכאן. כיצד? היא מרחיבה אותו בזה שהיא מוסיפה עליו רמזים רבים מן התנ"ך על עניין תחיית המתים ובנידון זה מוסיפה פסוק אחד מישעיה (מח:יב). אף לשונה רחבה יותר ומפורשת: הרי זו – זו; שתי רשויות – רשות; יש מלכות בשמים אלא שאין בו כח – או כענין שאין בו כח; זה אחד מעשרה מקומות – זה אחד. סגנונה מלא יותר: הרי זו תשובה (3 פעמים) – פעם אחת בספרי, משיבין אותו ואומ' לו (3 פעמים) – פעם אחת בספרי, מדרש בחלוקה כפולה של הכתוב בדברים – פעם אחת (אף לדברי כהנא!) בספרי. מבחינת הצורה העדיף עורך המכילתא לדברים להרבות במדרשים מעגליים ובחזרות הנצורות מכך.

לכאורה, מן החילופים במינוח בין המכילתא לדברים והספרי: יכול – שומע אני; מלמד – מגיד הכת', אפשר היה להסיק שהמכילתא נובעת מבית מדרשו של ר' עקיבא, לעומת הספרי, הנובע מבית מדרשו של ר' ישמעאל. ברם, לאור הימצאו של הביטוי 'כידתני' (ע = מדרש הגדול: דתנין תמן; כהנא, דפים, עמ' 196) בהמשך המכילתא נשאר ספק במסקנה זו. מתוך קטע כה קצר, אין לדעת האם לפנינו לשון סופרים³⁶, או שמא לשון מלקטים ועורכים מאוחרים יותר, שלפניהם עמדה המכילתא לדברים או הספרי בניסוח אחר. ואין ההצעות סותרות זו את זו.

מתיאור משווה בין המדרשים הללו יוצא שהמכילתא מפורשת יותר, קלה יותר ומובנת יותר מאשר מקבילותיה בספרי. הספרי מעניין יותר מבחינת סגנונו הנוקשה, וכן עניינו סתום יותר מהמכילתא לדברים. עד כדי כך, שהתעוררה מחלוקת חוקרים סביב הפסוקים המצוטטים מספר ישעיה. ברם, אי אפשר להוציא פסוקים אלו (מד:ו; מא:ד; מח:יב) מעניינם, דהיינו הרשות הבלעדית של הקב"ה. כהנא קישר פסוקים אלו לכתוב 'אני אמית ואחיה' (שורות 29–30 = שורות 23–25) דהיינו, הפיסקה השנייה אחר ה'תלמוד לומר' (שורה 29 = שורה 18) מדברים לד:לט, שעה שכל המקבילות הרבות שציין מקשרות פסוקים אלו לרישא, 'ראו עתה כי אני הוא', דהיינו הפסוק הראשון שהובא אחר

36 כדעת כהנא, דפים, עמ' 166–167. והנה, בשעתו מצאתי קטע תימני המצטט ספרות תנאית, ולכאורה לפנינו הבאה מספרי זוטא. הקטע היה מחולק לברייתות בסימן אל"ף בי"ת (כ"י אוקספורד Heb. 48–49 f. 69). אפשר שהקטע ציטט מדרש נעלם כמו ספרי זוטא, אך ידידי מנחם כהנא בטובו ומטובו שיכנע אותי שלפנינו עיבוד תימני מאוחר; ואולי הוא שייך למשנת ר' אליעזר. ועוד צריך עיין. כהנא, דפים (עמ' 184 סוף הערה 89), דן בכך שגם במדרש הגדול נמצא כאן 'דתנין תמן'. לשיטת כהנא, בעל מדרש הגדול לא הרגיש או לא השגיח בזרותו של ביטוי זה במקורו 'במכילתא'. ושמא כתב־יד נחום אינו אלא דוגמה נוספת מסוג המדרשים כמו כתב־יד סינטינאטי (=1), ולפנינו נוסחים מקוריים מספרי ומכילתא לדברים?

ה'תלמוד לומר' (שם). לפי פירושו של כהנא אין שחר לסגנון הזה של 'תלמוד לומר' בציטוט כפול מאותו פסוק אחר ה'תלמוד לומר'.

לכן זקוקים אנו לפירושו של בסר³⁷, הסבור כי העורך הרכיב לתוך הספרי עניין שני, דהיינו, כוחות השם, והוא בנוסף לעניין הראשון, בעיית הרשויות. פירוש זה נותן טעם לצורתו הסגנונית של המדרש שלא דן בו בסר, שקיימות בו שתי אפשרויות: בעיית הרשויות... או כענין... בעיית כוחות השם להרע ולהטיב, להמית ולהחיות. לשם כך בא גם בהמשך סגנון כפול: ת"ל ראו עתה לענין הראשון ות"ל אני אמית ואחיה לענין כוחות השם, שצורפו יחד. עד כאן לא הזכיר הדרשן את יכולתו של הקב"ה להמית ולהחיות אותו האדם. לכן נזכר ענין תחיית המתים רק בהמשך. וזאת הסיבה שאין שם ד' א' לפני הפסיקה (שורות 34–35 = שורה 27), כפי שהיינו מצפים לשיטתו של כהנא (ואכן נמצאו ד' א' במכילתא לדברים שורה 32 = 22, שבאמת חזר וכפל את המדרש מחמת הרכבם השונה של הפריטים).

מלבד מה שרשם כהנא מן המקבילות למדרש³⁸ יש להעיר שבתרגומים לישעיה נמצא בכל שלושת הכתובים הללו אותו ביטוי, 'ובר מיני לית אלהא', המופיע אך ורק בישעיה מד:ו: 'ומבלעדי אין אלהים'. ביטוי זה נמצא גם בתרגום אונקלוס [ועוד] לדברים לב:לט, 'ולית אלהא בר מיני', כתרגומו של 'אין אלהים עמדי'. רק שם מצאתי 'לית בר מנך את הוא אלהא ה' לית אילא אתי', כתרגומו של שמות טו:יא, 'מי כמכה באלים ה' מי כמכה...'. מכאן שהיתה ידועה להם המסורת המדרשית המקשרת את כל הפסוקים הללו על רשויות. כיוצא בו, אין לפרש את המקבילה בספרא, אחרי מות, מהדורת וייס, פו:ב (כ"י רומי 66, עמ' שעג) כמסכת על תחיית המתים³⁹. שנינו בספרא (על פי כ"י רומי 66 בתיקונים קלים על פי הדפוס):

ללכת בהם: עשים עיקר ואל תעשים טפילה.

ללכת בהם: שלא יהא משאך ומתנך אילא בהם.

שלא תערב בהן דברים אחרים.

שלא תאמר למדתי חוכמת ישראל אלמוד חוכמת האומות.

תל' לוי' ללכת בהם — אינך רשאי ליפטר מתוכו.

כן הוא אומר יהיו לך לבדך וגו' בהתהלך תנחה אותך וגו'

37 ראה לעיל, הערה 35, וכעת ה"צ בסר, 'מכאן תשובה לאומרים', תרכ"ז, נט (תש"ן), עמ' 233–234. כהנא, עוללות, עמ' 235 הערה 3, דחה דברי בסר וכתב: 'כתגובתו של בסר לא מצאתי חידושים משמעותיים...'. דברי כהנא אינם מכוונים. בסר בספרו פירש אך ורק את הספרי, שהרי המכילתא פורסמה לראשונה על-ידי כהנא. במאמרו בתרכ"ז השווה בסר לראשונה בין המדרשים. לעומת כהנא, שהקדים את המכילתא לספרי, מצא בסר ראיות משכנעות וחידש לנו שיש להפוך את היחס ביניהם; וודאו של בסר דחה את ספקו של כהנא בשתי ידיים. אף הראיה שהביא כהנא מן הספרא נופלת, משני טעמים: (א) מה מעלה ומורידה מציאותו של מדרש זה או אחר במקור שאיננו תלוי במדרשים בספרי ומכילתא? (ב) פשוטו של ספרא מלמד אחרת, ואין משם ראייה כלל, כפי שהסברתי בפנים.

38 כהנא, דפים, עמ' 178 הערה 74 וש"נ.

39 ראה הערה 38. כנראה הלך בעקבות רבנו הלל, שפירש: 'כלומר ושמה תאמר לאחר מיתה אבד סברי ואבד סיכרי...'; וכן המלבי"ם: '...הוא שישב להחיות הגוף בתחיה ח"ש ועד זקנה... ואין להאריך יותר'. אך פירוש זה, הרוצה לראות במדרש את הרצף 'בעולם הזה... בשעת המיתה... לעולם הבא...' [תחיית המתים]..., אינו פשוטו של מדרש; ראה בהמשך לקמן.

בהתהלך תנחה אתך בעולם הזה.
בשכבך תשמר עליך בשעת המיתה.
והקיצותה היא תשיחך לעולם הבא.
כי טל אורות טלך וארץ רפאים תפיל.
כן הוא אומר הקיצו ורגנו שוכני עפר וגו'.

ושמה תאמר אבד סברי ואבד סיכויי
תל' לו' אני ה' אני סיברך ואני סיכוייך ועלי בטחונך.

כן הוא או' ועד זקנה אני הוא וגו' ועד שיבה א' וגו'
ואומר כה אמר ה' מלך ישראל וגאלו ה' צבאות וגו'
ואומר אני הוא אני ראשון אף אני אחרון.
ואומר אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא.

נראה לי שיש לפרש את המדרש 'ושמה תאמר אבד סברי ואבד סיכויי...' כמובן על דאגת אדם שעבר על ארבעת הלאווים הרשומים ברישא, היינו: מה יהא על אדם שעשם טפילה, היה לו משא ומתן חוץ בהם, עירבב בהם דברים אחרים, ולמד חוכמת האומות? האם יש לו תקווה? 'תל' לו' אני ה' אני סיברך ואני סיכוייך ועלי בטחונך וכו'.' לכן צירף הדרשן גם את הפסוק ישעיה מו:ד: 'ועד זקנה אני הוא...' ⁴⁰. כעין זה פירש גם בעל קרבן אהרן: '...כי אני אהיה התקוה והתוחלת אשר תשיג והסיכוי והמבט אשר תביט בפעולותיך ואינך יכול לספק בזה אחר שעלי בטחונך שאני מדבר ומקיים. וכן הוא אומר ועד זקנה...' יוצא שאין לפירושו של כהנא תמך וחבר במקבילות⁴¹, כולל המכילתא לדברים שפירסם, שהיא מפורשת בעניין זה.

אמונות ודעות

אף מה שביקש כהנא לראות במכילתא 'כמה דרשות בעלות אופי אוניברסאלי יותר מאשר מקבילותיהן בספרי' (כהנא, דפים, עמ' 180–186; 200–201) אינו נראה לי. לכאורה אפשר היה להסיק גם להפך. לא די בכך שבספרי גזילו שלנוכרי מותר' (כהנא, דפים, עמ' 197), בא במכילתא והוסיף עליו 'ואבדתו שלגוי מותרת' (כהנא, דפים, עמ' 196). שהרי בשניהם לפי ההמשך (כהנא, דפים, עמ' 198–199) קיימת הדעה שגזלת הנכרי מותרת. כיוצא בו (כהנא, דפים עמ' 200) נמצא במכילתא 'ביקש המקום להנחיל את העולם לאומות', שעה שבספרי פיסקה שיא אכן נעשה הדבר בפועל 'כשהנחיל הקב"ה עולם לאומות'.

40 פסוק זה מופיע גם במקבילות במכילתא דר"י, מהדורת הורוביץ, עמ' 130 ועמ' 220, מחמת עניינו על זקנה ובהירות.

41 גם מה שביקש כהנא, דפים, עמ' 178 הערה 74, לסמוך דבריו מאותיות דר' עקיבא, כמי מדרשות (ורטהיימר), עמ' שמח-שטט, אינו נהיר לי. הדרשן ציטט את ישעיה מא:ד כדי להוכיח את מבוקשו: 'ומינן שהוא ראשון והוא אחרון'. לאחר מכן, במדרש נוסף 'אלא מלמד...', הדגיש כי 'הקדוש ברוך הוא עומד בעצמו ומחדש ומסדר סדרן של אחרונים של עולם הבא'. רק בתיאורו של העולם הבא בא עניין כוחו להחיות מתים, וכבר אינו נובע מכוח הפסוק המצוטט. כיוצא בו, בהמשך בציטוט מדברים לד:לט (כך צ"ל, ואצל ורטהיימר טעות דפוס) הודגשה הבלעדיות של הקב"ה. עניין תחיית המתים הבא לאחריו מוסב על פיסקה חדשה בהמשך הכתוב, 'אני אמית ואחיה'.

כיוצא בו רק במכילתא (כהנא, דפים, עמ' 154) הובא הפסוק (אסתר ג:ח) 'ודתיהן שונות מכל עם', המדגיש את השוני הקיים בין ישראל ובין העמים והיבדלותם מהם. כיוצא בו במכילתא (עמ' 196) 'ד' א' אף חובב עמים – מלמד שחלק הקב"ה חיבה לישראל יתר מכל האומות כידתני שור של ישראל...' בתוספת שורה של הלכות המפלות לטובת ישראל כנגד הנכרי, שעה שבספרי (כהנא, דפים, עמ' 157) אין תוספת זו והרישא מנוסחת בצורה מתונה יותר: 'ד' א' אף חבב עמים – מל' שלא חלק להן הק' חיבה לאומות כדרך שחלק להן ליש'. אך דומני שקשה מאוד להבדיל בין המכילתא והספרי בנידון, ואין ביניהם אלא הבדלים דקים. לכן אין לדבר על 'רעיונות אוניברסאליים אשר עומעמו בספרי' (כדברי כהנא, דפים, עמ' 201), אלא איפכא מסתברא.

קטע גניזה בלתי ידוע ממשנה תורה לרמב"ם (אוטוגראף)*

מלבד פירוש הרמב"ם למשנה, שרובו מצוי בידנו בכתיבת ידו בנוסח סופי¹, שרדו בגניזה הקאהירית למעלה משבעים קטעים מחיבוריו השונים בכתיבת ידו. אותם קטעים הינם למעשה שרידים של נוסח סופי או טיוטות קמאיות ובתראיות. חלק מהן נסקרו, נידונו ופורסמו יותר מפעם אחת בספרות המחקר².

נתגלו קטעים אחדים מלאלה אל חאדין, הוא מורה נבוכים³; שאלות ותשובות⁴; איגרות, הוראות ושטרות (בחתומת ידו)⁵; הלכות הירושלמי⁶; חיבוריו ברפואה⁷; קטעים מטיוטות

- * פורסם לראשונה: A. David, 'An Unknown Autographic Genizah Fragment of Maimonides' Code (Mishneh Torah) in The John Rylands University Library of Manchester', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 73 (1991), pp. 3–5.
- 1 סדר זרעים, כתב־יד אוקספורד-בודליאנה 393 (Huntington 117), במכון לתצלומי כתב־היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ס' 18381; סדר מועד ונשים, לפנים באוסף ששון 72–73, היום מצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי — האוניברסיטה העברית 5703 4°; סדרים נויקין וקדשים, כתב־יד אוקספורד-בודליאנה 404 (Poc. 295), במכון הנ"ל ס' 18392. מהדורה פקסימילית של חמשת הסדרים, עם מבוא נרחב ובו דיון מקיף על שרידי כתביו של הרמב"ם שבכתיבת ידו, בליווי פקסימיליות, ראתה אור על־ידי ס' ששון, בעריכת ר' אדלמן, קופנהאגן תשס"ז–תשכ"ו. המבוא ראה אור מחדש תחת הכותרת, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, ירושלים תש"ן, המו"ל, הרב דוד סלימאן ששון, נכד המחבר, צירף פקסימילה של שני צמודים מפירוש המשנה שלא נכללו במהדורה הנ"ל.
  - 2 במרוצת השנים נערכו רשימות של הקטעים השונים שכבר פורסמו או אף כאלה שרק זוהו כאוטוגראפים של הרמב"ם, ראה: מ' לוצקי, 'כתב משה', התקופה, ל–לא (תש"ו), עמ' 681–686; ס' ששון, מבוא למהדורה הפקסימילית הנ"ל (הערה 1), כך ראשון, קופנהאגן תשס"ז, עמ' 8–10, כולל פקסימיליות של הקטעים בסוף הכרך, לוחות LXI–XX; ש"מ שטרן, במהדורה הנ"ל בנספח נפרד לחלק השלישי, Ten Autographs by Maimonides, קופנהאגן תשכ"ו, עמ' 1–29, עם פקסימיליות, לוחות I–XVIII; S. Hopkins, 'A New Autograph Fragment of Maimonides' Hilkhoh haYerushalmi', *Journal of Semitic Studies*, 28 (1983), pp. 273–276.
  - 3 לפרסום האחרון בעניין ראה S. Hopkins, 'An Unpublished Autograph Fragment of Maimonides' Guide of the Perplexed', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 50 (1987), pp. 465–469. קטעים אחרים שנתגלו ופורסמו קודם לכן נזכרים על־ידי הופקינס, שם, עמ' 465–466.
  - 4 רשימת התשובות עד שנת תשכ"א הובאה על־ידי י' בלאו, תשובות הרמב"ם, ג (מבוא), ירושלים תשכ"א, עמ' 10–11; עד שנת תשמ"ו, שם, ד, עמ' 5; וראה גם הופקינס (לעיל, הערה 2).
  - 5 נסקרים ברשימות הנ"ל, הערה 1.
  - 6 שני קטעים פורסמו על־ידי ש' ליברמן, הלכות הירושלמי, ניוארק תש"ח, וקטע נוסף פורסם על־ידי ש' הופקינס (לעיל, הערה 2), עמ' 276–296.
  - 7 שלושה קטעים פורסמו על־ידי ש"מ שטרן (לעיל, הערה 2) עמ' 11–21, וקטעים נוספים עתידים להתפרסם על־ידי פ"י פנטון־נין, ראה הופקינס (לעיל, הערה 2), עמ' 276.

שונות של הפירוש למשנה⁸. כמו כן שרדו קטעים אחדים ממשנה תורה, מאחת מן הטיוטות של ספר משפטים⁹. הקטע האחרון ממשנה תורה, תואר על-ידי מ' בית-אריה, שמצאו באוסף הגניזה על שם גאסטר בספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר¹⁰. הקטע שתיאר בית-אריה, שטרם פורסם, סימנו באוסף הנ"ל A 281; הוא מחזיק בצדו האחד קטעים מהלכות מלוה ולווה: כד:ח-כד:ט; כה:א, ובצדו האחר מהלכות טוען ונטען: א:ה-א:ט. בית-אריה מראה שקטע זה עם קטעים אחרים מהווים חלקים מקונטרס אחד של ספר משפטים¹¹.

בקץ שנת תשמ"ט שהייתי במשך שלושה שבועות בספריית ג'ון ריילנדס הנ"ל, במסגרת שיתוף הפעולה בין ספרייה זו לבין המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בדבר מיון, רישום וקטלוג כעשרת אלפים קטעי הגניזה שבאוסף גאסטר השמורים בספרייה הנ"ל. בעת מיון חומר הגניזה, גיליתי דף קטוע נוסף ממשנה תורה, בכתובת ידו של המחבר, שסימנו באוסף גאסטר B 5756, והמחזיק הלכות אחדות מהלכות מלוה ולווה, בסדר שונה מן הנוסח הנדפס: כד:ט; כד:ב; טז:ו; בצדו האחר: כה:ב-ג. קטע זה, כמסתבר, הוא המשך ישיר לקטע שנתגלה ותואר על-ידי בית-אריה, הווי אומר, אף קטע זה הוא חלק מאותו קונטרס של ספר משפטים.

בקטע זה, כבקטעים האחרים שנמצאו מאותו קונטרס של ספר משפטים, משתקפת הטיוטה המבוססת על טיוטה קודמת של הרמב"ם, שכן במקומות הרבה הוסיף על הנוסח הקמאי בשוליים, בין השיטין או בהמשך באותיות זעירות יותר: תיקוני גיליון, השלמות או אף הלכות שלימות, שבחלקן הוחזו ממקומן בנוסח הסופי ושולבו בפרקים אחרים של הספר¹². וזה נוסח הקטע בהשוואה לנוסח הנדפס.

[עמוד א']

קטע גניזה	דפוס (מלוה ולווה כד:ט)
הוא ונפל, וכן שני יוסף בני שמעון הדרין	הוא ונפל...
בעיר אחת שהוציא אחד מהן שטר חוב	בעיר...]
על אחד מבני העיר אינו יכול לדחות	על...]

8 ראה רשימות הקטעים בהערה 2; ש' אברמסון, 'קטע מפירוש המשנה לרמב"ם בכתב-ידו', ספר הדואר, ניו יורק תשי"ז, עמ' 67-70; י' בלאו וא' שייבר, אוטוגראף הרמב"ם מאוסף אדלר ומגניזת לנינגרד, טיוטת ההקדמה לסדר טהרות, ירושלים תשמ"א; S. Hopkins, 'Two Maimonidean Autographs in the John Rylands University Library', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 67 (1984/5), pp. 717-735.

9 ראה להלן הערה הבאה.
10 M. Beit Arié, 'A Maimonides Autograph in the Rylands Gaster Genizah Collection', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 57 (1974), pp. 1-6, בית-אריה מפנה, שם, עמ' 3-4, לפרסומים קודמים של קטעים אחרים.

11 שם, עמ' 5-6.

12 השווה מ' לוצקי, 'פרקים מספר משנה תורה שנכתבו בעצם יד קדשו של רבינו המחבר ז"ל', נספח למהדורת משנה תורה, הוצאת עם ח"י, ניו יורק תש"ז; א' הורביץ, 'שרידים נוספים מספר משנה תורה כתובים בעצם כ"י קדשו של הרמב"ם, הדרום, לח (תשל"ד), ובהוצאה נפרדת, ניו יורק תשל"ד, עמ' 38.

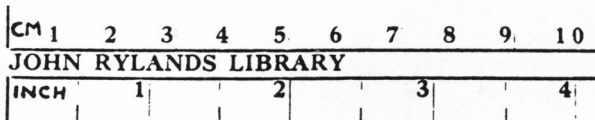
קטע גניזה	דפוס (מלוה ולווה כד:ב)
הלווה נותן... נותן שכר... נותן שןכר...	הלוה נותן שכר ובשטרי מקח וממכר הלוקח נותן שכר, והאשה נותנת שכר הגט והחתן נותן שכר שטר האירוסין או הנשואין
קטע גניזה	דפוס (מלוה ולווה טז:ז)
ראובן ... שלוני נתנו לו בכתיבה... לו על גב קרקע הרי זה... ידו טען שמעון שפרע ללוין... יגבה ראובן הודה <<להיה>> לוי שפרע... מכרו ולא נתנו נשבע הסת ונפטר...	ראובן שהוציא שטר חוב שיש ללוי על שמעון וטען שלוני נתנו לו בכתיבה ומסירה ואבד השטר שהקנו לו על גב הקרקע הרי זה גובה אותו משמעון הואיל ויוצא מתחת ידו טען שמעון שפרע ללוי ואמר ישבע לי ישבע לוי לשמעון ואח"כ יגבה ראובן הודה לו שפרע ישלם לוי לראובן טען לוי שלא מכר ולא נתן שטר זה נשבע היסת ונפטר

[עמוד ב']

קטע גניזה	דפוס (מלוה ולווה כה:ב-ג)
....[ערב ....[קנו מ ....[מן הלווה ....[כס הואיל ....[באותה ....[המלווה את ....[אף על פי שהערב	קנין. וכן אם כ"ד עשון אותו ערב נשתעבד אף על פי שלא קנו מידו, כגון שהיו ב"ד רוצין לגבות מן הלווה ואמר להם הניחוהו ואני ערב לכם הואיל ויש לו הנאה שהאמינוהו ב"ד באותה הנייה שעבד עצמו המלוה את חבירו ע"י ערב אע"פ שהערב

אוטוגראף של הרמב"ם
 קטע גניזה מאוסף גאסטר בספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר
 מס' BS755

אליעזר שלוסברג

שקיעים מפירושו של ר' אברהם סבע על מסכת אבות בתוך פירושו לתורה

ר' אברהם סבע נולד בעיר סאמורה שבקשטיליה אשר בספרד, באמצע המאה ה־11. אין בידינו פרטים רבים על הקופת נעוריו, אך מעדותו בפירושו לתורה נראה, שדרש דרשות ברבים וזכה להערכת ציבור הלומדים¹. בספרד גם חיבר את ספרו ההלכתי *צור הכסף*². כאשר גורשו היהודים מספרד נדד לעיר נימארש שבפורטוגל, שם חיבר פירושים לתורה³, לחמש מגילות ולמסכת אבות⁴. גם בפורטוגל לא שפר עליו גורלו. את שעבר על היהודים באותם ימים הוא מתאר בפירושו לפרשת ואתחנן:

ואמר: 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך' (דברים ו:1), לרמוז על הדברים הנזכרים של הייחוד, וכן למסור נפשו על קידוש השם. והעניין הזה הוא כמו שכתבתי, שהתורה הגיעה [=צפתה] לסוף הצרות והגזירות שעתידין לגזור על ישראל להעבירם על דת ושלא יעסקו בתורה, כמו שקרה בגירוש פורטוגאל⁵, שגזרו שלא

1 לאחר שהוא מסביר מדוע שב הכתוב ופירט את שמות אלופי עשו (בראשית לו:מ-מג), אף על פי שפירט פסוקים אחדים קודם לכן את שמות אלופיו (שם, כח-ל) ומלכיו (שם, לא-לט), ולבסוף סיים את הפרשה במלים 'הוא עשו אבי אדום', כותב ר' אברהם סבע: 'וזה היה כתוב בספר ארוכה ודרשתי אותו בהיותי בקאשטיליה בקבוץ חכמים ושיבחוהו' (*צור הכסף*, קראקא שנה"ד [ד"צ ירושלים], בראשית, דף נ ע"א). וכן הוא כותב בפירושו לפרשת פקודי: 'דרשתי זה פעמים רבות קודם הגירוש' (שמות, דף כט ע"א).

2 בהקדמתו לפירושו על מגילת אסתר הוא מספר, כי חיבר את *צור הכסף* בימי נעוריו (*אשכול הכופר* על מגילת אסתר, דרוהוביץ תרס"ד, עמ' כב) [להלן: *אשכנ"ה*, אסתר]. ספר זה לא שרד, אך מדברי ר' אברהם בחיבוריו האחרים עולה שהקיף נושאים הלכתיים רבים, ובהם: הלכות תפילה, שכללו גם את סדר הייחוד (בראשית, דף לב ע"ב; דברים, דף ז ע"א); הלכות תפילין (דברים, דף ה ע"ב); הלכות יום הכיפורים (ויקרא, דף יא ע"א); הלכות חנוכה ופורים (שמות, דף ט ע"ב); הלכות מילה (בראשית, דף יט ע"ב); הלכות ייבום וחליצה (דברים, דף כ ע"ב; וכן: *אשכול הכופר* על מגילת רות, ברטפלד תרס"ח, דף לב ע"א); הלכות עכורים (דברים, דף לג ע"ב); הלכות אבילות (בראשית, דף ה ע"ב; דף נח ע"ב).

3 בפירושו לפרשת וירא הוא מזכיר את 'פירוש התורה שהנחתי בפורטוגאל בגירוש' (*צור הכסף*, דף כד ע"א).

4 בסוף הקדמתו לפירוש מגילת אסתר הוא מספר: 'והנה בהיותי בפורטוגאל תותב', מגורש מגירוש קאשטיליא, הדל באלפי זעירא דמן חבריא, אברהם סבע, עלה בדעתי לפרש חמש מגילות ופירשתי אותם' (*אשכנ"ה*, אסתר, עמ' כב).

5 על הפירוש למסכת אבות ראה בהמשך.

ידרשו ברכים ושלא ילמדו לתינוקות, ולקחו כל הספרים והבתי כנסיות, באופן שלא יתפללו ולא יעסקו בתורה, עד שכמעט נשתכחה תורה מִישראל, כי איך ילמדו לבניהם בלי ספר ובלי מלמד, ולא נשאר להם אלא שילמדום 'שמע ישראל' וידעו איך ה' אחד, ושראו לאהבו ולמסור נפשו על קדושתו⁶.

לאחר ששני בניו נלקחו ממנו בכוח על-מנת להטבילים לנצרות⁷, נאלץ ר' אברהם סבע לעזוב את מקום מגוריו ולנדוד לליסבון; את ספרייתו העשירה הותיר אחריו. מאהבתו את חיבוריו אשר חיבר, הסתכן ונשאם עמו. אך בבואו לליסבון התרו בו שני יהודים כי מי שייתפס ובידו ספרים בעברית דינו מוות,

ומייד הלכתי וטמנתי אותם תחת זית אחד, זית רענן יפה פרי תואר, ואני טרפתי בפי ושאגתי כארי ואמרתי שהיה מר כלענה, כי המר שדי לי, וקראתי לו אלון בכות, לפי ששם קברתי כל מחמד עיני, פירושי התורה והמצוה הנחמדים מזהב ומפז רב⁸.

משנכנס לעיר הושלך ר' אברהם לבית האסורים. לאחר כשישה חודשים⁹ הועבר לארזיליא¹⁰ ומשם לצפון אפריקה. תחנתו הראשונה היתה באלקסר כביר שבחוף הצפוני-מערבי של מרוקו. לאחר שהות של 14 חודש בקירוב, שבמהלכם זכה לסיוע רב מהקהילה המקומית, הגיע בשנת 1497 ('בעבור זכות אבות'), כרכים מאחיו היהודים, לעיר פאס שבמרוקו¹¹.

6 צוור המור, דברים דף ח ע"א. בפירושו לפרשת בחקתי הוא מבאר, שה' שב ואיים על ישראל: 'הבאתי אתם בארץ איביהם' (ויקרא כו:מא), אף על פי שכבר קדם לכן איים עליהם בגלות (שם, לג, לח ועוד), משום שגם בגלות לא חזרו בתשובה, 'וכשראה שהוסיפו בה על חטאתם פשע, הביא אותם בארץ איביהם, שהם ארבים אחרים יותר אכזרים מהראשונים, כמו שראינו שנתגרשו היהודים מקשטילייה, לפי שהיו בה כמלכים, ובאו לפורטוגאל ועשו מה שעשו לנו ולתורותינו' (ויקרא, דף יח ע"א).

7 '...שני בני, שהיו קירות לבי, שלקחום בעל כרחם להמיר דתם' (אשכנזי, אסתר, שם). על תגובת היהודים לנכוח הנסיונות לאלץ אותם, ובמיוחד את הצעירים שבהם, להמיר את דתם, הוא כותב: 'הנה ראינו בעינינו במלכות פורטוגאל בזמן הגירוש, שלקחו הבנים והבנות באונס להעבירם על דת ולהמירם, שהיו חונקים עצמם ושוחטים עצמם ונשותיהם, ובפרט בראשונה, שהגזירה לא פשטה אלא בבנים ובנות, היו לוקחים הבנים והבנות ומשליכים אותם בבורות להמיתם בחייהם או לחונקם ולשוחטם ולא שיראו אותם עובדים עבודה זרה' (שם, עמ' מ).

8 שם, עמ' כב. אוכזר חיבוריו הסב לר' אברהם צער רב, והוא נותן לכך ביטוי בכמה מקומות בפירושו לתורה. בביאורו על פרשת וירא הוא כותב: 'ובפירוש התורה שהנחתי בפורטוגאל בגירוש מצאתי פירוש אחר בפרשיות הראשונות שהיו לי מרבינו נסים ז"ל, הביאו בשם רבינו יונה ז"ל, וכתבתיו שם ואיני זוכרו בעונותי' (צוור המור, בראשית, דף כד ע"א). בפירושו לפרשת נצבים הוא מצטט על-פי זכרוננו מספר הישר לרבנו תם, ומוסיף: 'איני יודע אם אני מכוון הדבר בטוב, כי בחיבור הראשון שנשאר בפורטוגאל הבאתי ראיות גדולות לדברי הגאון, אבל אני איני זכור בטוב עכשיו, ולא כתבתי זה בכאן אלא להציב ציונים ולתת רמזים למעיין אם יבוא לידו ספר הגאון' (שם, דברים, דף כח ע"ב), וראה עוד להלן, הע' 15.

9 שם, שם.

10 ויקרא, דף יח ע"א.

11 בפירושו לפרשת מסעי הוא כותב: 'בעונותינו, גלות ירושלים אשר בספרד כבר נתגרשו כולם ולא נשאר איש בכל המלכויות, וזלתי הנשארים אשר נשארו מן השבי ומן המלקות ומן הדבר והרעב, נסים ופולטים מחרב אדום למלכות פרס ולמלכות ישמעאל, והגם כל המקן ישראל מכל גלות ספרד במלכות פאס, עד שנתקיים בנו בעונותינו 'ונשאתם מתי מספר תחת אשר הייתם ככוכבי השמים לרוב'.

בבוא ר' אברהם סבע לפאס חלה במחלה קשה, אך החלים ושבו לדרוש בריבים¹². לאחר שמצבו הוטב יחסית¹³, החליט ר' אברהם לשוב ולכתוב את פירושו על המקרא ועל מסכת אבות שנותרו בפורטוגל. בא' בניסן שנת ר"ס סיים את הפירוש לתורה, כעבור חודשיים סיים את הפירוש למסכת אבות, ושלושה או ארבעה חודשים מאוחר יותר את הפירושים על מגילת אסתר ומגילת רות. את חיבוריו הראשונים שאבדו כינה בשם 'צורר' (כגון: צורר המור, צורר הכסף), 'לפי שהם צוררות כספי וזהבי', אך את האחרונים כינה בשם אשכול הכופר, 'לפי שהוא דומה קצת לצוררות כספי'. אולם הוא ידע, שהפירושים החדשים נפלו באיכותם, וכנראה שגם באורכם¹⁴, מן הראשונים, 'לפי שהשכחה והזקנה נתוספת בי ונתחבר עם זה מיעוט הספרים שהיה לי בראשונה לרב מאוד'¹⁵.

(דברים, כח:סב; בפסוק שלפנינו כתיב: 'ונשאתם במתי מעט' וכו', וכנראה נתחלף לר' אברהם סבע פסוק זה בפסוק אחר מספר דברים [ד:כז]: 'ונשאתם מתי מספר בגוים' וכו' — במדבר דף כג ע"ב, וראה גם יקרא, דף יח ע"א).

12 בפירושו לפרשת ואתחנן הוא מספר: 'זה דרשתי בכל בתי כנסיות של קהל פאס אחר שעמדתי מחוליי, כי בעונותי כשבאתי לכאן מייד נפילתי חולה, ואמרתי, כי מן התורה, מן הנביאים, מן הכתובים חייב אדם להודות לשם ולעשות הגומל שהצילה והעלהו מטיט היוון... וע"ז השלמתי, שכפי הטובות שקיבלתי מהשם שהחיני וקיימני, ראוי לי לתת תודה לה' ולעשות הגומל כפי מה שנתחייבתי מהתורה, מהנביאים, מהכתובים, אחר שהשם עשה עמי נסים גדולים והראה כי תחיית המתים בכת יוכלתו וגבורתו' (דברים דף ו ע"ב — דף ז ע"א).

13 בפירושו על פרשת ויחי הוא כותב במפורש: 'ובארץ עניי בארץ ישמעאל הפני אלהים' (בראשית דף סג ע"א, על-פי בראשית מא:נב). גם סיכומו לחלואות שפקדו אותו ואת העם מאז גלות ספרד מלמד, לדעתי, על תחושתו שחמו צרותיו: 'אם נמנה המסעות שהלכנו מעת שגלינו מספרד עד היום, שהם שמונה שנים [= שנת 1500 לערך], תמצא שהם יותר מאלף מסעות בים וביבשה' (בראשית, דף כג ע"ב). אולם אפשר למצוא אצלו גם התבטאויות קשות באשר ליחסם של המוסלמים כלפי מגורשי ספרד. בפירושו על הקללות בפרשת כי תבוא (דברים, דף כג ע"ב) הוא כותב, בין היתר: "והיתה נבלתך למאכל לעוף [בספרים שלנו: לכל עוף] השמים" (דברים כח:כו), כי אחר שתגוס מלפני אויבך יהרגוך בדרכים ותהיה נבלתך לעוף השמים, כמו שקרה בעונותינו לנסים מפורטוגאל לארץ ישמעאל'. ברם, לדעת אברהם גרוס, כוונתו של ר' אברהם סבע בדבריו אלה ליהודים שיצאו מפורטוגל לפני גזירת הגירוש; ראה A. Gross, 'R. Abraham Saba's Abbreviated Messianic Commentary on Haggai and Zechariah', in: Isador Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History*, Massachusetts — London 1979, vol. I, p. 396, r. 65.

14 בעמודו על הקושי בשמות יט:ט: 'ויגד משה את דברי העם אל ה'', אף על פי שפסוק אחד בלבד קודם לכן נאמר: 'וישב משה את דברי העם אל ה'', הוא כותב: 'כל המפרשים נבוכו בזה ופירשו בו פירושים שונים, אינני חמור נושא ספרים, וכבר הארכתי בהם בחיבור הראשון' (שמות, דף טז ע"ב).

15 אשכול, אסתר, עמ' כב. במקומות רבים בפירושו לתורה מבכה ר' אברהם את אוכרך ספרייתו העשירה. בפירושו על פרשת ויצא הוא כותב: 'ורז"ל גילו בכאן מסתורים גדולים, שהם כבשוננו של עולם, כענין קץ משיחנו ועיכוב הגאולה, בסיבת אבן הזאת הגדולה (בראשית כט:ב), שהיא לב אבן, הינם כתובים בספרי הוזהר ואינם בידי, כי נגזל ממני בעונותי בגירוש פורטוגאל' (בראשית, דף לה ע"א). בדיננו בפרשת נצבים בנושא התשובה הוא מזכיר את דברי רבנו תם בספר הישר, אך מתנצל שאין ביכולתו לצטטם במדויק, 'לפי שבעונותי אין לי ספר, שכולם נשארו בפורטוגאל' (שם, דברים, דף כח ע"ב). במקום אחר מתנצל ר' אברהם בפני הקורא על שאיננו מביא דברים בשם אומרם, 'לפי שאין לי ספרים מספרי התלמוד והמדרשים והוזהר ולא ספר אחר, וזאת חמישה חומשי תורה, אלא מה שאני זוכר מהזמן הקדום בסוד אלוהי עלי אהלי' (מנור, לתולדותיו וכו' [להלן, הערה 19], עמ' 228 שר' 65–68). ברם, למרות חסרון ספריו מרבה ר' אברהם סבע לצטט

בשנת 1508 היה ר' אברהם בעיר תלמסאן, שבה חיבר שני חיבורים קבליים לבקשת ר' עלאל אלתאריך, והעתיק את הספר לבגת הספיר¹⁶. על קורותיו לאחר מועד זה אין בידינו מידע ברור ובדוק. יש הסוברים שהוא נשאר בפאס עד יום מותו¹⁷, אולם הדעה הרווחת בקרב החוקרים היא, שר' אברהם יצא מפאס לאדריאנופול שבתורכיה, על מנת להדפיס בה את פירושו על התורה, ומשם שיגר שאלות לר' אליהו מזרחי¹⁸. מאדריאנופול הפליג לאיטליה, אך על סיפון האונייה שבה הפליג נפטר ממחלת המעיין, שממנה סבל שנים רבות. שנת פטירתו אינה ידועה, אך ברי, שבשנת 1538 לא היה עוד בין החיים¹⁹.

בנוסף על חיבוריו שכבר צוינו לעיל, מזכיר ר' אברהם גם פירושים שחיבר על המגילות איכה²⁰, קהלת²¹ ושיר השירים²², וכן את פירושו על הפרק הראשון במסכת ברכות²³. מעדות בלתי ישירה מסתבר שחיבר גם פירוש על ספר תהלים²⁴.

כפי שכתבנו לעיל, פירושו הראשון של ר' אברהם סבע על מסכת אבות לא שרד. בכמה מקומות בביאורו לתורה הוא מבכה את אובדן פירושו זה. בביאור על בראשית ב:ג הוא

דרשות של חז"ל משני התלמודים ומהמדרשים (בעיקר ממדרש הגלוי וממדרש הנעלם), את התרגומים הארמיים למקרא, את ספר הוזהר ואת חיבוריהם של רבים מקדומי, ובהם רי"ף, רמב"ם, ראב"ד, רד"ק, רבנו יונה, רמב"ן, רלב"ג, רבנו בחיי, ר"י קנפנטון, רבי יצחק די ליאון, והצרפתים רש"י, רבנו תם והרא"ש.

16 שני החיבורים הם: 'פירוש התפילות על דרך הסוד' ו'פירוש על עשר ספירות' (ראה ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י [תרצ"ג-ד], עמ' 504 מס' 49; מ' חלמיש, 'על המקובלים במרוקו, דעת, 16 [תשמ"ז], עמ' 93).

17 י"מ טולידאנו, נה המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 82-83. ר' אברהם סבע שחי בדור ההוא באדריאנופול איננו זהה, לדעתו, עם ר' אברהם הספרדי. לחלופין משער הרב טולידאנו, שר' אברהם נסע לתורכיה דרך איטליה כדי להדפיס את ספרו, אך חזר לפאס ושם נפטר.

18 ראה שו"ת מים עמוקים לרא"ם, ירושלים תש"ל, סימנים כה-כו.

19 על-פי מסורת המובאת על-ידי ר' יוסף סמברי, ר' אברהם נפטר בערב יום הכיפורים בקרבת חופי ורונה, לא לפני שהציל את הספינה שבה הפליג מטביעה בסערה תמורת הבטחה מצד קברניט הספינה להביאו לקבר ישראל בוורונה (ליקוטים מספר דברי יוסף לר' יוסף בן יצחק סמברי, מהר" אברהם ברלינר, פרנקפורט 1896, עמ' 46-47). לסיכומים מפורטים על תולדות חייו של ר' אברהם סבע, ראה: נה המערב (לעיל, הערה 17), עמ' 81-83; הקדמתו של א' גרוס לצדור המור, מהר" י אלנקוה, ח"א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 19-24; ובמיוחד: ד' מנור, 'תולדותיו של ר' אברהם סבע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 208-231, ומראי המקומות המובאים שם בעמ' 208 הערה 3. שם, עמ' 226-228, מביא מנור רשימה אוטוביוגרפית מתוך צדור המור, המצויה אך ורק בכתבייד, ובה פרטים רבים וחשובים על תלאתיו של ר' אברהם מאז גירשו מספרד.

20 צדור המור, בראשית, דף ד ע"א; שמות, דף כ ע"א; במדבר, דף כ ע"ב; דברים, דף ג ע"א.

21 שם, בראשית, דף מא ע"ב, דף סב ע"ב; ויקרא, דף ה ע"א, דף יג ע"ב; במדבר, דף ג ע"ב ודף טו ע"א.

22 שם, בראשית, דף יח ע"ב, דף נט ע"ב; שמות, דף ג ע"ב, דף יב ע"ב; במדבר, דף כ ע"ב; דברים, דף יב ע"א, דף כז ע"א.

23 שם, שמות, דף י ע"ב — דף יא ע"א.

24 לסקירה מפורטת של חיבוריו, ראה נ"ט ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו, ברקלין תרצ"ז; ד' מנור, 'כתבי ר' אברהם סבע', ספונות, יח (תשמ"ה), עמ' 317-338. לסיכום השקפת עולמו ודעותיו על רקע מאורעות דורו, ראה: ג' נגאל, 'פרק בהגותו של דור גירוש ספרד', סיני, עד (תשל"ד), עמ' 50-פ; ובמיוחד: A. Gross, The World of Rabbi Abraham Saba (Diss.), Harvard University 1982. על הקטעים האסכטולוגיים בצדור המור ראה גם: י' תשבי, משיחות בדור מגורשי ספרד ופורטוגל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 33-35. ועוד. על דרכי הפרשנות בצדור המור ראה מאמרי: 'לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפירושו על התורה, מגדים, ז (תשמ"ט), עמ' 31-47.

מצטט מפירושו על מסכת אבות ה:ה, ומוסיף: 'וכבר הארכתי בזה בפירוש מסכת אבות, כי מרגלית טובה היתה בידי ונאבדה ממני בעוונותי בפורטוגאל', כי טמנתיהו וקברתיהו בלשכונה תחת האלון²⁵. בהמשך הוא מצטט שני ביאורים נוספים מפירושו על מסכת אבות ומסיים: 'ובעמלי שטרחתי לפרש מסכת אבות ולקשר הכלה מראשה ועד סופה הארכתי בה²⁶. הוא שב ומקונן על אובדן הפירוש למסכת אבות בראשית ביאורו לפרשת חיי שרה: '...ושם הארכתי בפירוש על מסכת אבות, ואוי ואבוי כי מרגלית טובה היתה בידי ונאבדה ממני בפורטוגאל בעוונותי²⁷.'

כאמור, ר' אברהם סבע חזר וכתב את פירושו למסכת אבות לאחר שהחלים ממחלתו. בקולופון שהוסיף בסוף הפירוש (דף 46 בכה"י – ראה להלן) הוא מעיד כי סיים את כתיבתו 'בעיר ההוללה, פא"ס המעטירה, ביום ה', ב' ימים לחודש סיון, שנת חמשת אלפים ומאתיים וששים ליצירה'.

בקולופון כותב ר' אברהם עוד, כי קרא לפירושו בשם צרור החיים, לפי שמסכת אבות 'מביאה האדם לחיי העולם להיות נפשו צרור בצרור החיים עם השם הנעלם'. בגוף הפירוש (דפים 23–25), וגם בקולופון הנ"ל, עומד ר' אברהם על חשיבותה של מסכת אבות ועל 'יחודה'. לדבריו דומה מסכת אבות לתורה שבכתב, מכיוון שהתורה תלויה במעשה ולא במדרש, ובמסכת זו נמצא 'שורש המידות והמעשים והמוסרים'. מכאן גם הדמיון המבני שבין מסכת אבות לתורה, דהיינו: חמישה פרקים, כנגד חמישה חומשי תורה. הפרק השישי של המסכת, פרק 'קניין תורה', הוא סיכום של כל מעלות התורה, כשם שספר דברים אינו אלא חזרה על התורה כולה עבור דור הבנים, שלא עמדו במעמד הר סיני ולא קיבלו את התורה עם אבותיהם.

אולם אף פירושו השני של ר' אברהם סבע לא הגיע אלינו בשלמותו. בכתב-יד, המצוי באוסף מרצבכר שבפונקפורט²⁸ והמכיל גם את פירושו למגילת אסתר ולמגילת רות, שראו כבר אור בדפוס²⁹, נשתמר רק חלק מהפירוש על מסכת אבות (החל בפרק ד משנה טו). ככל הידוע לי, להוציא מספר קטעים³⁰, פירוש זה לא נדפס מעולם.

25 בראשית, דף ה ע"ב.

26 שם, דף ו ע"א.

27 שם, דף כה ע"א. ברשימתו האוטוביוגרפית הוא מספר על פירושו למסכת אבות: 'וכן חיברתי שם פירוש מסכת אבות / אשר עליו עיני ולבי דוה / מוכתר בכל מיני עדי וקשורים / ושם דרשתי סמוכים בכל ששה טורים / טורי אבן ופרקים בשמות הסגנים והחורים / קשור בבתי הנפש והלחשים כתוב בתומים ואורים' (מנור, 'לתולדותיו וכו' [לעיל, הערה 19], עמ' 227 שו' 21–25).

28 מספרו Heb. 8°163/1, אוסף מרצבכר מס' 120; מספרו במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים: 10606. כתב-היד נזכר ברשימת כתבי-היד באוסף מרצבכר שערך ר"נ רבינוביץ (אהל אברהם, מינכן תרמ"ח, עמ' 12 מס' 20), אולם ללא תיאור כלשהו. לעומת זאת, אין הוא מוזכר כלל אצל E. Roth & L. Prizs, *Hebraeische Handschriften in Deutschland*, Wiesbaden 1982.

29 ראה לעיל, הערה 2.

30 הקטע הגדול ביותר, הכולל פירוש מקוצר לנבואות חגי חכריה, פורסם על-ידי א' גרוס (לעיל, הערה 13). שני קטעים קצרים מהפירוש על אבות ה:ט פורסמו על-ידי י' תשבי, 'דפי גניה מחיבור משיח-מיסטי על גירוש ספרד ופורטוגל', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 99–100 הערה 160. קטעים בודדים, ובכלל זה הקולופון שבסופו, נתפרסמו גם בדיסרטציה של אברהם גרוס (לעיל, הערה 24). במיוחד יש לציין את הנספח בעמ' 252–253, שם הובאו קטעים מרפים 23–25 בכתה"י, שבהם דן ר' אברהם במבנה

כתב־היד הנ"ל מחזיק 211 דפים, כתובים בכתיבה ספרדית רהוטה, שכל אחד מהם מחזיק בין 24 ל-26 שורות. שלושת החיבורים שבו מסודרים באופן הבא: דפים 2א-46ב: הפירוש על מסכת אבות; דפים 47א-122א: הפירוש על מגילת רות; דפים 123א-211ב: הפירוש על מגילת אסתר. דפים 205 ו-208 חסרים. דפים 209-211 שונים מקודמיהם, שכן הם כתובים בכתיבה מאוחרת, באותיות קטנות בהרבה מאלו שבדפים הקודמים, וכל אחד מהם מחזיק 42 שורות. כתב־היד נשתמר כמעט ללא פגם, ובכלל זה גם ההערות וההגהות שבשוליו. בצד שמאל של כל דף כתוב שם הפרק, ובסוף כל דף מצוי שומר־דף, דהיינו: המלה הראשונה של העמוד הבא. המלים הראשונות של המשנה או העניין שעליהם מוסב הפירוש כתובות באותיות גדולות, דבר המקל מאוד על ההתמצאות בתוך החיבור. במיוחד מובלטות המלים הראשונות של משנה ד בפרק ו: 'כך היא דרכה של תורה', המשתרעות על פני כשורה שלמה.

מן הקולופון של מעתיק כתב־היד בסוף הפירוש למסכת אבות עולה, כי הועתק על־ידי שם טוב בן יעקב אמיגו, אשר כתבו לצורך עצמו. ההעתקה הסתיימה בכ"ו כסלו ה' רפ"ד [1524], דהיינו: כ"4 שנים בלבד לאחר שיצא מתחת ידו של ר' אברהם סבע. בסוף הפירוש למגילת רות הוסיף שם טוב אמיגו שיר בן תשע שורות, שבו הוא מספר, כי סיים את העתקת הפירוש בתאריך ט"ז טבת ה' רפ"ד, כלומר: פחות מחודש ימים לאחר שסיים את העתקת הפירוש על מסכת אבות.

במאמר זה ניסיתי לרכז את פירושי של ר' אברהם סבע על מסכת אבות, שנשתקעו בפירושו על התורה, על מנת להקל על הוצאתו לאור של כתב־היד בעתיד. מקצת הפירושים מוסבים אמנם על אותו חלק מביאורו למסכת אבות שנשתמר בכתב־היד הנ"ל, אך כמחצית מן הפירושים מוסבים על חלקה הראשון של המסכת, שהביאור עליה לא שרד, ומכאן החשיבות הרבה שבפרסומם.³¹ להלן הפירושים.

פרק ב

ד...ועל דרך זה פירשתי ואל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע, ר"ל להבינו, כי סופו להישמע' ולהבינו אדם אחר. ואחר שאדם אחר יבינהו, גם אני כמוהו, ולכן יש לך להשתדל תמיד בעיני נמרץ ולא תדחהו למחרת, וזהו 'אל תאמר לכשאפנה אשנה'³².
ו...לכן תמצא בהלל הזקן, שנאמר בו: 'אף הוא ראה גולגולת אחת שצפה על פני המים'. וכי האחרים לא ראו הגולגולת שצפה, אלא הלל? אבל הרצון בו, לפי שהלל היה יודע במעלת התורה, ולכן אמר בו 'אף הוא ראה' מה שלא ראו אחרים, לפי שלא ירדו לעומקן של דברים, וחושבים שכל דברי העולם מקרה הוא היה להם. אבל הוא חזר [=ייחס] הדבר להשגחה גמורה וכל דבריו משפט. ולכן אמר: 'על

ובחשיבותה של מסכת אבות, ואת הנספח בעמ' 255-256, שם הובאו קטעים מדפים 30-31, שבהם הוא מבאר את המשנה: 'פת במלח תאכל' (ו:ד).

31 רשימה חלקית של מראי מקומות, המלמדים על 'תוכנו של צרור החיים ועל זיקתו לכתבים אחרים של המחבר', פורסמה על־ידי מנור, 'כתבי וכו' (לעיל, הערה 24), עמ' 326.

32 במדבר, דף יב ע"א.

דאטפת אטפוף, כי במדה שאדם מודד בה מודדין לו. וללכך ולצרף זה דק ככפור³³ תמצא, שרמז בזה, 'אף הוא ראה גולגולת אחת' כמו שראה אלישע-אחר גולגולת אחת על פני הארץ, כמוזכר בסוף קידושין³⁴: 'מאי חזא? לישנא דגברא רבא³⁵ חזא דקא גריר לה דבר אחר', פירוש: שגורת אותה פי חזיר, ואמר: 'פי שהפיק מרגליות לוחכת העפר? נפק וחטא'³⁶ וכו', ובסיבת זה אמר: 'לית דין ולית דייין'. אבל הלל הזקן גם הוא ראה גולגולת אחת שצפה על פני המים כאלישע, משם ראה והבין השגחת השם ואמר 'על דאטפת אטפוף' וכו', וכל זה לפי שראה והסתכל בעומקן של דברים ופנימיותם ולא כנגלה מהם, וכל זה מצד התורה³⁷.

ז... כמו שפירשתי במסכת אבות על 'מרבה ישיבה מרבה חכמה', שהוא כנגד 'מרבה בשר מרבה רמה', כי מצד תענוגותיו מרבה בשר, והבעל ישיבה מרבה חכמה ו'קנה שם טוב' ו'קנה לעצמו דברי תורה'³⁸.

ט והחכם האמיתי ראוי לו ליזהר מתחבולות היצר הרע, הוא נחש הקדמוני, כמו שפירשתי במשנה 'איזו היא דרך רעה שיתרחק ממנה האדם', כי האדם צריך לידע הדברים הרעים, בעניין שידע להתרחק מהם, כמו שהסנהדרין היו יודעים כשפים לבטל הכשפים ולהישמר מהם³⁹.

פרק ג

ב, ו... שלא היו יכולים לעסוק בתורה, אלא שהיו עוסקים ביניהם בין אדם לחברו בהיחבא, כמאמר רבי שמעון במסכת אבות, שאמר: 'עשרה שיושבים ויש ביניהם דברי תורה', לפי שזה היה בדורו של גזירה, שלא היו מגיחים להם לעסוק בתורה, אלא היו עוסקים בסתר בין אדם לחברו. אבל התנא האחר שדיבר בזה: 'עשרה שיושבים ועוסקים בתורה' — בפרהסיא, לפי שלא היה בדורו של הגזירה. אבל האחר, שהיה בדורו של הגזירה, אמר: 'ויש ביניהם דברי תורה' — בסתר. וזה שאמר: 'ומנין אפילו אחד? שנאמר: "בכל המקום אשר אזכיר את שמי" (שמות כ:כא), כי הגזירה היה באופן שאפילו שניים לא היו מתחברים יחד, שלא יאמרו שהוא לעסוק בתורה, ולכן אמר שאפילו אחד שחושב בתורה בינו לבין עצמו⁴⁰.

33 על-פי דניאל יא:לה ושמות טז:יד. ביטוי זה היה שגור כנראה בפיו של ר' אברהם, שכן הוא חוזר עליו בשינויי לשון גם במקומות אחרים, כגון: 'ולברר זה דק ככפור' (בראשית, דף יד ע"ב).

34 צ"ל: 'בסוף פרק קמא דקידושין', והוא בדף לט ע"ב. אולם שם אין מדובר על גולגולת, כפי שמספר ר' אברהם עצמו בהמשך, אלא על לשון שנגררה בפי 'דבר אחר'.

35 בש"ס שלפנינו: 'לישנא דחוצפית המתורגמן', אך גירסתו של ר' אברהם מתאימה לגירסת כ"י מינכן והדפוס הראשון, וניציאה ר"פ.

36 בש"ס שלפנינו: 'פה שהפיק מרגליות ילחך עפר נפק חטא', וכן גירסת כ"י מינכן (אך שם: 'ילחוך').

37 בראשית, דף כה ע"א.

38 שם, דף מא ע"א.

39 שם, דף ח ע"א.

40 דברים, דף ז ע"ב — דף ח ע"א. ר' אברהם מבחין בין הביטוי 'ויש ביניהם דברי תורה' לבין הביטוי 'ועוסקים בתורה'. הראשון מוסב על שעת הגזירה, כאשר לימוד התורה נעשה בהיחבא, ואילו השני על הזמן שבו לימוד תורה היה בפרהסיא וללא כל חשש. ברם, ביאור נאה זה מבוסס על שלוש עובדות שגויות, הנובעות מכך שר' אברהם סבע ציטט ממסכת אבות על-פי זכרונו, מבלי לעיין בספר:

ו...ולזה אמר התנא: 'עשרה שיושבים ועוסקים בתורה שכינה שרויה ביניהם', לפי שעשרה כמאה. 'ומנין אפילו חמישה, ומנין אפילו אחד', לפי שהאחד הוא כמו עשרה, מאה ורבעה⁴¹.

...ולכן אמר במסכת אבות: 'עשרה שיושבים ועוסקים בתורה שכינה עמהם' וכו' 'ומנין אפילו חמישה... ומנין אפילו אחד' וכו', להורות שרבים הם כמו יחיד, והיחיד הוא כמו רבים, ובכולם השם מצטרף עמהם, שהוא יחידו של עולם וכן הוא כמו רבים, כי 'מלא כל הארץ כבודו' (ישעיהו ו:ג)⁴².

יד...וכל זה רמז במשנת 'חביב אדם שנברא בצלם', שזהו כל מין האדם. ואחר כך אמר 'חביבין ישראל', אף על פי שהם מין האדם יש להם חיבה יתרה בנתינת התורה, וכן מין ישראל יש בהם הבדל אלו על אלו בחכמה ובמצוות, שכל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, וזהו 'חיבה יתרה נודעת להם' ליחידי סגולה⁴³.

יד, טו וזה שאמר התנא: 'חביב אדם שנברא בצלם', כי כל האדם נברא בצלם שווה ובהכנה, אבל לא רצה אחד מהם עד שכאו ישראל, וזהו 'חביבים ישראל', שחיבבו לשם, ולכן 'ניתן להם כלי חמדה', שהיא התורה. ולפי שנראה כי משוא פנים יש בדבר, כי ה' רצה ובחר בישראל לתת להם את התורה, לפי שהם קדמו לעולם, לזה סמך מיד ואמר:

א. האמירה: 'עשרה שיושבים ויש ביניהם דברי תורה' אינה קיימת בפרקי אבות. ככל הנראה נתחלפה לו אימרה זו באימרה שבמשנה ב: 'שנים שיושבים ויש ביניהם דברי תורה' וכו'.

ב. האמירה שבמשנה ב לא נאמרה על-ידי ר' שמעון, אלא על-ידי ר' חנינא (או, על-פי גירסאות אחרות, ר' חנניה) בן תרדיון. ר' שמעון, לעומת זאת, אמר את משנה ג, שתוכנה דומה לזה של משנה ב: 'שלושה שאכלו על שולחן אחד ולא אמרו [בהמשך המשנה: 'ואמר'] עליו דברי תורה' וכו', ולכן נתחלפו לו שמות התנאים.

ג. סופה של משנה ב, שאותה ר' אברהם מסב על שעת הגזירה, התחלף לו בסופה של משנה ו, המוסבת, לשטתו, על לימוד תורה בפרהסיא. הוא גורס: 'ומנין אפילו אחד? [= שיושב ועוסק בתורה בשעת השמד ששכינה שרויה אצלן], שנאמר: "בכל המקום אשר אזכיר את שמי"'. אולם פסוק זה מובא בסוף משנה ו, כראיה לכך שאפילו אחד היושב ועוסק בתורה שכינה שרויה אצלו, ואילו במשנה ב נאמר: 'ומנין שאפילו אחד יושב ועוסק בתורה, שהקב"ה קובע לו שכר? שנאמר: "ישב בדד וידם כי נטל עליו" (איכה ג:כו).

אין להניח שלפני ר' אברהם סבצ היו גירסאות אחרות במשנתנו, שכן גירסת כל כתבי-היד החשובים של המשנה (כגון: כ"י קופמן, כ"י פארמה, דה רוסי 138 ו-984, כ"י פריס 328–329, וכן בכ"י מן הגניזה שבאוסף אנטונין [פורסם על-ידי א"י כץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל]) והדפוס הראשון (נפולי רנ"ב) זהה לזו שלפנינו. ברם, אין בכלל זה כדי לפגום בפירושו, המסב את משנה ב על שעת השמד ואת משנה ו על שעת הרווחה. אולם יש לציין, שלפירושו של ר' אברהם, המבוסס בין היתר על ההבחנה שבין הביטוי 'יש ביניהם דת', לביטוי 'ועוסקים בתורה', אין יסוד על-פי אותם כתבי-יד (כ"י קופמן, כ"י פארמה, דה רוסי 138 וכו') מן הגניזה שבאוסף אנטונין, המחליפים בין שתי הלשונות הללו באותה משנה עצמה: 'שנים שהיו יושבים ואין ביניהם דברי תורה הרי זה מושב ליצים... אבל שנים שיושבים ועוסקים בדברי תורה שכינה ביניהם' וכו', דבר המלמד, כי לשינוי הלשון שבין משנה ב למשנה ו אין כל חשיבות פרשנית. מאידך גיסא, נכונה קביעתו, שר' שמעון בר יוחאי, אשר לו הוא מייחס את משנה ב, חי בשעת השמד, ואילו ר' חלפתא איש כפר חנניה, בן הדור החמישי לתנאים, ששנה את משנה ו, לא סבל מגזירות הגויים כרשב"י.

41 ויקרא, דף יב ע"ב.

42 דברים, דף יא ע"א.

43 ויקרא, דף יג ע"א.

'הכל צפוי והרשות נתונה', כלומר: לא תאמר כן ולא תחשוב על ה' תועה, כי הכל היה צפוי מתחילת העולם כל מה שעתיד להיות, ועם כל זה הרשות נתונה לכל אחד ולכל אומה ולשון וכדת אין אונס. 'ובטוב העולם נידון', כי במידת טובו בראו באופן שכל אחד יבחר הטוב והנאות. והמחשבה אינה כלום, כי 'הכל הולך אחר המעשה'⁴⁴ ולא אחר המחשבה, כי דברים שכלב אינם דברים, וזה קישור נפלא בדברי רבי עקיבא⁴⁵.

...וכמו שפירשתי במשנת 'חביבים ישראל', כי השם כשכבא לתת התורה זרח משעיר והופיע מהר פארן (על-פי דברים לג:ב), אם יקבלוה, ולא רצו עד שבאו ישראל וקיבלוה. אבל אם היו רוצים הכנה טובה, היה להם כמו לישראל, וזהו 'חביב אדם שנברא בצלם', שזהו על מין האדם. 'חיבה יתרה נודעת' לפרטים. ולפי שזה נראה שנשא פנים לישראל, כי מתחילת העולם היה דעתו ליתנה לישראל, והלך אל דרום וסבב אל צפון לקרר דעתם. לזה סמך מיד ואמר: 'הכל צפוי והרשות נתונה', כלומר: לא תחשוב על ה' תועה, כי הכל בבחירת האדם 'והכל צפוי והרשות נתונה', והדבר היה בבחירתם אם ירצו⁴⁶.

יח ראה להלן פירושו על ד:א.

פרק ד

א אגיד לך בכאן מהרשום בכתב אמת בקצרה מה שאזכור ממה שכתבתי בפירוש התורה ובפירוש מסכת אבות במשנת בן זומא⁴⁷. ארבע (!) שנכנסו לפרדס החכמה לחבר את האהל להיות אחד, הן: בן עזאי ובן זומא, רבי עקיבא ואלישע-אחר. בן עזאי הציץ ומת, עליו הכתוב אומר: 'יקר בעיני ה' המותה לחסידיו' (תהילים קטז:טו), כמוזכר בחגיגה (יד ע"ב). ואלו הארבעה ירדו לגן לרעות בגנים וללקוט שושנים, והוא מסתרי התורה. ואמר, כי קצת מהם נטרפו ולא יכלו להשיג השגה שלימה, ולכן אמרו, כי אחד מהם נדבקה מחשבתו למעלה ולא השיג אמיתת הדבר עד שנתפרדה חבילה. ובן זומא הציץ ונפגע מצד רוח עוים ונטרף ונשתבש, עליו אומר: 'דבש מצאת' (משלי כה:טז). רבי עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום. ואף רבי עקיבא ביקשו מלאכי השרת לרוחפו. אמר להם הקב"ה: הניחו לו לזקן, כדאי הוא להשתמש בכבודי. אלישע-אחר קיצץ בנטיעות, לפי שנכנס ולא ידע ליזהר וטעה בייחוד והפריד הבניין והוא נרגן מפריד אלוף. ולכן תמצא שחילק בן זומא משנתו לארבעה חלקים, כנגד ארבעה שנכנסו לפרדס. ולכן אמר: 'בן זומא אומר איזהו חכם הלומד מכל אדם', לפי שהוא הציץ ונפגע מצד חסרון החכמה ולא נתיישב בדברי החכמה. לזה אמרו: אם כן הוא 'איזהו חכם הלומד מכל אדם', לפי שאני רואה שמקרה הכסיל גם לי יקרני⁴⁸.

44 בגירסאות שלפנינו: 'והכל לפי רוב המעשה'.

45 בראשית, דף ו ע"א.

46 דברים, דף כח ע"ב.

47 בכמה מקומות בפירושו לתורה מפנה ר' אברהם לפירושו על 'משנת בן זומא', ראה בראשית, דף ח ע"א;

דף יד ע"ב; דף טו ע"א ודף נח ע"א; ויקרא, דף ו ע"ב.

48 על-פי משלי כ:טו: 'כמקרה הכסיל גם אני יקרני'; החלפת 'אני' בפסוק המקורי ב'לי', נובעת מציטוט על-פי הזכרון.

וכן קישרתי שם זאת המשנה עם סוף הפרק שאמר: 'רבי אלעזר חסמא אומר קינין ופתחי נדה הן הם גופי הלכות, תקופות וגיימטריאות' וכו' (ג:יח). רבי אלעזר חסמא היה תלמיד רבי עקיבא, כמזכר בויקרא רבה (פרשה כג), ונקרא 'חסמא' לפי שחסמוהו, שלא ידע לברך ברכת חתנים וכיוצא בו מהדברים הקלים⁴⁹. ולכן אמר, כי החכם אינו ראוי ליקרא 'חכם' אם לא ידע בכל אלה, ולכן אמר כי 'קינים ופתחי נדה הם גופי הלכות' וכן 'תקופות וגיימטריאות', אעפ"י שהם דברים קלים, הם 'פרפראות לחכמה' ונותנות טעם לחכמה, והחכם לא ייקרא 'חכם' אם לא ידע כל זה, כמו שקרה לי בדבר קל כשחסמוני ולא ידעתי להשיב.

ולכן אמר בן זומא סמך לזה, אחר שבדברים קלים כאלו ייקרא החכם 'חכם', לכן אני אומר: 'איזהו חכם הלומד מכל אדם', ואפילו ברכת חתנים, או ברכת אבלים, או קשר של תפילין, ואין לאדם להתבייש, כי דוד אמר: 'מכל מלמדי השכלתי' (תהלים קיט:צט) ולא היה לו בושת. ונתן טעם לזה: 'כי עדותיך שיחה לי', ומה שאומר הקטן שבתלמידים הוא מהתורה, כדאמרין במדרש קהלת על פסוק: 'דברי חכמים כדרכונות' (קהלת יב:יא) — מנין שאם שמע אדם דבר תורה, אפילו מהקטן שבתלמידים, יהא דומה עליו כשומע מפי הסנהדרין, שנאמר: 'בעלי אספות' (שם), ואין 'אספות' אלא סנהדרין, שנאמר: 'אספה לי שבעים איש' (במדבר יא:טז), ולא כשומע מן הסנהדרין אלא כשומע מפי משה ע"ה, שנאמר: 'כלם נתנו מרעה אחד' (שם)⁵⁰, ולא כשומע מפי משה, אלא כשומע מפי יחידו של עולם, שנאמר: 'כלם נתנו מרעה אחד'⁵⁰, דכתיב: 'ה' אחד' (דברים ו:ד) עד כאן⁵¹. לפי שהתורה כולה שמותיו של הקדוש ברוך הוא⁵², וכמו שהשם אחד, כן נתן לנו תורה אחת, ולכן כשאני שומע תורה מפי הקטן, אין לי בושת לפי שהתורה מדברת עמי, 'כי עדותיך שיחה לי' מדברת עמי. ולכן אמר בן זומא: 'איזהו חכם הלומד מכל אדם'.

ואמר: 'איזהו גבור הכובש את יצרו' — כנגד 'בן עזאי הציץ ומת', לפי שנכנס לפנים ממחיצתו. ולכן יש לו לאדם לכבוש יצרו ורוחו בעניין שלא ייטרף ולא ימות, ועליהם אמר שלמה: 'למה תשומם' (קהלת ז:טז) על הטירוף, וכן: 'למה תמות בלא עתך' (שם), כמו שקרה לבן זומא ולבן עזאי, וזהו שאמרו: 'כמה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות'...⁵³ ועל זה אמר: 'איזהו גיבור הכובש את יצרו, שנאמר: "ומשל ברוחו מלכד עיר" (משלי טז:ל).

49 ויקרא רבה, מהר"מ מרגליות, ג, ירושלים תשט"ז, עמ' תקלא. אולם, על-פי המסופר שם לא ידע ר' אלעזר חסמא לפרוס על שמע. לפני הסיפור על ר' אלעזר ואחריו מדבר המדרש בשבח היודע לברך ברכת אבלים וברכת חתנים, ונראה שזו הסיבה לכך שר' אברהם סבע, שציטט על-פי הזכרון, בלא שיחזיק לפניו את המדרש, טעה וכתב, שר' אלעזר לא ידע לברך ברכת חתנים.

50 את המלה 'כלם' הוסיף ר' אברהם סבע מזכרונו.

51 דהיינו: עד כאן הציטוט מקהלת רבה על הפסוק (בשינויים רבים).

52 השווה הקדמת הרמב"ן לפירוש התורה (מהר"ש שצוועל, ירושלים תשי"ט, א, עמ' ו). בפירושו על התורה מביא ר' אברהם סבע מדברי הרמב"ן יותר מדברי כל פרשן אחר, ראה בראשית, דף יג ע"ב, כט ע"א, נח ע"א, נט ע"א וע"ב; ויקרא, ו ע"ב; במדבר ג ע"ב; דברים ז ע"ב, ט ע"א, יד ע"ב, כב ע"א, לו ע"ב; אשכנזיה, אסתר, עמ' נח ו-פה.

53 דילגתי על מספר שורות שאינן מוסיפות לכיזור המשנה.

'איזהו עשיר השמח בחלקו' – כנגד רבי עקיבא, שנכנס בשלום ויצא בשלום, לפי שהיה עשיר בתורה והיה דורש בתגי אותיות תלי תלים של הלכות והיה שמח בחלקו בהשגתו ולא היה נכנס לפניו ממחיצתו, ולכן ירד לסוף הדברים בלי ערבוב וטירוף וזכה למעלת השלום בעולם הזה ובעולם הבא, וזהו 'אשריך' (תהלים קכח:ב) בעולם הזה, 'וטוב לך' (שם) בעולם הבא, ומהרריה הזאת תוכל להבין הדבר על בריו.

'איזהו מכובד המכבד את הבריות' – כנגד אלישע־אחר, שקיצץ בנטיעות הגן והפריד אלון ונפק וחסא, לפי שחשב ח"ו שהיו שתי רשויות ומיעט כבוד המקום ולא חס על כבוד קונו, ולכן לקח הדבר ברמז: כנגד כבוד השם לקח כבוד הבריות ואמר: 'איזהו מכובד' משום 'כבוד אלהים הסתר דבר' (משלי כה:ב). אבל מן הראיה שהביא תוכל להבין העניין, שאמר: 'כי מכבדי אכבד ובדי יקלו' (שמואל א ב:ל), והוא מאמר השם על בני ישראל, שהיו מבזים את השם ואת מזבחו, וזהו 'כי מכבדי אכבד ובדי יקלו', כי בזי השם ומכבדים עצמם יקלו מעצמם, וזה נאמר על אלישע־אחר⁵⁴.

פרק ה

...וזהו שאמרו במסכת אבות: 'שבעה דברים נבראו ערב שבת בין השמשות: פי הארץ, פי האתון, פי הבאר'⁵⁵ וכו', להורות כי אלו הדברים הם כמו אבות מלאכות לכל שאר המלאכות, והדברים שנתהוו אחר כך הם כמו תולדות לאלו הדברים. ולכן כשנפתחה הארץ אינו דבר מחודש, לפי שהיא נגרת ונמשכת אחר פי הארץ או אחר שאר הדברים הנזכרים שם. וכשנראה דבר אחד שעשה צורף אחד או נפח אחד מצוייר במיני ציורים דקים, שנראה שיד האדם לא נגעה בהם, זה הדבר נמשך ובא מה'צבת בצבת עשויה', שנעשית מאליה בערב שבת. וכן 'הכתב והמכתב', אם נראה סופר או חכם עושה מלאכה דקה או מחבר ספר בלי ספרים מחודשים, אין כל חדש תחת השמש, כי בערב שבת ניתן זה הכח בכתב ובמכתב לעשות זה⁵⁶.
...נתחלקו הנגעים בעור ובבשר ובראש ובזקן ובכל גופו...⁵⁷ וזה כעניין שאמרו באותם שנרמו לאדם הראשון באבריהם, שבכולם לקו: שמשון בכחו, צדקיהו בעיניו, אבשלום בשערו, שאול בצוארו, וזה לפי שהש"י נתן להם מתנות טובות לךמותם לאדם הראשון שנברא בצלמו, בעניין שבהם יעבדוהו, ובאותם אברים עצמם נתגאו והתריסו נגד השי"ת, דין הוא שילקו בהם, ולכן אבשלום נתגאה בשערו והתריס נגד אביו שבשמים ונגד דוד אביו, ראוי ללקות בשערו, וכן צדקיהו בעיניו ואסא ברגליו ושאל בצוארו, שלא חששו לציווי השי"ת, ושמשון בכחו, ואחר שבעל בת אל נכר ונתן לאחרים חילו ובחר והלך אחר מראה עיניו ואמר: 'אותה קח לי לאשה כי ישרה היא בעיני' (שופטים יד:ג)⁵⁷, ולא בעיני המקום, לכן נקרו פלשתים את עיניו. וכבר פירשתי במסכת אבות שאלו הה' רמזים במשנת 'הוי עז כנמר וקל כנשר'

54 בראשית, דף טז ע"א-ע"ב.

55 כתבתייד וכדפוס הראשון הגירסה: 'עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות' (בחלקם חסרת המלים: 'בערב שבת'). כולם גם מקדימים את 'פי הבאר' לפי האתון.

56 בראשית, דף ה ע"ב.

57 אף זה ציטוט על-פי הזכרון. במקור כתיב: 'אותה קח לי כי היא ישרה בעיני'.

וכו'. 'עז כנמר' — לפי שהנמר היא בריה קטנה ויש לה עזות להילחם עם הארי. וכן אבשלום היה לו כח בגאוותו להילחם עם אביו, שנקרא גור אריה. ואבשלום בשערו דימהו לנמר, לפי שנאמר בו: 'היהפך כושי עורו ונמר חברכתיו' (ירמיהו יג:כג), ואלו החברכורות הם בשער הנמר. 'וקל כנשר' — אמר כנגד צדקיהו, דכתיב ביה 'ואת עיני צדקיהו עור' (מלכים ב כה:ז; ירמיהו ט:ז ועוד). ולזה דימהו לנשר, דכתיב ביה: 'כנשר יטוש עלי אכלי' (איוב ט:כו), לפי שיש לנשר ראות מאד והיא פורחת למעלה עד שכנפיו נשרפות ומשם צופה ומביט למטה למקום רחוק, עלי אוכל הראוי לה. 'ורץ כצבי' — כנגד אסא ברגליו, דכתיב ביה: 'חלה את רגליו' (מלכים א טו:כג). ודימהו לצבי, כאומרו: 'וקל ברגליו כאחד הצבים' (שמואל ב ב:יח). 'וגבור כארי' — כנגד שמשון שנקרא אריה, דכתיב: 'גן גור אריה' (דברים לג:כב), וכתיב: 'רץ ידן עמו כאחד שבטי ישראל' (בראשית מט:טז), שהוא דוד שנקרא אריה. וגבורת שמשון היתה למעלה מכל הגבורות, לפי שהיה יחיד בלי רכב וסוס ועם רב, אלא שהיתה הגבורה לרעה, ולכן לקה כנגד כולם בעשרו ובעיניו וברגליו שאסרוהו ובכל גופו, לפי שהוא חטא בכל אלו האברים; 'וגבור כארי' — גם כן כנגד שאול, שאעפ"י שהיה יורע שימות במלחמה, עם כל זה הלך ולא חשש ולקה בצוארו, דכתיב ביה: 'משכמו ומעלה גבוה' (שמואל א ט, ב) וגו', ואח"כ: 'ויקח שאול את החרב ויפול עליה' (שם לא, ד) וגו'⁵⁸.

פרק ו

ד... וחו שאמר התנא: 'פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה', להזהירנו שלא יאכל האדם פת התורה פת חרבה ויבשה, אלא שימלחה ויטעמה כענין המצה, לפי שהיא יבשה בלי מלח אין לברך עליה המוציא, ולכן אמרו בירושלמי: 'וטמיש לה במלחא', וכל זה אי אפשר להשיגו אלא בתורה התמימה⁵⁹. ובמאמר 'פת במלח תאכל' פירשתי, כי מלח נאמר על התורה, שנותנת טעם לכל הדברים, והיא נקראת 'ברית מלח עולם' (במדבר יח:יט) שניתן לאהרן, שנאמר: 'וורו משפטך ליעקב' (דברים לג:י), ולכן כל הדברים צריכין טעם התורה, דכתיב: 'טעמו וראו כי טוב ה' (תהלים לד:ט)⁶⁰. ...וזהו 'יששכר חמר גרם' (בראשית מט:יד). ואמר: 'רבץ בין המשפטים' (שם), לרמוז שאחר שבו סוד יין והתענוג, אין ראוי שיבקש תענוגים אחרים ומטות סרוחים, זהב וכסף וכלי מילת שטוחים, 'רבץ בין המשפטים' בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, כאומרם ז"ל: 'פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן' ולא אחר התענוגים, כאומרו: 'ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים' (שופטים א:טז), לפי שהיה מקום שמן וטוב מבושם בפירות, ואין לעשות כן בעל התורה, כי ראוי לו שיתענג בעונג התורה, שהיא מתוקה מדבש ונופת צופים⁶¹.

58 ויקרא, דף ט ע"א.

59 בראשית, דף כה ע"א.

60 ויקרא, דף ה ע"ב.

61 בראשית, דף מא ע"ב. להבדיל משני הפירושים שהובאו לעיל, המבארים את הפסוק על דרך הדרש, פירוש זה מבאר כפשוטו: לימוד התורה כרוך בחיי צער ובוותיקור על תענוגות העולם הזה.

שמואל אשכנזי

עוללות*

ד. ר' אלעזר מגרמיזא שאינו 'הרוקח' בספר *קהלת דוד*, רשימת ספרי ר' דוד אופנהיים, המבורג תקפ"ו, סוף דף 310: *ביאורי הרמב"ם* לר' זעלקלין. באוצר הספרים ליצחק אייזיק בן-יעקב (ב 89): באור על הרמב"ם לה"ר זעלקלין אחיו של הרקח: כ"י רד"א Q, 769. ובאור החיים לר' חיים מיכל (מס' 824, דף 366): רבינו זעלקלי או זעלקלין, אחי רבינו אלעזר מגרמיזא ... חבר ... ביאור על ס' המיימוני, הוא ס' יד החזקה להרמב"ם, כ"י תוך ספרי מוהרד"א.

ממנו העתיק ר' נפתלי יעקב הכהן בספרו *אוצר הגדולים אלופי יעקב* (ח"ג, חיפה — בני ברק תשכ"ז, סוף דף רח, סימן צו) — אלא אצלו הפך 'יד החזקה' ל'מורה נבוכים': רבי זעלקעלע. מובא בס' אוה"ח, דיש פירושי ספר מורה נבוכים מחכם א' ר' זעלקעלע אחיו של הר"א מגרמיזא בעל ס' הרוקח. עכ"ד. ונראה לי דזה אינו, ויש טעות דמוכח כאן.

והנה בסימן הבא (צו, ראש דף רט): מוהר"ר ז' משוויינבורט. מחכמי אשכנז בשנות ר"ן לערך וחיבר ביאורים לספר הסמ"ג, שלא נדפסו אבל הר"א ליאנצי נר' אליהו בר' משה לואנץ] בהגהותיו לספר ביאורי מהרש"ל לסמ"ג מעתיק לשונות מביאוריו. ושם במצוה ה' חמץ ומצה כותב מפי רבו מורו הר"ר מאיר ז"ל מפראנקפורט. עיי"ש. וגם מזכיר הרבה שמועות מביאוריו מהרב ר' יואל הכהן ז"ל.

ואולם שני הערכים חלום אחד הוא! כ"י אופנהיים (346) שמור בספרייה הבודליאנית באוקספורד (860) ותצלומו במכון לתצלומי כתבי-יד העבריים (ס' 21621); מתוכו מתברר שאין כאן ביאור לרמב"ם אלא לסמ"ג, שנתחבר בשנת ש'. ואמנם מחברו ר' זעלקעלע [הוא מהר"ז שוויינברט, המצוטט בהגהות ר' אליא לואנץ לספר עמודי שלמה של מהרש"ל, ל"ת סט] מזכיר פטירת אחיו הגדול "ר' אליעזר!] זצ"ל אשר מנוחתו כבוד בק"ק וירמיישא" (התנצלות המחבר בסוף חלק הלאוין, דף 161=249א) — אך ודאי אין זה הרוקח, אשר נטמן שם כשלוש מאות שנה קודם לכן (ד' תתקצ"ו)!

באותה התנצלות מודיע המחבר על השלמת הספר (חלק הלאוין): "היום יום א' אשר למחרתו... ט"ו באב שנת ה' אלפים וש". ואמנם חל י"ד באב באותה השנה ביום א' לסדר עקב.

בדף 165א: פ"י מ"ו מהר"ר מאיר ורנקבורט זצ"ל. ובדף 63א: שמעתי מהאלוף יואלכי כהן ז"ל בשם דודי זקני מהר"ר זלמן ז"ל. בדף 128א: וכן כתב אדוני א"מ זקני מהר"ר יואל ז"ק זצ"ל בתשובת שאלה לא"מ ז"ל. ובדף 168א: וכן קבלתי ממהר"ר טעבלין ז"ל בנורנבורג.

* ראה על-ספר טז 123–127.

בדף 238א קולופון מצויר של המעתיק: אברך שם כבוד שמו... והוא חזק ידי... להשלים ביאורי ממהר"ר זעלקלי אב למעלות... סדרתים כעניינם סלולות... עזריאל בן לא"א שאול שלי"ט מק"ק קראקא... וסיימתי ביום ראשון ח' ימים בחודש תמוז שנת ח'לש נא לישועתנו לפ"ק.

בתאריך זה נפלה טעות. כי על כן בשנת שי"ח חל ח' תמוז ביום ו' בלק [הוא חל ביום א' בשנת שי"ז, ולפניה בשנת שי"ז].

והרי רשימת המקומות בהגהות לביאורי מהרש"ל (עמודי שלמה, באסיליאה ש"ס) שהובאו בהם ביאורי מהר"ז לסמ"ג (חלק הלארץ):

ל"ת סט (הלכות יוה"כ): זה לשון מהר"ז שוויינברט בביאוריו... עכ"ל.
ל"ת ע-עה (הלכות יום טוב): וה"ר פרץ נ"ע מיקל. ואמר לי מ"ו מהר"ר יוזפא סג"ל, שקבל מאביו מהר"ר ליווא ס"ל ז"ל, שהלכה כהר"ר פרץ ז"ל בכל דוכתא... ממר' הר"י סג"ל. ע"כ מביאורי מהר"ק [מהר"ז?].
שם: מביאורי מהר"ז שוויינברט.

שם (הלכות חול המועד): ואני המעתיק מצאתי בביאורי מהר"ז ז"ל משוויינברט, שמן אותה הס"ת הגיהו בני אשר. לסוף נתגלגל, שבא למצרים והגיה ממנה הרמב"ם ספר תורתו.
סוף ל"ת עז: ולא רוצי למימר הלכה (במ"ד) [כמ"ד] דאסר, משום דנפיש ניהו, ר' יהודה ור"ש ואמוראי חזקי' וריב"ל. דברי מהר"ז שוויינברט.

ל"ת עז-עז: וז"ל מהר"ז בביאוריו. ומזה אין להקשות ארב יהודאי גאון, מה לו לדקדק... שם: ולי המעתיק היה נראה לפרש, שדעתו כגון בהפסד מרובה. ויראתי מגשת אל קרני הוד תורת הרב מהר"ש [=מהרש"ל] ז"ל, עד שמצאתי בביאורי מהר"ז ז"ל. שמעתי מהאלוף יואל כי [צ"ל: יואלכין] כהן ז"ל בשם דודו זקינו הגאון מהר"ר זלמן ז"ל, דלהקל אתא, דמפני הפסד וחסרון אוכלים יש לחוש ולהקל. ולשון לחוש מגומגם... ועוד שמעתי מפי הבחור הר"ר וייפיש כץ, ששמע מפי רבן של גולה מהר"ר שמואל מזיא יצ"ו, ששמע מפי הרבי"מ ז"ל, (יש) [דיש] לחוש מפני החסרון דעת. ולא נ"ל, כי המצטרף חסר. וה' יתירה. ואין מקום לעיון דעת כ"כ בדרוש הזה. עכ"ל.

שם: כתב מהר"ז בביאוריו ז"ל. בכאן הקשה מ"ו מהר"ר מאיר מפראנקפורט ז"ל... אבל נ"ל דלא ק' מידיו... עכ"ד.

ל"ת פא: והנכסי' עצמן שהם נדוניית' נוטלת כו': ביאור דברי הסמ"ג הוא, כשאותן נכסי' שהיא הכניסה לו הן בעין קיימין. אבל אם נאבדו צריכ' לשבע, דלא גרע מחוב. עכ"ל מגיד משנה דף רנ"ח [אישות יח ט]. גמרא ממהר"ז.

שם: עד שתשבע שהרי זו באה כו'. כלומר, שצריכה שבועה דלא אתפסה בעלה בעד המזונות וכה"ג, והיא שבועה' יורשין וחמורה משבועת היסט דבסמוך. ממהר"ז.

שם: כתב בביאורי מהר"ז. והא דמייתי ראיא מכתובות ולא מפרק מי שמתו במס' בבא בתרא, היינו הואיל ושם נאמר כל מקום שאמר ר"ג הלכה כו'. ושם איתפרש שיעור המרובים.

ל"ת פו: ובביאורי מהר"ז כתב ז"ל. ושילוח זה בגט. הקשה כמ"ו יואל הכהן. אמאי לא פירש הכי נמי בדין מאנס. ותיירץ הבחור לעמלן יצ"ו, דלעיל מתחיל האיסור קודם הקדושין וחייב לקדשה, דאכתי לא נתקדשה לו. אבל הכא תחילת האיסור בגירושין... עכ"ד.

ל"ת קג: פרט לאשת קטן אפילו היתה יבמה כו'. דין זה אינו בגמרא במקום הזה. אלא דקשה לסמ"ג, פשיטא אין קדושין לקטן. ומתרץ, אפילו יבמה. וק"ל. מצאתי בביאורי מהר"ז.

ל"ת קט: והא לך דברי מהר"ז בביאוריו. שנענש מיתה בין חמשין וששים, ומכ"ש אם מת

קודם נ', שהוא כרת... ואין לפרש בין נ' לט' דווקא, דקודם לכן הוי מיתה בידי שמים, דמתי מדבר יוכיח[נ]: (כמו שאומר במ"ק [במועד קטן דף כח ע"א]... ויש קצת פנים אחר[נ]ת בתר' במה מדליקין דף כ"ה וריש יבמות. עכ"ד).
ל"ת קיא: מביאורי מהר"ז.

בחתומת הספר כותב ר' אליא לואנץ: שבח והודאה לא"ל ההודאות על כל הטוב אשר גמלנו. ועד הנה עזרנו. להדפיס ולהשלים ביאורי מהרש"ל ממצות ל"ת עד גמרנו אותן. עם מוספין כהלכתן. מביאורי מהר"ז ודברי המעתיק. כאשר יראה כל גבר עתיק וותיק...

ה. שמואל דניאל ודניאל שמואל
כתב ר' שלמה אברהם רוזאניס בספרו הגדול קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם חלק רביעי, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, דף 169-170:

עוד היה שם [באזמיר] ר' שמואל דניאל יליד שלוניק "חכם מובהק ומעיין גדול והלך לאזמיר בימי מהר"י אישקאפה והרכיץ שם תורה ונפטר שם" (קורא הדורות דף נב). והוא חבר ס' "זקן שמואל" ביאור על כל חלקי הטור ובית יוסף קשי ההבנה נדפס על ידי נכדו שמואל דניאל השני באזמיר בשנת תקי"ז. בנו ר' דניאל שמואל שהוסיף נופך משלו בספר אביו זקן שמואל, והיו לו תשובות בכתב יד שהובאו בכנסת הגדולה, וכן במרכבת המשנה לר' אהרן אלפאנדארי הלכות סוכה, לפי עדות הרב אזולאי (בערך "זקן שמואל").

ואנכי לא ידעתי: מאין לקח את "הנכד שמואל דניאל השני"? ומי הגיד לו כי "הבן דניאל שמואל" הוסיף נופך משלו בספר אביו? האמת היא כי לא "שמואל דניאל השני" הדפיס את ספר זקנו בשנת תקי"ז, אלא ר' מצליח מאיר מירושלים "נין ונכד להרב (שמואל דניאל)" הוא שהדפיס את הספר בשנת תקט"ז, וחתנו ר' משה סוסי הגיה את הספר והוסיף בו הערות וחיידושים משלו.
וזה נוסח השער (במקוצר):

ספר זקן שמואל... והוא חיבור... על דברי רבינו בעה"ט ומרן ב"י... מחברתו של... מר שמואל דניאל... הביאו לבית הדפוס נין ונכד להרב זלה"ה הרב הכולל כמוהר"ר מצליח מאיר הי"ו אשר אור תורתו זורח בעה"ק ירושלים... אזמיר, שנת ביום ההוא יושר אשיר[!] הזה [תקט"ז]. [2], קפב, ד דף. 2°.

בהקדמתו כותב ר' מצליח מאיר:

רוב בכתב ניתן למאכולת אש, ומעט אשר היה לפני שארית הפליטה מוצל מאש... חפצתי להעלותו על מזבח הדפוס... ויקרא שמו... זקן שמואל... מורי זקני כמוהר"ר שמואל דניאל... ופי אמלא שבח ברכות לראש... חתני החכם השלם נז"י [נעים זמירות ישראל] כמוה"ר משה סוסי הי"ו אשר פעל ועשה בקורא להגיה...

והרי לשון רחיד"א בספרו ועד לחכמים ח"א (ליוורנו תקנ"ו, דף יז ע"ב) ז יג (=שם הגדולים, מהדורת בן-יעקב, ח"ב ז 52):

זקן שמואל למהר"ר דניאל שמואל על קצת לשונות והלכות הטור. ויש לו שאלות ותשובות בתשובות הרב כנה"ג חדשות מעתה [כוונת חיד"א לספר בעי חיי משורת חלק חה"מ, ח"א, נקרא עץ הדר, שאלוניקי תקנ"א]. ויש לו תשובה בספר מרכבת המשנה למהר"א [אהרן] אלפאנדארי, ה' סוכה [אזמיר תקט"ו, דף קד], ושקיל וטרי עם הרבנים מהר"ש [שלמה] הלוי ומהר"א [אהרן] י' חיים רבני איזמיר. ע"ש באורך [בדף קד-קה].

טעה הביבליוגרף המובהק בשם המחבר, שהוא ר' שמואל דניאל, והחליפו בר' דניאל שמואל, שיש לו שו"ת בספר בעי חיי סימן עט: איזמיר. להחכם הנעלה כמה"ר דניאל שמואל. שנת התי"ב. ובסימן פ הוא חותם: דניאל בכמה"ר שמואל דניאל זלה"ה. ובסימן קצו: איזמיר. מחכם השלם כמה"ר שמואל דניאל [וצ"ל: דניאל שמואל!] נר"ו. שנת התי"ב. וחותרם השואל: דניאל בכמה"ר שמואל זלה"ה. ובראש תשובת המחבר: טוביאנא דחכימי. מרגניתא דלית בה טימי. החכם הנעלה תהלה בארץ. כמה"ר דניאל בכמה"ר שמואל זלה"ה. חכם אתה כדניאל וכל סתום לא עממוך... ובסימן קצו: תשו' מהחכם הנז' נר"ו. והוא חותם: דניאל בכמה"ר שמואל זלה"ה. ובסימן קצח: מה שחזרתי והשבתי להחכם הנז' נר"ו. מרגניתא דלית בה טימי. טוביאנא דחכימי. החכם המרומם יריד נפשי כמה"ר דניאל נר"ו. ובסימן קצב: איזמיר. סיון התכ"ה. להחר"ש [שלמה] י' עזרא נר"ו ולהח"ר דניאל שמואל נר"ו. ובסימן רמב: להחכם השלם כמה"ר דניאל שמואל נר"ו. איזמיר התכ"ה. והוא חותם: דניאל שמואל. ובסימן רמג: מה שהשבתי להחכם הנז'. טוביאנא דחכימי. מרגניתא דלית בה טימי. הח' השלם ומהולל מאוד. כמה"ר שמואל דניאל [אף כאן צ"ל: דניאל שמואל!] נר"ו. את הרשום בכתב כ"ת הקשבתי ואשמע וראיתי אני דניאל. שמה שלמד אותו גברא רבה מדברי התוס' אמת ויציב פתגם... עד כאן מספר בעי חיי. וגם בספר מרכבת המשנה (דף קד ע"ג) הוא חותם: דניאל בכמה"ר שמואל זצוק"ל. ומכל הלין מוכח למעלה מכל ספק כי בין שמואל דניאל לדניאל שמואל נתחלף לו לחיד"א. הראשון, ר' שמואל בן דניאל, חיבר את הספר **זקן שמואל**, אשר נדפס מעובונו ע"י נכדו ר' מצליח מאיר בשנת תקט"ז באזמיר. ואילו השני, ר' דניאל בן שמואל, יש לו שו"ת בספר בעי חיי ובספר מרכבת המשנה.

לבסוף אעיר עוד, שהביבליוגרף המצוין שמואל וינר אמנם רשם (בספרו קהלת משה 3666) את הפרטים המדויקים מתוך שער הספר, אבל אף הוא נגרר אחרי חיד"א והוסיף: ושו"ת ממנו נדפסו בשו"ת בעי חיי להרב בעל כנסת הגדולה!

1. ספר השינה

כתב רמב"ן בפירושו לבראשית מא ז: והזכיר ויקץ פרעה, מן הענין הנזכר בספר השינה, כי חלום שיחלום אחריו חלום אחר מענין אחר בשנתו איננו מתקיים, על כן אמר כי כאשר הקיץ נהיה החלום וחשב בו עד הבקר אולי ישתלש חלומו כאשר נשנה. רמ"צ אינו שטט במהדורות, ניו יארק תשכ"ב, עמ' שכד הערה מ, מעיר: 'לא זכינו לספר זה'. רח"ד שעוועל בארבע מהדורותיו לא העיר מאומה, ורק במהדורות החמישית, ירושלים תש"ל, עמ' תקנו-תקנו, הוא כותב: 'כיון לאיצה ספר ממחבר אלמוני שבימיו, בענין פתרון חלומות. ויעוין ברכות נו, א: בהדי דקא סליק נפל ספרא מניה, מבואר שספר כזה היה בימי חז"ל'. בפירוש הטור על התורה: והרמב"ן אמר. ויקץ פרעה והנה חלום, גם לאחר שהקיץ והיה

אוטוגראף של הרמב"ם
 קטע גניזה מאוסף גאסטר בספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר
 מס' B5755

שעוליו בן לרשעים
המבט והמכתב הלוות יש אפילו אף המולקין וקבורתו שלמה רבנו ואילו ש
שבעה דברים בגלים ושבעה בחכם חכם אנו מרפרעם מי שחזק
ואין נבחר להשיב שואל בעם ומשיב בחלום ואמר של ראשון ראשון ועל אחרון
ומורה על האמת והאמת בלגים שבעה מעשר עשרת פאן של שבעה גמ
מעשרין רעב שלב עזרת בא מקצת רעמו ומקצת שבעה גורו של אל עשר רעב
חלה רעב שלב לאת בא חסר בא לעולם על מיתות האמות בתורה ש
באה לעולם על שני חזיון ועל שני חזיון ועל המורח בתורה שלב בחדל חזיון
השם גלות בא לעולם על עבודה זרה ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים ועל
בארבעה פרקים העולם נרין ברכיעת ובשכיעת ובמציאות שבכל שנה בת
ובמציאות שבכיעת מסע מעשר עש שבששית במורא שבכיעת מפע מירות שבכיעת
עצם ב ארבע מדרות באדם האומר שלי שלך שלך מירה בענות
שלי עם הארץ שלי שלך שלך חסד שלך שלך רשע ב ארבע
שכרן בהפסדן קשה לבקש וקשה לרצות יצא הפסדו בשכרן קשה לבקש
רשע ב ארבע מדרות בלומדיו ממחר לשמע וממחר לאבד יצא שכר
יצא הפסדו בשכרן ממחר לשמע וקשה לאבד חכם קשה לשמע וממחר
בנותן ערקה רוצה שיתן ולא יתנו אחרים עניו רוצה בשלא אחרים שיתנו ואין
ויתנו אחרים חסיד לא יתנו ולא יתנו אחרים רשע ב ארבע מדרות כהולכי ב
בירן עשה ואינו הולך שכר מעשה בירן הולך ועשה חסיד לא הולך ולא עשה
חכמים ספוג ומשכר ומשמרת נפה ספוג שהוא סופג את הכל משכר מכניס ב
אתהוין וקולטת את השמלים נפה שהיא מוצאה את המכות וקולטת אתה
סופג להתקיים ושאינה לשם מעשה אין סופג להתקיים ב ארבע מדרות
ושאינה תלך בדבר אנה בטלה לעולם ב כל המזנה את הרפס אין
הרפס און מסמקין בתי לעשות תשובה וכי שיטבו שלשה רבדים מתלמדי
רבדים מתלמדין שלב לעם עין טובה וגפס שמלה ורצה נמוכה מתלמדין
גובה מתלמדין שלב לעם ומחבין תלמידו שלא יתקדם לתלמידו שלב לעם
הזה והעולם הפא וגורו שן להנחיל אהבי יש וגו' ומדמיון שלב לעם ירדיו
תורידם לבאר שחת ב יהודה בן תימא אן הוי שן

על מטתו היה מחשב בחלומו שמא יראה עוד פעם שלישית, וכאשר עמד בבוקר ולא חלם עוד נפעמה רוחו... ולכן הזכיר וייקץ פרעה, והוא מן הענין הנזכר וסיפר השינה כי חלום שיחלום אחריו חלום אחר מענין אחד באותה שינה אינו מתקיים, על כן אמר כאשר הקיץ והנה חלום, וחשב בו עד בוקר.

ואני שמאל הקטן אומר, שכוונת רמב"ן לספר היקיצה והשינה (או השינה והיקיצה) המיוחס לאריסטו (משום שהוא פותח: 'אריסטו אומר') ותורגם מרומית ללשון הקודש בידי ר' שלמה בן משה מלוגוויירי מהעיר מלגויל, הקרובה למנטפלייר) בחיי רמב"ן. ספר זה מצוי בכ"י בספריות רבות (אוקספורד, ברלין, וטיקן, מינכן, פאריס, פארמה, קימברידג'). ר' גרשום בן שלמה בספרו *שער השמים* ייחד את המאמר העשירי: בשינה ויקיצה. הפרק הראשון: בסבת ותועלת השינה. הפרק השני: לבאר בו ענין החלומות. במאמר זה העתיק דברים מן הספר הנזכר ומייחסו לאבן ציני [הוא אלחסיץ בן עבדאללה אבן-סינא].

ז. שיר שעבר משער לשער
בספרו המונומנטאלי *אוצר השירה והפיוט* (כרך ג, סוף דף 50), אות ל מס' 1108, רושם ישראל דרדוזן שיר הפותח: 'למי נפרץ חזון תורה תמימה'. — בשבח הספר. שו"ת ר' יעקב (לבית לוי, ד"ו 1632) <מעבר לשער>.
וזה נוסח השיר במלואו:

אני הדל באלפי. שפתי רננות יהלל פי:
למי נפרץ חזון תורה תמימה? / ומי זה מחנות בינות מאסף?
ומי זה יעשה צדקת אלהיו, / ומשפטיו ועדות בי יהוסף?
אשר חבר במועצות דרשות / לכל חפץ וגם חושק וכוסף?
לדורשים שואלים לכם: למי זה? / הלא תענו וכה תאמרו: ליוסף!

וכאן הבן שואל: (א) הרי הספר כולל שאלות ותשובות ולא דרשות? (ב) הרי המחבר שמו יעקב ולא יוסף? והנה בספריית ירושלים מצאתי שלושה טפסים של *ספר שאלות ותשובות ממוהר"ר יעקב לבית הלוי נר"ו*, ויניציאה שצ"ב-שצ"ד, ורק מעבר לשער הטופס הראשון נמצא השיר, ואילו בטופס השני והשלישי נשאר חלק מעבר לשער!¹ וכאשר התבוננתי היטב בשער הטופס הראשון נתברר לי שאין זה אלא שער *צפנת פענח*... דרושים על התורה... שחבר... ר' יוסף בן... ר' משה מטראני, אשר נדפס בוניציאה בשנת הזאת [ה'ת"ח], אלא בתוך מסגרתו הודבק נוסח השער של שו"ת ר"י לבית הלוי! לאחר שנפתרו לי שתי השאלות, בקשתי למצוא שם מחבר השיר. וראיתי כי הוא ר' משה מטראני (השני), אשר הדפיסו בראש הקדמתו לספר אביו: *שאלות ותשובות מהרב*... יוסף בן הרב... משה מטראני, ספר א, קושטנדינה שנת אתא [ת"ב]. ואמנם במקורו נוסח הבית השלישי: אשר חבר בתעצומות תשובות / לכל שואל אשר חושק וכוסף! ורק כעבור שש שנים, כאשר חזרו והדפיסו את השיר מעבר לשער ספר דרשותיו, שינו בו את המלים הנ"ל וכתבו: במועצות דרשות / לכל חפץ וגם חושק וכוסף. כדי

1 דברים אלו רשמתי זה כעשרים שנה, אך בבואי עתה לבדוק שנית בטפסים השונים, נתברר לי שהטופס הראשון נעלם, והטופס השני והשלישי הועברו למשמרת במחסן הספרים הנדירים וסומנו: R 2° 23 V 9267.

להתאימו לספר (דרשות לכל חפץ', במקום 'תשובות לכל שואל'). ואף נשתמר משקל השיר. לאחר-מכן באו הבעלים של שו"ת ר"י לבית הלוי, ששערו היה קרוע, והדביקו את חלקו הפנימי על גבי שער צפנת פענח, שהיה שלם בידם. וטופס זה הוא שהיה למראה עיני ישראל דודון ולפיו רשם מה שרשם!

ח. ספר חש"ד שתאריכו מוכח מתוכו הביבליוגרף י"א בן-יעקב, בספרו אוצר הספרים (ש 167), רושם כחש"ד את הספר שאלת חכם מאת נפתלי הירץ במו"ה מורי כ"ץ שלעזינגער רופא פה פ"פ דאדר... בענין הלנת המתים... פפד"א. מב דף 8^ו.

הביבליוגרפים רוזנטל ורוטט רושמים שנת הדפוס: 'תק"ס, 1800?', ואילו צייטלין קובע בוודאות: 1797, ואחריו נגרר ח"ד פרידברג ורשם בספרו בית עקד ספרים (ש 175) שנת הדפוס: תקנ"ז.²

אך בראש הספר באה 'הסכמת אדמ"ו... אב"ד ור"מ דפה ק"ק פ"פ דאדר... יהודא ליב מרגליות', החותם ביום ו' עש"ק אסרו חג דפסח שנת וה' עזו לעמו יתן ויסיר מהם כל מחלה לפ"ק. נראה לי ששכח המדפיס להבליט את האותיות ע יתן [תק"ע], שבאותה השנה חל כ"ג בניסן ביום ו'. אף הוא (המסכים) צירף קונטרס השגות לספר, שנדפס בדף יח-כג: קונטרס של השגות ופקפוקין שפקק אדמ"ו... מו"ה יהודא ליב מרגליות אב"ד דקהלתנו על דברי. ובשוליו: כל אלה הן ההשגות ופקפוקין שפקק אדמ"ו... מו"ה אהרן יהודא ליב מרגלית[!] הכ"מ אב"ד דפה. רי"ל מרגליות נפטר כב בסיון תקע"א, תוך כדי הדפסת הספר! ובחוליו אשר מת בו נוסף לו השם 'אהרן', שלא נזכר בשום מקום, כיוון שלא קם ממיטתו לאחר שינוי השם! הרי ברור מעל לכל ספק שהספר לא נדפס בשנת תקנ"ז ולא בשנת תק"ס אלא בשנת תקע"א! והוחל בהדפסתו מיד עם קבלת הסכמת רב העיר באסרו חג פסח, כשעדיין לא נוסף לו השם 'אהרן' על שמו יהודה ליב, ולא נגמר הספר בדפוס עד שנפטר לעולמו, ועל כן נזכר בשולי הקונטרס בשמו הנוסף ובתפלת הכ"מ, כדין תלמיד לרב בשנת מותו. מתים יחיה א"ל ברוב חסדו.

השלמות

לעוללות א (עלי ספר, טז עמ' 123) עלה בדעתי לבדוק את נוסח הקינה בקטעי הגניזה, וזכיתי לסיועם האריב של ידידי עזרא פליישר (מנהל המפעל לחקר פיוטי הגניזה שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים) ובנימין ריצ'לר (סגן מנהל המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים), ועל כך אני מודה להם גם כאן. והנה מצאתי שגם בקטע הנמצא באוסף טיילור-שכטר (H 14/37), שנכתב על קלף במאה העשירית, הנוסח הוא: 'אלף וחמש מאות גלה יסוד מכוני'. אותו מעתיק קדום ודאי לא פירש כוונת המקונן לשנים

2 לא ידעתי מנין לו לציטלין שנת הדפוס המדויקת, עד שראיתי בדף ד ע"ב רושם המחבר מקרה שקרה בפפד"א ביריד תמוז שנת תקנ"ו; מכאן הסיק, כנראה, שהספר נדפס בשנת תקנ"ז! ולא עלה על דעתי כלל, שאפשר לרשום מאורע גם לאחר ט"ו שנה... ואף אם נאמר שהמאורע נרשם בזמנו, עדיין אין זה מחייב את המחבר למהר ולפרסמו בדפוס!

שחלפו מחורבן בית שני, שאם כן היה כותב תשע מאות! וכאשר השפילתי לסופה שלקינה ראיתי באות ש (טור 46, דף מו במהד' גולדשמידט) שכתב המעתיק: 'והרי שמונה מאות ותשעים וארבע שנה להיתכלה' (במקום הנוסח שבדפוסים: הרי כמה שנים הממני להתכלה. הנוסח המקורי ודאי היה: 'חמש מאות שנה!'), ואילו כאן לא שינה את המספר המקורי, הרי נתברר לנו בודאות גמורה, שהוא ראה במספר זה רמז לאמות ולא לשנים.

ואולם בקטע אחר מן הגניזה (אוסף מוצרי VIII, 120, פ' 2050 במכון לתצלומי כ"י) הנוסח: 'אלף ושלש מאות גלה יסוד מכוני'. ולא ידענא מאי אידון ביה. והעירני עזרא פליישר מכובדי, שאולי רומז המספר לשנים שעברו מכניסת ישראל לארץ עד חורבן בית שני (1340 שנה לפי המסורה שלנו). אגב אעיר, שבשני הקטעים אין 'הרי' בראש הטור. ונראה שגם לפני 'הרוקח' לא היתה תיבה זו.

ומצאתי עוד במחזור רומניא כ"י פאריס (מס' 606; המאה הי"ד) כתוב בטור 22: 'אלף וחמש מאות', ובטור 46: 'אלף ומאה ושש ועוד'. נראה שמעתיק זה הניח את התאריך, כפי שמצאו במקור שלפניו, אשר נכתב בשנת 1106 לחורבן בית שני (1175 לסה"נ), אלא הוסיף: ועוד (לכלול את השנים הנוספות שעברו עד זמנו), ואילו כאן הניח את המספר המקורי, שהבינו כרמז לאמות. ועתה מצאתי שכבר בשנת תר"ה (כג אב) כתב שד"ל ליה"ש:

המתחכמים חשבו כי אלף וחמש מאות הכוונה על מספר השנים שעברו, על כן הגיהו הרי כמה שנים, ולדעתי אין הכוונה כלל על מספר שנים, אלא על ענין אחר האמור באיזה מדרש. ודברתי על זה עם (זלמן כוכב טוב) שטערן ואמר אלי שכבר כתוב כן באריענט, ושם נמצא המדרש, ואיננו (הוא שטערן) זוכר אותו. חפש נא והודיעני אם נמצא ומה נמצא שם (אגרות שד"ל 964). והעיר על כך מנחם זולאי, בשם שלום שפיגל, בעלי עין (ירושלים תש"ח-תשי"ב) 99. אף הוא (זולאי) מצא את הנוסח 'אלף וחמש מאות' בכ"י עתיק עם ניקוד בבלי (טיילור-שכטר K 25/5): 'ועל כרחך אתה אומר שאין המספר רומז לשנים שעברו מימי החרבן אלא לדבר אחר. מהו אותו דבר? לדעתי רצונו לומר שהאויב גילה וחשף את אבן השתיה המונחת על פי התהום, בעומק 1500 אמה מתחת לקרקע (ירוש' סנהדרין י ה"ב)'.
 לעוללות ב (עלי ספר, טז עמ' 123-125)

על ביטול חתימת ברכת השכיבנו בדורו של הרמב"ם ראה: עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 83, הערה 150, שייתכן להקדים את המהלך במאות שנים. עיין שם.

שמעון שורצפוקס

השם דאיינה

לפני כמה שנים זכינו להוצאה מעולה של השאלות ותשובות של ר' עזריאל ב"ר שלמה דאיינה, שההדיר יעקב בוקסנבוים¹. במבוא שהוסיף למהדורתו לא ניסה המהדיר לפרש את השם 'דאיינה', אלא הסתפק בהבאת ההשערה המקובלת ביותר: מקור שם משפחה זו הוא שם העיר Jena עם קידומת המוצא האיטלקית Da או Di².

ההסבר הזה היה יכול להתקבל לולא שתי השגות. הראשונה באה להעיר כי בעיר Jena שבגרמניה לא היה בתקופה זו יישוב יהודי גדול עם ישיבה, מורה הוראה או רב בעל שיעור קומה³. כמו כן אין לנו מידע על הגירת תושבי Jena לצפון איטליה. ההשגה השנייה היא כי ר' עזריאל דאיינה בעצמו מצהיר שהוא צרפתי⁴, דהיינו, צאצא של מגורשי צרפת שהשתקעו, אם ישירות ואם לאו, בצפון איטליה. נראה, אפוא, כי יש לחפש את מקור השם לא בגרמניה אלא בצרפת. נציע כאן לזהות את יינא⁵ עם העיירה Yenne (בלטינית ובאיטלקית: Yenna) שבסאבויה⁶.

ידוע מוזמן כי בעיירה הזאת נתקיים יישוב יהודי קטן. כבר בהתחלת המאה שלנו פירסם חוקר מקומי רשימה על הרס הקהילה הקטנה — הוא לא מצא בה יותר מאחד-עשר בעלי בית — בפרעות של המגפה השחורה⁷. אמנם לא העריכו כי נמשך או חודש בה יישוב יהודי של ממש גם לאחר התקופה הזאת.

לאחרונה שינו עבודותיה של החוקרת הידועה ד"ר רנאטה סגרה את התמונה, והיא הראתה שגם במאה הי"ד נמשך היישוב היהודי ביינא. במאמרה החשוב על היהודים בסאבויה⁸ פרסמה תעודות או רגסטות המעידות על הימצאותם בסאבויה של כמה יהודים תושבי או יוצאי יינא לאחר המגפה השחורה, והרי הרשימה:

- 1 שאלות ותשובות ר' עזריאל דאיינה, ההדיר י' בוקסנבוים, א, תל-אביב תשל"ז; ב, תל-אביב תשל"ט (להלן: שו"ת ר' עזריאל).
- 2 שם, א, עמ' ד-טו.
- 3 ראה *Germania Judaica*, III/1, Tübingen 1987, s.v. 'Jena', pp. 588–591.
- 4 שו"ת ר' עזריאל, א, עמ' יח.
- 5 קיימות צורות כתיב שונות. ראה שו"ת ר' עזריאל, א, עמ' יד.
- 6 V. Colorni, 'Cognomi italiani a base toponomastica straniera', *Italia Judaica*, III, Roma 1989, p. 40.
- 7 J. Letanche, 'Documents sur les Juifs à Yenne (Savoie) en 1347–1348', *Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire et d'archéologie*, XLII (2ème série XVII–XVIII), Chambéry 1903, pp. XVII–XVIII. המאמר האמור הוא סיכום של הרצאת המחבר.
- 8 R. Segre, 'Testimonianze documentarie sugli ebrei negli Stati sabaudi (1297–1398)', *Michael*, 4 (1976), pp. 273–413.

- אברהם Judeo Yenne⁹ בשנת 1355.
 אברהם Judeo habitatore Yenne¹⁰ בשנת 1369.
 Abramino de Yenna שחי בעיר Chambéry¹¹ בשנים 1370, 1372, 1380, 1381, 1382.
 Agino מיינא שחי ב-Chambéry¹² בשנים 1367–1373.
 Aquineto מיינא¹³ בשנת 1364.
 Benvenuta אלמנת Magistri Crestencii de Yenna¹⁴ בשנת 1370.
 Sansino¹⁵ בשנת 1370.
 Creissando de Yenna¹⁶.

ברור כי היהודים האלה עברו לאיטליה משהתערערו תנאי קיומם בסאבויה; ואין לתמוה על כך שהם שמרו במקום מושבם החדש על שמם הישן, אבל כהיגוי האיטלקי. ידוע כי ר' עזריאל דאיינא נפטר בשנת 1536. תאריך לידתו איננו ידוע, אבל ברור שהגיע לזקנה ולשיבה, ולכן לא נטעה בהרכבה אם נקבע שהיה אז בן שבעים לכל הפחות, ושנולד בהתחלת שנות השישים של המאה הקודמת. הוא לא הרבה בפרטים על משפחתו, אבל ידוע לנו כי שם אביו היה שלמה והיו לו לכל הפחות ארבעה בנים: מנחם, שמשון, אליהו ויעקב, שנקראו גם הם בשם דאיינה¹⁷. בתשובותיו הוא גם מזכיר מספר אנשים אשר כונו בשם דייאנה: יוסף בן שמואל דייאנה¹⁸, פרץ דייאנה¹⁹, שמואל דייאנה²⁰ ושמשון בן חיים דאיינה²¹.

רנאטה סגרה גילתה לאחרונה את נוכחותם בפיימונטי של כמה אנשים שהיו גם הם ממשפחת דאיינה²². אין ספק כי גם אלה מוצאם מסאבויה. שניים מהם היו שם במאה ה־ט"ו ואחד במאה ה־ט"ז. ואלה שמותם:

9	סגרה, שם, תעודה מס' 131.
10	שם, מס' 195–197.
11	שם, מס' 202, 240, 273, 283, 284, 288, 290, 291.
12	שם, מס' 177, 178, 180, 182, 188, 192, 194, 199, 203, 218, 236, 237, 240, 241, 242. כהעודה מס' 240 הוא מכונה Ros; לפי זה יש לתקן Russo במס' 241 ו־242. מקובל שהשם Agin מקביל ל'חיים'.
13	שם, מס' 163.
14	שם, מס' 200. התואר 'מגיסטר' יכול להתפרש כרופא או כרב. אם נכון הפירוש האחרון, יהיה Crestencii הרב הראשון לבית דאיינה המוכר לנו.
15	שם, מס' 200. Sansino הוא כמובן שמשון.
16	שם, מס' 125, 134.
17	ראה שו"ת ר' עזריאל, א, עמ' יד, טו, מ.
18	שם, ב, מס' רכח.
19	שם, ב, מס' רכב.
20	היו כנראה שני אנשים בשם זה; שם, מס' רנד, רנד(א).
21	שם, א, מס' קלט.
22	ראה R. Segre, <i>The Jews in Piedmont</i> , I, Tel Aviv 1986.

השם דאיינה

Salamone de Yana²³, המוזכר בשנים 1454, 1458 ובשנים 1466–1468.
Symeson de Yenna²⁴, המופיע בשנת 1458 (יחד עם הקודם) ובשנת 1466.
Joseph de Jena בנו של Leone²⁵ (כנראה יהודה אריה), המוזכר בשנת 1534.

אי אפשר לזהות את יוסף בן יהודה אריה דאיינה עם יוסף בן שמואל דאיינה, אבל יש בידנו להציע מידע מסוים על האחרים.

סביר מאוד כי Salamone de Yana היה אביו של הרב עזריאל דאיינה, ושמשון דאיינה היה בן משפחתו, אולי אפילו דודו: הוא מוזכר בנשימה אחת עם שלמה, וכפי שראינו נקרא בנו השני של הרב בשם שמשון!

פירוש השם 'דאיינה' כיוצא Yenne שבסאבויה יש בו כדי להסביר את מוצאו הצרפתי של עזריאל דאיינה, והוא מאפשר גם לעקוב אחרי בני משפחתו.

23 שם, תעודות מס' 583, 623, 692, 704, 713, 722.

24 שם, מס' 623, 688.

25 שם, מס' 802, 817, 837, 842, 853, 865, 895, 899, 901, 947, 949. בתעודה מס' 986 הוא מוזכר בשנת 1565 בכינוי 'מנוח'.

יצחק יודלוב

כמה שערים לספר פירוש לרש"י דפוס קושטא?

פירוש לרש"י הוא קובץ ביאורים על פירוש רש"י לתורה מאת ר' שמואל אלמושינינו, ר' יעקב קניזל, ר' משה אלבילדה ור' אהרן אבו אלרבי. הספר נדפס בקושטא במחצית הראשונה של המאה ה־17. כרוכות בו בעיות ביבליוגרפיות מסובכות, עקב הדפסות חוזרות ונשנות של חלקים מן הספר (ביבליוגרפים אחדים אף משערים כי הספר כולו נדפס פעמיים) והעדר תאריך ההדפסה¹.

ידועים לביבליוגרפים שלושה שערים לספר, השונים זה מזה בטקסט שנדפס בהם: א. שער בנוסח קצר: 'פירושים לרש"י זצ"ל' בלבד, הנמצא בעותק ספריית 'עץ חיים' באמשטרדם (כעת בירושלים) ובספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק. ב. שער בינוני: 'פירושים לרש"י ז"ל לאלמושינינו / ולקאניזל / ולרבי אהרן ולאבילדה / זצ"ל'. שער זה נמצא בעותק של ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינאטי. ג. שער שבו נוסח ארוך ומפורט: 'פירושים / על התורה ועל רש"י ארבעה נקבצו באו בו / ר' שמואל אלמושינינו!'. ר' יעקב קניזל. ר' משה אלבילדה²! / ר' אהרן אבו אלדערי / וקצת פי' על הרמב"ן / נדפס פה / קושטאנינא / קרית מלך רב אדונינו המלך האדיר שולטאן סולימאן יר"ה³. שער זה נמצא בעותק של ספריית יו"א בניו יורק, שהיה בעבר בספרייתו של ר' בן ציון עטלינגר, בנו של בעל ערוך לנר⁴.

הנהגה, האותיות שבהן נדפס הטקסט שבשער השלישי שונות לחלוטין מן האותיות של גוף הספר. גם סימני המים של דף השער השלישי שונים מאלה שבדפים של גוף הספר. לדעת השער זה לא נדפס בקושטא כלל, אלא באחד מדפוסים רוסיים, בראשית המאה ה־18. על גבי השער נרשמו שני אישורים כי הספר עבר את בקורת הצנזורה (כפי שגזרה ממשלת רוסיה בשנת 1836), אישור אחד מיום 19 באוקטובר 1837 בחתימת הרב מרדכי אטינגר מבוכרויסק ואישור שני מיום 17 בינואר 1838 בחתימת הרב חיים יפה מרדשקוביץ. השער נדפס, אפוא, לכל המאוחר בשנת 1837.

1 ראה שטיינשניידר, קטלוג הבודליאנה, מס' 5515; "ריבקינד, 'דקדוקי ספרים', בתוך: ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניוירק תש"י, עמ' חט-חי; א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, מס' 101; "הקר, 'דפוס קושטא במאה השש עשרה', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 480 מס' 101; מ"מ כשר וי"ד מנדלבוים, שרי האלף, ירושלים תשל"ט, עמ' צד, מס' 127; "יודלוב, נגזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, מס' 633.

2 כך, ולא כפי שנדפס בטעות בספרו של יערי: 'אלבילדה'.

3 מלך בשנים רפ"א-שכ"ז.

4 ד"ר בן ציון עטלינגר (תקצ"ז-תרל"ט), שהתגורר ברוסיה, היה חתנו של הגביר הנודע ר' שמריה צוקרמן ממוהילוב.

כפי הנראה היה הספר ברשותו של אספן בעל חוש ביבליוגרפי והיסטורי בלא שער, וכדי להשלימו הזמין האספן לעצמו בבית דפוס עברי דף-שער, בנוסח שקבע לו על-פי תוכן הספר. לתארת הספר הוסיף בשער את מקום הדפוס ושמו של המלך (המופיע בספרים רבים שנדפסו בקושטא במאה הט"ז), שאינם נמצאים בשערים המקוריים של פירושים לרש"י. במקום אחר הערתי על תופעה זוהי בעותק של ספר יוחסין, קושטא שכ"ו, הנמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים⁵. ייתכן מאוד כי בשני המקרים הללו – בספר יוחסין ובפירושים לרש"י – נעשה הדבר על-ידי אותו אדם ושני השערים נדפסו באותו מקום, שכן עיצוב השערים, האותיות והקישוטים, דומים (אם כי אינם זהים) והנוסח בשער של פירושים לרש"י: 'נדפס פה קושטנדינא קרית... שולטאן סולימאן יר"ה', מועתק, מלה במלה, מן השער של ספר יוחסין (נוסח זה נמצא גם בשער המקורי של ספר יוחסין).

5 "מהדורות שער" בספרים עבריים ישנים, עלי ספר, יא (תשד"ט), עמ' 137–138 (ראה פקסימיל בעמ' 147). השער וקונטרס א נדפסו ברוסיה בראשית המאה הי"ט.

יונה בורשטיין

הערות לתרגום ספר מעם לועז (מן הרשום בגליוני, בספר בראשית חלק שני)

א. ב'פ' חיי שרה עמ' תעב-תעד:

אמר החכם לרב כהנא... לילך לירושלים אבל כתנאי שלא תחלוק על ר' יוחנן...
נכנס לירושלים ומצא את ריש לקיש ... אמר רב כהנא בלבו למה באתי
לירושלים... אילו נשארתי בחו"ל... לכן הטוב הוא לצאת מירושלים... שהיה
חוטא בירושלים... החליט לצאת לחו"ל.

ובסוף דף תשנ"ג:

ומעשה בר' חייא שהלך לירושלים כדי ללמוד תורה והשאיר את אביו ואת אמו
בבבל.

הקורא דברים אלו יתמה בצדק, ר' חייא ור' יוחנן וריש לקיש ורב כהנא, כיצד הגיעו לירושלים,
וכלום היה ביניהם יישוב יהודי בירושלים?! ושואל בדה המתרגם את הדברים הללו
מלבו? חס וחלילה, כך כתב בפירוש ר' יעקב כולי, בספר מעם לועז. אלא שצריך אתה
לדעת שחכם זה כתב את ספרו בלשון ההמונית של אחינו בני ישראל הדרים בסוריה,
שדרכם לקרוא לארץ-ישראל בכינוי 'ירושלים', ואינם מתכוונים לעיר הקודש דווקא!
ב. ב'פ' ויצא עמ' תקסד:

'אינם רשאים לישון בתוך הקהל... ואפילו אחרי התפלה אסור לדבר בתוך הקהל
לפי שהוא מקום קדוש ונורא.

השאיר המתרגם את המונח 'הקהל' הכתוב במקור, אבל המשמעות של מונח זה בפי דוברי
ספניולית הוא בית-כנסת. גם בסוף עמ' תעז כתב: 'בגלל הקהלות והמדרשות וספרי התורה
הנמצאים שם [באה"ק] מימים קדמונים', ולא תירגם כדרוש: 'בגלל בתי הכנסיות ובתי
המדרשות...'

ג. בדיני אבלות (פ' ויחי עמ' תתכט ד"ה ולכן), כתוב: 'שיש לו סחורה שאם לא ימכנה
עכשיו יאבד הוננו'. וצריך לתרגם: הקרן, וכ"ה בשו"ע יו"ד סי' שפ. במקור כתוב 'קאבראלי'
ופירושו 'קרן' ולא הון.

ד. שם, סוף עמ' תתל: 'אסור לישב ע"ג המטה ולא על כסא אלא על כסא נמוך
שלא יזיקו הקור'. במקור אין זכר לכסא נמוך. כתוב שם: 'סולא מינטי אין באשו
סוברי אלגון מינדריקו גייקו פארה קינו לי אגה דאניו לה פ"רי אלדאד', ופירוש הדברים:

אינו רשאי לישב אלא על הארץ ('אין באשו' תרגומו המלולי 'למטה', היינו, על הארץ) ומחשש היזק הקור רשאי לשים תחתיו 'מינדריקו ג'יקו', דהיינו כרית קטנה.

ודע שהכסא הנמוך הנהוג היום אצל האבלים האשכנזים, לא מצאתי לו מקור בפוסקים אלא בערוך השולחן יו"ד סי' שפז, שכתב 'אצלנו יושבים על הקרקע ולא דווקא על הקרקע אלא על ספסל קטן או על כרים וכסתות (הגרע"א), ויש שמצריך דווקא על גבי קרקע (עש"ך). אבל מירושלמי רפ"ג דברכות נ"ל ראיא דאינו כן דגרסינן התם 'וכו', ומה שציין לר' עקיבא איגו, ליתא בחידושי הגרעק"א שבשו"ע. על דברי הש"ך שם 'דכשרוצה לישן דצריך לישן ע"ג קרקע' כתב הגרעק"א בשם ס' תפארת למשה: 'ומותר להציע כרים וכסתות ולישן עליהם', ולישיבה לא התייחס כלל. אדרבה, בס' תפארת למשה הסכים בפירוש לדעת הש"ך, האוסר לישב על כרים, ואף נתן טעם לזה: 'משום דבשאר ימות השנה כשיושבין אספסל אין יושבין אכרים גם אין בו צער כ"כ'. וממה שהתיר בס' משנה ברורה סי' תקנט לישב בתשעה באב על ספסל נמוך, אין ראייה שהתיר אף באבלות, ואפשר שהתיר רק בתשעה באב, משום שהישיבה על הארץ אינה מעיקר הדין אלא משום מנהג.

הספרדים וכל בני המזרח והמערב יושבים על הארץ (או על גבי מחצלות או שטיחים), אפילו בתשעה באב, וכל שכן באבלות. גם בראש עמ' תתלא כתב: 'אבל אסור לישב אלא נמוך הן כשהוא לבד... וכן כתב בסוף עמ' תתלב ו'ישב נמוך', וכן כתב בעמ' תתלד אות קלג. ובכולן צריך לכתוב: על הארץ, במקום נמוך.

ה. בראש עמ' תתלא: 'ואם הוא מתעייף לישב כך יקום ויתהלך אנה ואנה ויכנס לחדר הקטן'. מהו ה'חדר הקטן' הזה? במקור אמנם כתוב 'קאמאריטה' אך הכוונה היא שרשאי האבל לצאת ממקום ישיבת האבלים לחדר אחר, וכך צריך לתרגם.

ו. שם בסמוך: 'להקפיד שאפילו הג'וראפיס שלובש לא יהיו מכובסים', ואינו מובן מדוע לא תירגם את המלה 'ג'וראפיס' ולא כתב 'פוזמקאות' (בעברית הרבנית) או 'ג'רביים' (בעברית המודרנית).

ז. בסוף הלכות אבלות עמ' תתלו: 'שמת החכם שלמד ממנו פסוק', 'פסוק' בספניולית משמעותו מקרא, כמו שכתוב במקור הדברים בשו"ע סי' שמ, ריש סעיף ח.

ח. עמ' תתכט אות צג: 'הרופא שהוא אבל יכול לבקר חוליו וליתן להם הוראות. כי בענין פיקוח נפש אין נוהג הדין הזה' (הכוונה שאבל אסור במלאכה). במקום המונח פיקוח נפש צריך לתרגם: סכנה, מפני שהוא הדין בסכנת חולי ולא דווקא בפיקוח נפש.

ט. שם אות צד: 'אשה המושכרת בבית אחרים יכולה לבשל... אע"פ שהיא אבילה הן אם היא עובדת בשכר והן אם עובדת בחנם', פתח במושכרת וסיים בעובדת בחנם? וצריך לתרגם: אשה המשרתת, וכן הוא בשו"ע יו"ד סי' שפ סעיף כב. במקור כתוב 'סירביס', דהיינו, שירות.

י. עמ' תשטו ד"ה הרוכלים: 'לא תתייחד אשה עם נכרי אפילו אם בעלה עמה כי אין הגוי חושש מאשתו'. צ"ל אשתו עמו.

יא. עמ' תשז אות נה: 'ואמרה לו (אשת פוטיפר ליוסף) אני גרמתי לך להתענות בכלא להיות נער לאדונך במקום זה שהיית אדון בבית'. צ"ל: עבד או משרת (במקור: מוסו). וכן בראש עמ' תרכט: הביאה לו הנערה מכתב, וצ"ל השפחה או המשרתת.

יב. עמ' תשכ: 'א"ל (רבא לבר הדיא) ראיתי מנורה נופלת למטה א"ל הרבה נכסים תקנה ויהיו לך שדות ובתים בלי כל מצרים כמו רוחב המנורה'. אמנם כתוב במקור: 'לאמפארה', אבל אין ספק שהוא טעות הדפוס וצ"ל תיבה אחרת שפירושה כותל או מחיצה

(בברכות נו ע"א: אשיתא), שהרי מה עניין נפילת מנורה לנכסים בלי מצרים? ומה פירוש 'רוחב המנורה'?

יג. עמ' תע-תעא: 'שהלך' (אברהם אבינו) לבחור שלש פרות כדי להכין לאורחים ברחת אחת מהן ... רודף אחריה כדי לתופסה נכנסה הפרה למערת המכפלה. וצריך לנסח הכל בלשון זכר: שלשה בני בקר... ברח אחד... אחריו... לתופסו נכנס בן הבקר. וכ"ה במדרשי חז"ל המצוינים במקורות הספר, וכך מפורש במקרא: בן בקר רך וטוב.

יד. עמ' תקמב (בדיני ברכת הריח): 'השמן שמערכים בו מיני תבלין אומר לפי התבלין שיש בו ואם יש בו כל מיני תבלין אומר בורא מיני בשמים וכל זה כשהתבלינים הם בתוך השמן', במקום 'תבלין' יש לתרגם 'בשמים', כמו שכתבו בשו"ע במקום שצוין שם.

טו. עמ' תקמג אות פח: 'על מי ורדים... ועל המאסטיק (גומי ללעיסה)... מברך עצי בשמים'. במחילת כבודו המסטיכי הנזכר בגמרא ובשו"ע אינו גומי ללעיסה שלועסין התינוקות בימינו (ועיין לקמן עמ' תשנ סוף אות קעה: ושמן המסטיקה).

טז. עמ' תקצח אות שצד: 'אותו גל ואותה מצבה יהיו עדים שלא... נהיה רשאים לצאת ממקומנו כדי להלחם זה בזה אלא לשם ריוח'. יש לתרגם סחורה (או פרקמטיא, כלשון רש"י סוף פרשת ויצא).

יז. עמ' תרפט אות לח: 'ולהזהר בעונג שבת אמתי שלא לאכול ולשתות דבר שנתבשל לכבוד שבת ע"י גוי בסיבתו או ע"י אמירת ישראל', וצריך לתרגם: בשבת.

יח. עמ' תקכב סוף ד"ה ואם אלמנה: 'ואבלה זו אינה יכולה לאכול מן הנכסים של בעלה, מאחר שחובה עליו לפרנסה נקרא הדבר שהיא אוכלת מנכסיו', במקום 'מנכסיו' צ"ל 'משלה'.

יט. עמ' תקכא אות נז: 'לא רצה (הקב"ה) שיראה בסכנה הזאת, צ"ל 'בצרה' או 'בצער הזה' במקום 'הסכנה הזאת'.

כ. סוף עמ' תקצז: 'הארמית שהיא לשון הפלאחים', כן הוא גם במקור ('פלאחים') ולא זכיתי להבין מה עניין ארמית אצל 'פלאחים'? ואולי היו הגויים המדברים ארמית שבגלילות סוריה מכונים 'פלאחים' בארצות תוגרמה.

כא. סוף עמ' תתכד: 'ואע"פ שהוא גר בכפר אחר יש לו דין אונן כל זמן שלא נקבר המת'. צ"ל 'במקום אחר' או 'בעיר אחרת'. 'כפר' ו'עיר' משמשים בערבוביא בלשוננו, כמו שכתוב בעמ' תשעט אות צו: 'כשתכנסו לאיזה כפר בהיותכם בדרך תיכנסו לפני שקיעת החמה... שאין ראוי ליכנס לעיר אחרת ולצאת ממנה בלילה'.

כב. עמ' תרכז סוף ד"ה במאה קשיטה: 'בשאר המקומות שבנו יצחק ויעקב מזבח לא היה הכרח לקנות המקום כי היה זה בשטח הרים (במקור: מונטאניה) שלא היו לו בעלים', וכן בראש עמ' תפד: 'וצריך להשתל הרבה שלא ליקח בת עם הארץ אמנם יושבי ההר שלא למדו יהדות מהי והם דומים לבעלי חיים'. וכן עמ' תקפו סוף אות שא: 'מי שיש לו בן אינו שולח בתו יחידית אל ההרים'. בכל המקומות הללו אין ספק שהכוונה היא ליושבי המדבר, ולא דווקא ליושבי 'הרים' דווקא. ויש לתרגם אפוא 'בשטח המדבר', 'יושבי המדבר', 'אל המדבריות'.

הקדמת ר' דוד בן ישע למדרשו 'אלוג'יו אלמגני'

יהודה רצהבי

מאז פירסמתי לפני ארבעים שנה את הביבליוגראפיה 'ספרות יהודי תימן' (קריית ספר, כח [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 255-278, 394-406), שוקד אני על השלמתה על פי כתבייד הפזורים בספריות העולם ובידי יחידים, לצורך הכנת מחקר מקיף על חיבוריהם של חכמי תימן שבכל הדורות. לאחרונה פירסם ד"ר י' טובי (להלן: י"ט) את הקדמת ר' דוד בן ישע למדרש 'אלוג'יו אלמגני'¹ שחיבר (עלי ספר, טז [תש"ן], עמ' 79-90). משבאתי להשוותה לנוסח ולתרגום שעשיתי לצורכי חיבורי, גיליתי מספר טעויות בקריאת המקור ובתרגום הלשונית. לגבי התרגום אצטמצם בהערותי בדברים המשנים את המשמעות הנכונה.

א. קריאה ופיענוח

עמוד שורה	גדפס	צ"ל
83 27	ואלסלבה ואקתצדו	ואלטלבה ואקתצרו ²
84 8	לכ	לכן
84 31	ומא	ומאל ³
85 7	אקראך	אקראך אמצאך (תיבה שנייה נשמטה)
85 9	ולך	אליך
85 13	ברכתי	צרכם (לפי קריאתי)
85 19	אן [...]]	אן (לא חסר כלום)
85 23	[ולכן]	[וכאן]
85 28	מנה	מנא
85 29	[ישד']	[יגרי'] ⁴
85 31-32	[ ] אנא	[אם] אנה
85 32	אלוקת	אלא אלוקת ⁵

- 1 יש לתרגמו: 'הקצר המספיק' ולא כפי שתירגמו י"ט: 'הקצר המעשיר' (עמ' 89 שר' 6). בתואר זה כינו חכמים רבים בימי הביניים את חיבוריהם (לדוגמה: מילון 'אלמרשד אלכאפי' לר' תנחום הירושלמי). כוונתם היא שהחיבור בתחומו יספיק לקורא ולא ידקק לחיבור נוסף להשלמת ידיעותיו. 'המעשיר' יומרני מדי, ואינו עולה עם צניעותם של תלמידי חכמים.
- 2 לפי זה יש לתרגם 'הצטמצמו' (י"ט: ושמו להם למטרה).
- 3 לפי זה יש לתרגם 'וממן רב' (י"ט: ומה רבים).
- 4 עניינו: 'קרה'. (י"ט: עניינים נראים יוצאי דופן).
- 5 ביקש הסופר לכתוב 'אלאוקאת' (לשון רבים) וחזר בו וכתב 'אלוקת' (לשון יחיד).

אלא[סעאר]⁶	אלא [ג]	33	85
תש[ויש]	תל [ ]	34	85
נסתגפרה⁷	כס תגפרה	14	86

ב. תרגום

עמוד שורה	נדפס	ניתרגם	צ"ל
83	מן אלפקה	בתורה	לגבי ההלכה
83	באלנסבה אלא אעתבאר	ביחס לביטוי אותו נכון	לגבי שיקול אותה אמת
83	דאלך אלחק		
83	אמתאלאהא	הציות להן	קיומן (וכן להלן)
84	תעריף מא קצדנא	תהא ידיעת	יִלמד על כוונתנו
84	מעאני מא לס נתחקקה ולא	ענין שלא נתאמת בעינינו	מקצת עניינים שלא
	תחקקנא קאילה	ולא החשבנו כצודק את	נתבררו לנו ולא
		אומר	נתגלה לנו אומרם
84	לפצת וקיל	תיבת 'ואמר'	לשון 'ואמר'
84	אוליאה	לנאמניו	לצדיקיו
85	רכבתה	חיברתיו	בניתיו
85	פיחקק	יאמין	יתקן
85	ולא יחקק	ולא יאומת	ולא יתקן
85	ויסהא	וישכחו	ויטעה
86	ולי	נספח	אדרן [הסליחה]

בחתימה המליצית שבקולופון מייסד המחבר את בקשותיו מאלוהים על אותיות שמו 'דויד': 'כי עלתה הדא"ל מאתי' — אות דל"ת בפי בני תימן נקראת 'דאל'. בעברית 'דל' עניינו 'מסכן ועני', והכוונה לדלותו של המחבר.

'יעמוד הוו בתפלת' — קצהו העליון של הו"ו כפוף. דמיונו כאדם העומד כפוף קומה לפני בוראו בתפילתו, והוא המחבר המתפלל ומבקש על צרכיו.

'כי היוד בקטנותה היתה סעד בתחנת' — הו"ד, הקטנה מכל האותיות, מצביעה על המחבר המשפיל ומקטין עצמו לפני הקב"ה, מידה זו של שפלות וענווה תסייע להתקבלות תפילתו.

'הדאל האחרונה מלאה ב[ד]לת' — שמה יש לקרוא 'ב[קש]ת' והרי זו תחינה לקבלת התפילה. הפייטן מקשר בין 'דויד' בכתיב מלא ובין מילוי בקשתו. הנחתו של י"ט 'שיש לראות בזה השפעת הקבלה' דחוקה.

בחתימת הקולופון מפרט המעתיק את ייחוס אבותיו, ובהמשך הוא כותב: 'ט"ו ימחול לי על כל מה ששגיתי' (11,86). י"ט כותב בהערה 17: 'ציין מספר הדורות שמנה במשפחתו'. פיענוח זה של ט"ו [= חמישה עשר] מוטעה, שכן היה המעתיק צריך להוסיף 'במספר' או 'במניין'. קושי אחר הוא חסרון נושא המשפט 'ימחול לי'. הנכון ש'ט"ו' הוא נוטריקון של 'טהור וקדוש', כינויו של המקום, והוא הנושא של 'ימחול לי'.

בחתימת הקולופון כתוב 'קובל במא פי אלנסין וצח' (14,86). י"ט פיענח בטעות 'קתל וכו'', ובהערה 19 הוא כותב: 'לא עלה בידי להבין משפט זה'. תרגומו הנכון הוא: 'הושווה לשני הנוסחים [אלנסין] יש להגיה [אלנצין] ונתאמת'. הדברים חוזרים למעתיק שהגיה את העתקתו, לאחר סיום הכתיבה, עם המקור.

ואגב הדברים, המבוא כולו, וכן נספח ב, פירסם י"ט בספר אלגיאמע — המאסף (ירושלים חשמ"ח, עמ' 175–187), ותמיהה שלא התייחס למאמרו הקודם ולא הזכירו כלל.

6 'השערים' ולא 'היבולים'. 7 לפי זה יש לתרגם 'בקש סליחתו' ולא 'כמה תסלח'.

שלמה זאב פיק

רמב"ן, היסטוריה וספרות רבנית

ר' משה בן נחמן – הרמב"ן, *חידושי הרמב"ן למסכת כתובות* (על פי כתב־יד דפוסים ראשונים, ומלוה מראה מקומות, הערות ושינויי נוסחאות עם מבוא), ההדיר וערך עזרא דניאל שבט. הוצאת המחבר, ירושלים תש"ן. [6]+182+[1].

א

ידוע משכבר שהחידושים למסכת כתובות שהודפסו ב*חידושי הרשב"א* אינם אלא של הרמב"ן. כבר העירו על זה החיד"א בשם הגדולים¹, הרא"ז מלצר בהקדמתו לחידושי הרמב"ן²; ר"א וטרמן הי"ד, *קובץ הערות למסכת יבמות*³. *חידושי הרשב"א* האמיתיים הוצאו לאור על־ידי הר"מ והרחב"צ הרש"ר (ירושלים תשל"ג). עתה הוציא ר"ע שבט את חידושי הרמב"ן למסכת זו במהדורה חדשה על־פי כתב־יד, עם מבוא חשוב. במבוא זה השתמש שבט בשיטות מחקריות כדי ללכך סוגיות שונות הקשורות לחידושי הרמב"ן.

ברור שבחיבור מסוג זה יש פרטים רבים שאפשר להעיר עליהם, כגון בהערה 28 (עמ' 5), שם הצביע המהדיר על שימוש הרמב"ן בביטוי 'חיבור' ביחס לרמב"ם. הרמב"ם בעצמו מתייחס לחיבורו כ'חיבור', כמו שכתב בריש פרק י' בהלכות גירושין ובתשובותיו⁴, וכיחוד באגרתו לר' פנחס הדיין, שחילק בין 'חיבור' לבין 'פירוש'⁵. גם מה שכתב בעמ' 29: 'אך לא מצאתי מובאה אחת שהיא מתוך השגות הראב"ד על הרמב"ם' אין בכך משום הפתעה, וצריך היה לציין בעניין זה את מאמרו של ח' סולוביצ'יק, הודן בעניין הראב"ד והיעדר הציטוטים של השגותיו אצל הראשונים⁶.

בין אותן 'היצירות הפרשניות־עיוניות' שקדמו לרמב"ן (עמ' 5) כלל ר"ע שבט חיבורי הלכות, תוספות⁷, ספרי

1 חלק מערכת גדולים, וילנה תרי"ג, ערך 162, עמ' עא.

2 ח"א (מועד, נשים), ירושלים תרפ"ח.

3 ידעו נכדוהו, בראש הספר, מהר"א וטרמן, תל־אביב תשכ"ז (הוצאה חמישית).

4 מהר"ב לאו, א, עמ' 223, סוף ס' קה; עמ' 272, ס"ס קמא; ועוד.

5 איגרות הרמב"ם, מהר"י שילת, ב, עמ' תמ–תמא. ועיין עוד חמא. I. Twersky, 'Some Non-Halakic Aspects of the Mishneh Torah', in: A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies, Introduction to* Cambridge, Mass., 1967, pp. 109–110. ובספרו של טברסקי, *the Code of Maimonides (Mishneh Torah)*, New Haven 1980, pp. 16, 18, 20, 239, 492. מסתבר שהרמב"ן לא הכיר את תשובותיו או איגרותיו של הרמב"ם, אבל בוודאי הכיר את דבריו במשנה תורה.

6 H. Soloveitchik, 'Rabad of Posquières: A Programmatic Essay', בתוך: *פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה* (ספר כ"ץ), ירושלים תש"ס, עמ' 7–11. אגב, קביעתו של סולוביצ'יק בעמ' 26, שלמעשה מצוי בידיו פירושו של הראב"ד למסכת כתובות, על־פי הציטוטים הנמצאים בשיטה מקובצת לר' בצלאל אשכנזי, אינה נראית כלל. לעומת יתר החומר הנמצא ב'שיטה', הציטוטים מן הראב"ד נדירים ובדרך כלל מכלי שני; ושלא כמו ה'שיטה' על מסכתות בבא קמא או בבא מציעא מעטות כאן המובאות המתחילות 'וח"ל הראב"ד' או 'כתב הראב"ד'.

7 המחבר מניח כדבר פשוט שהם צומחים מן הפירוש הרצוף של רש"י, והדבר איננו פשוט כלל; הרי יש ירכוה בין החוקרים בעניין זה, ועיין א"א אורבך, *בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם*⁸, ירושלים תשמ"ו, עמ' 21–23.

פולמוס, וחיבורים כמו פרטי פרטים של רמ"ה. תמוה איך שכח המחבר את היצירה הבסיסית ביותר – הפירוש או הקונטרס, כגון ר"ח, רש"י ורשב"ם! חסרים כאן פרטים ביבליוגרפיים, ולמשל, בעמ' 1, הערה 3, כתב שבט 'בער נהג לציירו בצורה חד מימדית...', בלא לציין כלל לשם המלא של יצחק בער, או לשם הספר (אולי תולדות היהודים בספרד הנוצרית²). להלן, בעמ' 28 הערה 121, כתב "באר (!) מביא מקור זה..." ומביא את ספרו של בער בתרגומו האנגלי. בנוף הפירוש של הרמב"ן עצמו ראוי היה לחלק את ההערות לשני סוגים: מדור העוסק בשינויי נוסחאות; ומדור אחר העוסק בהערות כגון מראי מקום, פירושים מקבילים, ביאור כוונתו של הרמב"ן וכדו'.

ב

כמדומני שהחלק במבוא העוסק בעניינים היסטוריים מצביע על תופעה מצערת: לפרק את מדעי היהדות לדיסציפלינות שונות – תלמוד וספרות רבנית מחד גיסא, ותולדות עם ישראל מאידך גיסא. התוצאות צפויות: היסטוריונים שאינם מבינים מקורות תורניים המצויים בספרות השו"ת, ולומדי התלמוד וחוקריו שאינם רגישים לתמורות היסטוריות בתחומי החברה, הכלכלה והתרבות. דומה שמעט הדוגמאות הבאות יצביעו על הצורך בתיקון חסרונות יסוד אלו.

המחבר אינו זהיר במנחים טכניים, כגון השימוש בערכוביה בעמ' 2 בכינוי 'צרפת', המכוון בימי הביניים לצפון צרפת דווקא, ובכינוי פרובנס, המכוון לדרום צרפת וכולל את לנגרדוק ומה שנקרא היום פרובנס. ממילא טעות לומר 'נהגו תלמידים ספרדים לנסוע לצרפת כדי לקבל תלמודם', ולנקוט כדוגמה 'כך נדר' ורחיה הלוי ללונלי' – הרי לונלי אינה בצרפת אלא בפרובנס! אמנם בהערה 8 העיר המחבר שהמאירי התייחס לפרובנס ולקטלוגיה כלארץ אחת, אבל לא ברור כמה אפשר לבנות על דבר זה, כשידוע שחכמי פרובנס הקפידו מאוד להבליט את זהותם כפרובנסלים ולא כספרדים, כפי שהוכחתי במקום אחר³. בעניין מנהגי פרובנס, המאירי עצמו התפלמס עם תלמידי הרמב"ן, שניסו להחזיר מנהגי קטלוגיה לאזורו של המאירי, כפי שרשם בספרו מגן אבות.

המחבר ממשיך באותו עמוד וכותב ש'גם בצרפת ופרובנס עצמם החל, בימי הרמב"ן, תהליך של ירידה ביצירת בתי המדרש של בעלי התוספות וחכמי פרובנס'. והרי תהליך זה לא התחיל בימי הרמב"ן, אלא כבר דור אחד קודם. את שיא פריחת שיטתם של בעלי התוספות מסמן מפעלו של הר"י (נפטר בשנת תתקמ"ט-1189⁴), ובפרובנס – הראב"ד (שנפטר בתתקנ"ט-1198⁵). כבר לפני 1200 למנינם חלה ירידה בכוח היצירה, ויורשי גדולי עולם אלו רק חוזרים על אותן קושיות ואפילו על אותם פתרונות, בווריאציות שונות⁶. בוודאי אין הדבר תלי במה ששבט מביא בהמשך דבריו: 'משתי ארצות אלה עלו רבנים רבים לארץ ישראל בתחילת המאה...'. קביעתו שאחרי הסתלקותו של ריצב"א הצטמצם הלימוד בצרפת לבתי המדרש של פאריס ואיברא' מתעלמת מהעובדה שבתקופת הריצב"א ורבו הר"י היה רוב הלימוד בבתי מדרש של דמפיר ופריז.

כהמשך לתזה זאת של ירידת כוח היצירה בימי הרמב"ן, בסוף אותו הקטע, טוען שבט שבעקבות שריפת התלמוד ספג בית המדרש של בעלי התוס' 'מכה שממנו לא הוסיף קום... עיקר היצירות בעולם התוספות נפסקו, ולאחר זעזוע זה, רוב מפעלתי היו באסיפת החומר הנשמד לליקוטים כמו תוספות הרא"ש וספר המדכ, שהם 'תרומות הדשן' של עולם התורה שעלתה כמעט כליל'. כבר אמרנו לעיל שהירידה

8 'מנהג פרובנס', עבודת גמר (לא פורסם), רמת-גן תשל"ח.

9 וברור מהמשך דבריו שהכוונה לפריחתו של הרמב"ן כרב ופוסק.

10 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 253.

11 כך נקט ספר היוחסין (ירושלים תשכ"ג, המבוסס על מהד' צ' פיליפאוסקי וא"ח פריימאן), עמ' 220: 'נפטר בחנוכה בע"ש בפיסקרש שנת תתקנ"ט, וכן נקט ש' אסף, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ערך מ' מרגליות, א, עמ' 32 (בתוספת תאריך לעזי – 1198). אמנם בספר צמח דוד לרבי דוד גאון (מהד' מ' בריאר, ירושלים תשמ"ג), עמ' 125, מצוין התאריך תתקנ"ח, והשווה שם, הערה 5. ואילו I. Twersky, *Rabad of Posquières: A Twelfth-Century Talmudist* (revised edition), Philadelphia 1980, p. 50.

12 עיין סולוביצ'יק, (לעיל, הערה 6), עמ' 16.

באיכות הלימוד לא התחילה עקב השריפה בפריז, אלא היתה תהליך ממושך, החל בפטירת הר"י, יותר מחמישים שנה לפני הוויכוח בפריז. המחבר מתחיל את דיונו כאן בצרפת ונקט דוגמאות של ספרי ליקוטים דווקא מאשכנז! היה עליו להביא דוגמאות לתופעה זאת של 'ליקוטים' צרפתיים, כגון הסמ"ג, שהתפרסם והתפשט במהירות כתוצאה ישירה של השריפה בפריז¹³, או הסמ"ק, או תוספות טוך, המייצגים כולם את בעלי התוספות בצרפת (הצרפנית). אמנם, הדוגמאות שמביא שבט מעידות שהייתה הרוחנית לא היתה תלויה בשריפת התלמוד, שהרי באשכנז (גרמניה) לא היתה שריפה כזאת. נראה יותר שנתערצה התשתית האיתנה של הכלכלה ופחת הבטחון השוטף בחברה היהודית, וכל אלו השפיעו על כוח היצירה.

יתר על-כן, תיאור ההיסטוריה בפרק הראשון וביתר הפרקים לוקה בנטיית רומנטיות רבות מדי. ראוי היה להיזהר מניסוחים כדוגמת 'כח היסטורי נוסף... רוח אתחלתא דגאולה', הטענה הוכחה רבתי (עמ' 3 ובהמשך שם). ייתכן שציפייה לגאולה היתה גורם אחד לעליית בעלי התוספות, אבל כמדומני שהגורם העיקרי היו ההודמוניות הכלכליות, עקב העובדה שארץ-ישראל היתה מושבה של המלוכה הצרפתית ואציליה – וכשם שיהודי צרפת היגרו לאנגליה עם הכיבוש הצרפתי-הנורמני, כך היגרו יהודי צרפת לארץ הצבי. אי אפשר להתעלם מתרבות הסביבה, כולל השפה (לע"ז) והכלכלה, שיהדות צרפת היתה חלק אינטגרלי ממנה. ובקשר לרמב"ן עצמו, הרי הוא לא יום עלייה לארץ-ישראל; רק בעקבות פרסום הנוסח שלו של הוויכוח בברצלונה נאלץ לנטוש את ספרו, ואז החליט לעלות לארץ-ישראל¹⁴.

כדוגמה אחרונה לטעויות היסטוריות: איך אפשר למנות את הריב"ש כבן דור שלישי לרמב"ן (עמ' 4, ליד הערה 12), שהרי לפניו מצוי את הרשב"א, הריטב"א והר"ן, הפרש של כמעט מאה שנים!

ג

בפרקים העוסקים בחקר הספרות הרבנית מגלה המחבר ידענות וכשר ניתוח. אבל כמדומני שיש מקום לכמה שיפורים. במקום אחר הראיתי שאי אפשר להסתמך על נוסח הראשונים המצוי בדפוסים, כולל ספרים שהתפרסמו בשני הדורות האחרונים¹⁵. לפיכך, יש מסקנות של המחבר הטענות עדיין כידור נוסף. למשל, המחבר מציג שתי דוגמאות¹⁶ וקובע, כנראה בצדק, שרוב המובאות של רש"י הן פרפראזות והרמב"ן שינה את לשונו של רש"י כמקובל אצל הראשונים. נוסף על זה, שבט רש"י (עמ' 29 ואילך) מקומות שבהם לא הביא הרמב"ן את לשונו של רש"י כמו שהוא לפנינו אלא מנוסח פירוש רש"י שונה לגמרי. בדוגמה אחת שם נפלה טעות: מה שהביא מדרף פו ע"ב (עמ' 237 והערה 82) ד"ה מתני, שכל הדיבור חסר ברש"י לפנינו, אינו נכון. כשם שורות לפני המשנה שם מופיעים דברי רש"י בשינויים קלים. בדפוס וילנא כתוב: 'יאסרו עלי כל פירות שבצעולם', והרמב"ן ציטט 'יאסרו כל פירות שבצעולם עלי', וכן הוא בכל כה"י דלהלן, וכן הוא בשרידי בבלי, עמ' 296. יתר-על-כן, בכ"י פארמה¹⁷ מופיע הקטע לפני המשנה, כמו שנמצא בדפוס. אבל בכ"י אנגליקה¹⁸ יש ציין לגיליון על יד המלה 'צד' ושם בגליון כתוב באותיות גדולות 'מתני'!

- 13 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 476.
- 14 השווה דברי ר' בער, *תולדות היהודים בספרד הנוצרית*², תל-אביב תשכ"ה, עמ' 94–95. בקשר לזה, נציין את מה שכתב שבט בעמ' 14, הערה 57: 'השוואת גישתו של הרמב"ן לפסיקה על פי הירושלמי, לזו של בעל קרבן העדה... אלו ואלו ראו בעיסוקם בתורה כדור שלהם מפתח לתקופה גדולה חדשה של תחיית האומה ותורתו. לכך כרכו בכך את החזרה למעיינות הראשונים, ובמיוחד לתורת ארץ ישראל'. דברים אלו נראים כהפרזה ללא שיעור. לא נראה לי שבצל קרבן העדה חשב על מונחים של 'תחיית האומה', כשם שלא חשב על מפעליו החברתיים או חיבוריו הפילוסופיים של תלמידו המפורסם.
- 15 'בירורים עפ"י כתיב בשיטת רש"י בעניני ביטול בשבת', מגל, *חידושי תורה ומאמרים*, ז (תש"ן), עמ' 39–53; וכן 'פירוש הנר לפרק י' דמסכת בבא מציעא', קו לקו, ב (תשנ"ב), בדפוס.
- 16 עמ' 9; בציטוט של רש"י בד"ה חדשות נפלה טעות, ובמקום 'הו ידעי ביה' צ"ל 'ליה'. כן הוא בכל כה"י המפורטים להלן.
- 17 מס' 2590 (דה רוסי 1310; ס' 13597 במכון לתצלומי כתבי-יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. למידע נוסף על אודות כה"י ראה *רשימת כתבי-יד של פירוש רש"י לתלמוד*, יצאה לאור ע"י מפעל רש"י, אוניברסיטת בראלן, רמת-גן תשמ"ח).
- 18 מס' 57; ס' 11705 במכון הגיל.

יש מקרים שבהם לא שינה הרמב"ן את לשונו של רש"י, אלא כך היתה הגירסה לפניו, כמו שמעידים כה"י או שרידי בבלי. ואם כן, נשאלת השאלה, האם אפשר לקבוע טופס של רש"י, או דומה לו, כפי שעמד לפני הרמב"ן? להלן מספר דוגמאות של השוואות לכתב-יד של רש"י למסכת כתובות ולשרידי בבלי [במקום ששרדו], בליווי הפניות למהדורות הרמב"ן העומד לפנינו:

בעמ' 220 ד"ה ההיא: 'פי' רש"י ז"ל שהודיע לעדים שאן מתנה זו אלא כדי להבריא, ולא שתזכה הבת אם תתאלמן או תתגרש'. בהערה 6 כתב המהדיר שהמלה 'כדי' נוספה בכ"י מוסקבה (של הרמב"ן) וכן הוא נוסח רש"י שבתוספות הרא"ש. אכן בכ"י פארמה נמצא: 'שאינ מתנתה זו אלא כדי להבריא ולא שתזכה...'; וכן הוא בשרידי בבלי [עמ' 290ב]. בכ"י אוקספורד¹⁹ ובכ"י אנגליקה: 'שאינ מתנתה זו אלא להבריא ולא שתזכה...' – וכן הוא בדפוס וילנה, דף עח סוף ע"ב.

בריש אלו נערות (דף כט ע"א) ציטט הרמב"ן את רש"י ד"ה נתינה: 'והיא אסורה לבא בקהל שדוד גזר עליה כדאמרין ביבמות'. המהדיר לא ציין שברש"י לפנינו כתוב 'והיא אסורה לקהל', וכן הוא בכה"י אנגליקה ואוקספורד. אמנם בכ"י פארמה הנוסח הוא כמו המצוי ברמב"ן: 'והיא אסורה לבא בקהל'.

כדוגמה אחרונה אפשר להצביע על עמ' 96–97, שם בא ציטוט ארוך מדברי רש"י לדף טז ע"א. המהדיר הצביע על כמה שינויי נוסח על-פי דקדוקי סופרים השלם²⁰. בדפוס וילנה הדיבור המתחיל הוא 'הכא', אבל הרמב"ן ציטט 'התם' וכן הוא בכל כה"י. ברמב"ן: 'כלומר אם שתק זה, לא היו עוררין עליו, בכה"י אנגליקה: 'כלומר' על שדה זו לא היו בו עוררין, ומשמע שלא היה לפני הרמב"ן כ"י כעין זה או מענף זה. ובמה שכתב: 'בתולים שלא מצא בה', בדפוס ובכ"י פארמה: 'מצא לה'; אכן בכ"י אוקספורד ואנגליקה חסרה המלה האחרונה לגמרי. ומה שכתוב: 'ואע"פ שיש לה להשיב טענה טובה מזו, בכ"י פארמה: 'שיש להם', ובאנגליקה: 'להשיב תשובה' <<טובה>> (נוסף בין השיטין) מזו, ראה נוספת שכ"י אנגליקה או כ"י הדומה לו לא היה לפני הרמב"ן²¹.

יש לשבח את המהדיר על חקירתו ביחסו של הרמב"ן לקודמיו, ועל הפרקים שבהם הוא דן ביחסו של הרמב"ן לירושלמי וליתר הספרים הקדומים, אך קשה, מדוע כה דל הסעיף הדין בנוסח הטקסט של הבבלי שהיה לפני הרמב"ן (עמ' 40). האם אחרי בדיקת הציטוטים מן הבבלי – הן בדיבור המתחיל והן ברישום נוסחאות אחרות – אפשר להגיע לידי מסקנה כלשהי ביחס לנוסח הבבלי שהיה לפני הרמב"ן? הרי קיימים כ"י למסכת כתובות קטעי גניזה, ועוד, ידועים חלקים מכובדים של שרידי בבלי המייצגים את נוסח ספרד, וחשוב היה להגיע לאיזה סיכום בנושא חשוב זה, ולו גם למסקנה שאין תשובות חד משמעיות. על אחת כמה וכמה אילו היו תוצאות חדר-משמעות בקשר לקביעת נוסח כלשהו בנוסח שהיה לפני הרמב"ן.

ייתכן שראוי היה לדון בדעת הרמב"ן בקשר לשאלת עריכת התלמוד ריחסה להתנהויות התלמוד. ידועות הערות של הרמב"ן בדברים אלו, וכגון מה שכתב בריש פרק ג דקדושין (נט ע"א, ד"ה איתביה):

ול"ג דר"י ור"ל [= ולי נראה דרבי יוחנן ורש לקיש] בסתמ' אפליגו, באתי דבור ומבטל דבור. ופרכיה ר"ל תחלה לרבי יוחנן מכל הכלים, והדר פרכי' ר"י לדידה תרומה, והדר בי ר"ל מדבור לדבור גרידא וקם בשיטתיה דנתינת מעות ליד האשה דהוא מעשה זוטא. וגמרא הוא דאקדים פירכא דרבי יוחנן עליה דר"ל דבהא מקדים רבי יוחנן לר"ל לעולם²².

בפרק על כה"י מצביע שבט על שני ענפים של חידושי הרמב"ן לכתובות. את הסיבה לשני ענפים אלו תלה במהדורות שונות שהוציא הרמב"ן, והיינו: הגהות, השלמות, קיצורים והוספות, אשר באו, כטענת שבט (ובזה נראה שהוא צודק), מעצם העובדה שחידושי הרמב"ן היו אוסף דינאמי וגמיש. נוסף על כך מציע שבט שמא הרמב"ן רק רמז לציטוטים מן הירושלמי, והסופרים או התלמידים העתיקו מן הטפסים שבידם, וממילא חל פילוג במובאות אלו. טיעונו של שבט משכנעים למדי.

כאמור, עניין הרמב"ן והירושלמי, והיחס בין הרמב"ן לרוב קודמיו, זכו בידי המהדיר למחקר מעמיק וראוי לשבח. אנו מקוים שהמחבר ימשיך בחקר הרמב"ן ושיטותיו וירחיב את מחקריו, ובעתיד הקרוב יניח לפני הלומד ספר שידון בדרכו של הרמב"ן בפירוש התלמוד, שיטותיו בהיווצרות התלמוד, טופס התלמוד שהיה לפניו, איזו מהדורה של רש"י ואילו פירושים וחיבורים של הראשונים היו לפניו.

19 Opp. 97; ס' 18409 במבין הני"ל. 20 הערות 64–67 (בהערה הראשונה יש אי-בהירות).
21 נראה שמה שכתוב ברמב"ן, עמ' 97: 'רדילמא לא אפקא אדעתא', הוא טעות דפוס, וצ"ל 'אסקא אדעתא'.
22 וראה עוד ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א.

מלך שפירא

אוטוביוגרפיה של הרב עזריאל הילדסהיימר

אף על פי שרבים כתבו על קורות חייו של הרב עזריאל הילדסהיימר, עדיין לא נכתבה המלה האחרונה. אחד מתחומי חייו הטעון עדיין חקירה הוא הזמן שעשה באוניברסיטת האלה. בעניין זה עלה בידי גלילות אוטוביוגרפיה שכתב ר"ע הילדסהיימר עצמו.

האוטוביוגרפיה נכתבה בשנת 1846, כשהרב הילדסהיימר היה בן כ"ו. אמנם, מתוכן האוטוביוגרפיה נראה שנכתבה קודם לכן. רושם זה מתקבל משום שהרב הילדסהיימר, מסיבה בלתי ידועה, לא כתב ששה שנתיים בברלין. לולא עדויות אחרות, היינו חושבים ששה בברלין רק זמן קצר. מחוץ לפרט זה, האוטוביוגרפיה מאפשרת לנו לתקן כמה שגיאות על קורות חייו של הרב.

האוטוביוגרפיה נכתבה באותיות דפוס מלאות עם ניקוד, וכותרתה 'מספריימי-שני-חיי'. לשונה עברית מקראית, ומתוכה אפשר ללמוד על רוחב ידיעתו של הרב המחבר בתנ"ך, אף על פי שהיה עדיין צעיר¹. האוטוביוגרפיה נמצאה בדף האחרון של עבודת הדוקטור שכתב בהאלה. מתוך המסמך נראה שהאוטוביוגרפיה נכתבה עבור אחד ממוריו, אולי בשביל פרופסור אמיל רודיגר, שהיה לו מורה מובהק בעת שלמד בהאלה².

באשר לעבודת הדוקטור, כרצוני לתקן כמה שגיאות רווחות בעניין זה. ראשית, יש דעה נפוצה שעבודה זו לא השתמרה³. זו טעות, ומצוי ברשותי העתק; המקור שמור בארכיון של אוניברסיטת האלה.

התאריך שבו קיבל הרב הילדסהיימר את התואר דוקטור שנוי במחלוקת⁴. התאריך הנכון, כפי שמתברר מהרבה מסמכים – ביניהם הדיפלומה שלו – הוא 1846.

פרט נוסף בעל עניין הוא שם העבודה. במקומות רבים מופיע השם בגרמנית: Über die Rechte Art der Bibel Interpretation, ומכאן עלול להשתמע שנכתבה בגרמנית. למעשה, היא נכתבה בלטינית, והשם המופיע בעמוד הראשון הוא De vetere testamento recte interpretando.

1 כרי להקל על הקורא ציינתי מקומות שבהם השתמש הרב המחבר בפסוקי תנ"ך; ואולי משום חוסר ידע לא ציינתי לכולם.

2 ב"Jewish Encyclopedia", ו, עמ' שצה, נאמר שהרב למד אצל גסניוס (Gesenius), אבל זו טעות. גסניוס מת בשנת 1842, עוד לפני שהרב הילדסהיימר בא להאלה.

3 ראה, למשל, מ' הילדסהיימר, 'קווים לדמותו של רבי עזריאל הילדסהיימר', סיני, נד (תשכ"ד), עמ' ע, ודבריו של ע' הילדסהיימר, עלי ספר יד, תשמ"ז, עמ' קמג.

4 ראה D. Ellenson, 'Rabbi Esriel Hildesheimer and the Quest for Religious Authority: The Earliest Years', *Modern Judaism*, 1 (1981), p. 296 n. 43.

מספר יימי שני חיי

בשמנה ועשרים לחדש זו¹ הוא החדש השני שנת חמשת אלפים ושש מאות ושמונים לבריאת העולם למספר בני ישראל שהוא החדש החמשי שנת אלף ושמנה מאות ועשרים למנין שאר בני ארצינו נולדתי בעיר האלבערשטאדט במדינת זאכנען². אבי נשמתו עדן נכבד מאוד כי אף אם צרה ומצוקה בעתוהו³ עם כל זאת תמיד הטיב צעדו⁴ ללכת בדרך הטוב והישר⁵ ולא נטה מנתיב האמת וממעגל הצדק⁶ ימין ושמאל ולא נח ללקט בשדי התורה והחכמה. גם אותי הביאני מתחלת ימי נעורי לגשת אל עמקי החכמה ובטרם תעבור עת ילדותי הורני בחור בטוב ומאס ברע⁷ ולכי נהג⁸ בדרך האמונה והחכמה. בן חמש שנים עת אשר הגיע תור הנערים לבא⁹ אל בית המורה גם אנכי בתוך הבאים שם ולמדתי עם שאר בני אמונתנו להבין משל ומליצה להשיג דברי התורה והנביאים ושאר החכמות ופניתי ונתתי עיני לדעת חקי לשון ארץ מולדתנו לברר לסקל דברי משגיאות ואף גם זאת לא עצרתי כחי ללמוד דרכי הכתב לכתוב קל נמרץ בלשונינו ובלשון ארץ מולדתי, יגעתי ומצאתי¹⁰ לשעשע בלשון צרפת ולקרות ביגיעה מעטה כל-הכתוב בה. גם לא נעלמה ממני חלקי תבל מספר ימים והארצות קורות עמי וקורות כל-עם ועם וכהנה וכהנה. ישבתי שם כשמנה שנים וחצי אך בעת הזאת עלה המות בחלונותינו בא בארמנותינו¹¹ להפריד אבי ממנו לנצח. ועל אשר התאוו ממני תאוה לעלות רק אל מסלת המדע והחכמה אמי הקימה דבריו וכן שבע עשרה שנה התפורדתי מעיר מולדתי ונסעתי לעיר אלטאנא אשר שם מורה אחד מבני עמנו אשר שמו נודע בשערים¹² כשמות אשר בארץ¹³ גרתי שם שלש שנים וחצי¹⁴ ואחרי-כן שבתי לעיר מולדתי למלאות חסרון ידיעתי בשאר החכמות בבית המרה אשר גימנא(א)זיום תקרא ישבתי שם שתי שנים וחצי עם תלמידים הראשונים ואחרי-כן נסיתי בנסיין הנודע ונסעתי לעיר הבירה בערלין להוסיף שם ידיעתי שמעתי ולמדתי שם מחכמת הפילוסופיא כפי יכולתי אך באשר מדיעת לשון ערביים אשוריים כשרים לא מצאתי שם מאומה הלכתי לעיר הזאת המהוללה¹⁵ והיה לאל ידי¹⁶ להרבות ידיעתי בדברים האלה וחניתי כשנה אחת בתוך תלמידי העיר הזאת ועתה באתי לבקש לנסני בנסיין רשיון המלך.

- 1 חודש אייר; ראה מלכים א ו:א. מ' הילדסהיימר, (לעיל, הע' 3), עמ' סז, מציין על פי הפינקס בבית הכנסת של הלברשטאדט כי הרב הילדסהיימר נולד בכ"ז אייר. נראה לי שהודאת הרב כמאה עדים דמיון.
- 2 סקסוניה.
- 3 איוב טו:כד.
- 4 משלי ל:כט.
- 5 דברים יב:כח.
- 6 תהלים כג:ג.
- 7 ישעיה ז: טו, טז.
- 8 קהלת ב:ג.
- 9 אסתר ב:יב.
- 10 ירמיה מה:ג.
- 11 ירמיה ט:כ.
- 12 משלי לא:כג.
- 13 הוא הרב יעקב עטלינגר.
- 14 הילדסהיימר, שם, עמ' סח, כותב ארבע שנים.
- 15 האלה.
- 16 בראשית לא: כט.

סקירות ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

א. קטלוגים של מכירות פומביות

יודאיקה, ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות וכ"י נדירים, אמנות יהודית, כלים ותמונות * יערץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב * סיון תשמ"ט (יוני 1989) * [280] עמ', [419] צילומים.
בקטלוג דרלשוני (עברי-אנגלי) זה רשומים 686 פריטים, מהם 648 פריטים ספרותיים. מעניין פריט מס' 686: כ"י ספר מנחת יהודה שונא הנשים.

יודאיקה, ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות וכ"י נדירים, אמנות יהודית, כלים ותמונות * יערץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב * ירושלים, מרחשון תש"ן (אוקטובר 1989) * [332] עמ', [482] צילומים.
בקטלוג דרלשוני (עברי-אנגלי) זה של מכירה פומבית נרשמו 696 פריטים, מהם: 667 ספרותיים. מעניין הפריט האחרון, מס' 696: מחזור מנהג רומא, שונצינר-קאזאלמירי רמ"ו — פאנו רס"ד (1486–1504), בליווי תיאור מלא ומפורט. הוצע בהערכה של 60,000/40,000 דולר ונמכר בסך 39,000 דולר.

יודאיקה, ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות וכ"י נדירים, אמנות יהודית, כלים ותמונות * יערץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב * שבט-אדר תש"ן (פברואר 1990) * [432] עמ', [625] צילומים.
קטלוג דרלשוני (עברי-אנגלי) ובו 832 פריטים ספרותיים המוצעים למכירה פומבית, מתוך 867 פריטים בסך הכל. ראויים לציון מהם: כ"י אוטוגרפי של רש"י הירש מפירושו לתורה; ס' השרשים, נפולי רנ"א; וכ"י של ספר תפארת עזריאל לר' עזריאל מייזליש.

יודאיקה, ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות, כתבי יד נדירים, ואמנות יהודית. * יערץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב * ירושלים תש"ן (יולי 1990) * [376] עמ', 525 צילומים.
בקטלוג דרלשוני (עברי-אנגלי) זה של מכירה פומבית הוצעו 907 פריטים. מעניין פריט מס' 539: מסכת זכחים ומשניות קרשים, ונציה רפ"ח-רפ"ט, עם הגהות בכ"י המיוחדות לר' בצלאל אשכנזי; מוצאה מספריית רי"ל מיימון.

יודאיקה, ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות, כתבי יד נדירים, ואמנות יהודית * יערץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב * ירושלים אדר תשנ"א (מרץ 1991). [208] עמ', [269] צילומים.
קטלוג דרלשוני (עברי-אנגלי) של 263 פריטים המוצעים במכירה פומבית. מעניינים הפריטים דלהלן: חתימתו של המהר"ל (מס' 57); שו"ע דפוס ראשון, ונציה שכ"ה (מס' 233–234); תורת האדם לרמב"ן, קושטא רע"ט (249).

יודאיקה, ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות, כתבי יד נדירים, ואמנות יהודית * יערץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב * ירושלים סיון תשנ"א (יוני 1991). [220] עמ', [260] צילומים.
מן 297 הפריטים שבקטלוג זה של מכירה פומבית, יש להזכיר: פנקס של מוהל בכ"י (מס' 230), שנמכר בסך 19,800 דולר; ספר מילי דאבות, קושטא של"ט, נמכר בסך 6,050 דולר; קטע של 12 דף מכ"י פ"י למסכת חולין, נמכר בסך 5,500 דולר.

Sotheby's, Jewellery and Judaica, * Tel Aviv, April 1989 * [172], [8] pp., [260] illus.
בקטלוג זה הוצעו למכירה פומבית 676 פריטים, מהם 176 ספרים וכתבי יד (30 מגילות אסתר וכתובות).

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art and Printings * Tel Aviv, April 1990 * [148] pp., [214] illus.

בקטלוג זה, הוצעו במכירה פומבית 302 פריטים, מהם 138 חומר ספרותי. מהבולטים שבהם: חמש מגילות, נפולי רמ"ז; רוקח כ"י משנת ק"ד; ברכת המזון מצוירת משנת 1740; סידור מנהג רומי, המאה ה"ט.

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art * New York, June 1990 * [132] pp., [220] illus.

קטלוג של 282 פריטים, מהם 72 פריטים ספרותיים. מיוחד 'מזרח' מצויר במיקרוגרפיה (מס' 59) וכ"י מחזור רומא מהשנים 1350–1450 (60). חבל על הפסקת פעילותה של מחלקת היודאיקה בבית מכירות עתיק ומפורסם זה בניו-יורק, וממילא חבל על הפסקת הופעת הקטלוגים היפים והמועילים.

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art and Printings * Tel Aviv, October 1991 * [144] pp., [250] illus.

291 פריטים, מהם 60 פריטים ספרותיים, ביניהם כ"י הגדה של פסח, מצויר בצבעים ע"י אהרן מגיביטש, וינה תפ"ח (1728), מוצע במחיר הערכה: בין 200,000/180,000 דולר (מס' 23); ועוד הגדה של פסח מצוירת בצבעים עם פ"י ר"י אברבנאל, שנכתבה ע"י יעקב סופר מברלין בהמבורג בשנת תק"א (1741), במחיר הערכה: 180,000/150,000 דולר.

Christie's, Fine Judaica * Amsterdam, June 1989 * 150, [6] pp.

קטלוג למכירה פומבית, המציע 390 פריטים, מהם 60 ספרים ותעודות. מעניין במיוחד פריט מס' 390: כ"י של מחזור לר"ה, נכתב בצרפת בשנת 1300 בערך. בקטלוג ניתנו כמה פקסימיליות יפות מתוך כה"י, תיאור מפורט וביבליוגרפיה לכ"י זה.

Christie's, Judaica Books, Manuscripts, Works of Art and Pictures * Amsterdam, June 1990 * 188, [6] pp. 183 illus.

קטלוג למכירה פומבית ובו 387 פריטים, מהם 124 פריטים ספרותיים.

Christie's, Judaica Books, Manuscripts, Works of Art and Pictures * Amsterdam, December 1990 * 181, [6] pp. 251 illus.

470 פריטים המוצעים במכירה פומבית, מהם 269 פריטים ספרותיים (26 כתבי יד, בהם כ"י של מחזור מצויר מצפון איטליה במחצית השנייה של המאה ה"ט, ועוד).

Swann Galleries, Hebraica and Judaica * New York, December 1989. 116 pp., [126] illus.

מבין 441 הפריטים שהוצעו במכירה זו, שמהם 354 היו פריטים ספרותיים, מיוחד ס' השרשים, נפולי רנ"א.

Swann Galleries, Hebraica and Judaica * New York, December 1991. * 72 pp., 63 illus.

קטלוג של מכירה פומבית, הכולל 355 פריטים, מהם 226 פריטים ספרותיים. מיוחד פריט מס' 222: ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"א.

Exhibition of Rare Books, Manuscripts and Jewish Works of Art * (Moshe Rosenfeld) * Zurich, April 1992, 48 pp. [72] illus.

מיוחד כ"י של ס' מלאכת מחשבת לר' משה (כך! ולא ר' גרשם, כפי שנדפס) חפץ (עמ' 31).

ב. קטלוגים של אוספים וביבליוגרפיות

S.M. Jakerson, Еврейские Инкунабулы. Описание Экземпляров, Хранящихся в Библиотеках Москвы и Ленинграда (Hebrew Incunabula. Description of Publications Kept in Libraries of Moscow and Leningrad) Leningrad, 1988 11 pp.

קטלוג זה, היה בעת הופעתו, אולי הסנתית הראשונה שבישרה את כוונת השננים והתמורות העצומות שהתחוללו במעצמה האדירה ובתנועה הבלשביקית-קומוניסטית, שקרסו שתייהן גם יחד ונתפזרו לכלי הכר. בזמן הופעת הקטלוג הזה של האינקונבולות העבריות המוחזקות בספרייה מוסקבה ולנינגראד – תשמ"ח / 1989, כאשר איש לא חלם ולא פילל מה עתיד לקרות, נהנינו מעצם התופעה הצנועה של קטלוג העוסק בספרים עבריים, שנתחבר על ידי ספרן הספרייה הצבורית של ולנינגראד, על שם סאליקוב-שצורין, ומופיע בהוצאת האקדמיה המדעית הרוסית.

מר ס' מ' יקירסון, התגלה כמי שידיו רב לו בתחום הספרנות העברית, שולט בשפה ובמקצוע גם יחד, ונועד כדי לקשור את גורלו עם הספרות העברית. מאז נפלו חומות מסך הברזל נפתחו ארצות הספרייה הנ"ל ואחרות נוספות בעיר זו, לשימושם של חוקרים יהודים וישראלים, שכבר עשו גדולות בחשיפת גזרות וטמונות שם. מושג מטיב האוספים בעיר זו ניתן לקבל במהדורה החדשה של איורי תנ"ך עבריים מלנינגרד, מאת דוד גינצבורג וולדימיר סטאסוב, שפירסם לאחרונה בצלאל נרקיס (ירושלים תשנ"ו).

בקטלוג שלפנינו מתוארים כל ספרי האינקונבולות העברית המצויים בשלוש הספריות הגדולות במוסקבה (ספריית המדינה ע"ש לנין – 38 עותקים), ולנינגראד (ספריית האקדמיה למדעים של בריה"מ, בסניף שבמכון המזרחי של האקדמיה בעיר זו – 66 עותקים, ובספריית המדינה הצבורית ע"ש סאליקוב-שצורין – 7 עותקים), שהם 45 ספרים ב-111 עותקים. 33 אינקונבולות באו מאוסף הגביר משה אריה ליב פרידלנדר שנתרם לספריית המכון למזרחנות ('המחיאום האזיאטי'). 33 אינקונבולות נוספות שם, נרכשו מעזבונו של המורחן והפרופ' לשפות שמיות באוניברסיטה של פטרבורג – המשומר דניאל חוולסון. במוסקבה 20 מהספרים האלו באו מאוסף הברון ד' גינצבורג. כמדימה שעד לא מכבר היה חיבורו של חוולסון, Evreiskie Staroppechatnye Knigi, משנת 1896, שהופיע גם בתרגום עברי ('ראשית מעשה הדפוס בישראל, ורשה תרנ"ז), החיבור היחיד שדן באינקונבולות עבריות. מספרם הכולל של האינקונבולות העבריות אינו מוסכם על דעת החוקרים, יש שמונים את מספרם המשוער 100-120 (אופנברג, ראה בסמוך), בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים רשומים למעלה מ-140 ספרים וקטעי ספרים באינקונבולות, ויש שמנו 151 ספרים (מאיר והברמן).

התיאורים מפורטים ויסודיים, ומתוך שימוש טוב בספרות המקצועית-הביבליוגרפית. זכר לדבר, מיד עם הגעת הקטלוג הזה לארץ, צויינה ידיעה ממנו כידי פרופ' ר"ש אברמסון, לתולדותיו של ר' יחזקאל פייוויל, ר' עלי ספר, טו, תשמ"ח-השמ"ט, עמ' 123.

Brad Sabin Hill, Hebraica from the Valmadonna Trust: Manuscripts and Early Books * Valmadonna Trust Library Publication * England 1989. [6], 30, [176] pp. 75 illus. (11 in color).

מהדורה ממוספרת של 500 עותקים בלבד, של מבחר כתבי יד וספרי דפוס ראשונים מאוסף העשיר של מר ג'ק לונצ'ר מלונדון. המבחר הוצג כתערוכה בספריית פירפונט מורגן בניו-יורק. בקטלוג נאה ומהודר, גם בצורתו וגם בעיקר מבחינה מקצועית-ביבליוגרפית, נרשם מבחר של 50 פריטים מיוחדים, מהם חמישה כתבי יד, והשאר מן ההוצאות הראשונות של ספרי הדפוס העברי. ראשיתו של האוסף הזה, המוערך לדעת רבים כאוסף הפרטי החשוב ביותר כיום של ספרים עבריים, הוא באוסף של דפוסי איטליה מהמאה ה-15. האוסף גדל והתרחב לשאר דפוסי המאה ה-15 מצד אחד ולשאר דפוסי איטליה מצד אחר, החל באינקונבולות מהמאה ה-15 ועד למאה ה-18, וקלט לתוכו אוספים שלמים, כגון אוסף הקהילה היהודית בניברלטר. לבסוף מתפשט אוסף הוואלמאדונה על פני כל ספרי הדפוס העבריים.

מר ב' היל, לשעבר הממונה על הספרים העבריים הנדירים בספרייה הלאומית של קנדה, ועתה הממונה על המחלקה העברית בספרייה הבריטית בלונדון, עשה מלאכה מקצועית מעולה, הן במבוא המעניין, הן ברישום הדקדקני של הספרים ותיאורם, והן במפתחות מפורטים ומועילים לטוגיהם, שיהיו לעניינם לכל חוקר ולומד. עושרו המיוחד של החומר המתואר בספר זה מאפשר את השימוש בו גם כספר בהוראת תלמידים במקצוע הספרנות והביבליוגרפיה. כדאי לציין עוד את תשומת הלב המיוחדת בתיאורי הספרים לגלגוליהם,

ולמאורעות הקשים שעברו עליהם בדרך נדודיהם, שהלא לעתים קרובות גורל הספר העברי לא היה שונה בהרבה מגורלו של היהודי הנודד.

ישראל ייבין, *אהל חיים* (קטלוג כתבי-היד העבריים באוסף משפחת מ"ר ליהמן) * כך ב: *כתבי-היד של התנ"ך* * בהשתתפות אלעזר הורביץ * הוצאת קרן מנשה רפאל ושרה ליהמן, ניר-יוק תשנ"א * כט, [1], 440, 14 עמ', 211 פקסימיליות.

סקירה על כך א של קטלוג זה, *כתבי-יד בקבלה* נתפרסמה בעלי ספר, טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 146-147. שם נאמרו כבר עיקרי הדברים לגבי ייחודו וחשיבותו של אוסף גדול וחשוב זה; כפי שנוכר שם, יש סבורים שהוא האוסף הפרטי הגדול והחשוב כיום של כתבי-יד עבריים. האוסף מוערך בהיקף של אלף כתבי-יד עבריים. שם גם צוינו הידורו ומקצועיותו של קטלוג זה, המתוכנן להקיף את כל האוסף בשבעה כרכים (הקדמת בעל האוסף ד"ר מ"ר ליהמן). כך ב אינו נופל במאומה מכל מעלותיו של כך א. נרשמו כאן 224 כתבי-יד של המקרא, מהם שלמים, כתובים על קלף ועל נייר, ומהם בני דף אחד ויותר; מהם עתיקים (למן המאה הי"א בקירוב), ומהם צעירים (עד למאה הי"ט). גם כאן נשמרה השיטה הנכונה והחשובה, לתת בצד כל רישום צילום של עמוד או יותר ממנו. דבר זה הופך את הקטלוג לא רק לספר עזר ושימוש, אלא גם לספר מקורות, המאפשר לימוד וחקר ממנו ובו, לגבי הפליאוגרפיה העברית, תולדות הכתב ואף הלכותיו (אם כי לצערנו עדיין לא בא תיאור האוסף העשיר של ספרי תורה שבאוסף ליהמן). מיוחדים הם כתבי-היד המנוקדים בניקוד בבלי עליון (מדור 1: 24 כ"י), המשקף את המבטא הבבלי העתיק, שהלך ונשכח, ונעלם ברבות הימים. נוהג זה של ניקוד נשמר בראשית ימי הביניים גם בפרס, תימן (82 כ"י מתימן נרשמו כמדור 2) ועוד. לבסוף, כאמור, הוזנח ונשכח הניקוד העליון כליל, ורק בתימן המשיכו עוד להשתמש בניקוד העליון במרבית ימי הביניים, אבל מסורת הנוסח ומסורת המבטא הוחלפו לשיטת הניקוד הטברני התחתון, שהתפשט עד שדומה כי אין בלתו. בהזדמנות זו יש להעיר שכמדומה יש לתקן את המשפט דלהלן ממבואו של פרופ' ייבין (עמ' יג, ד"ה בקטלוג זה), במקום: 'במדור זה נכללו גם כתבי-יד שבהם המקרא מנוקד בניקוד טברני, אבל התרגום בניקוד בבלי, צ"ל: '...אבל התרגום בניקוד עליון תימני (שהוא טברני)'.
במדור 3, הכולל כמעט רק כ"י תימניים, נכללו גם כ"י של סדרי הפטרות, עם מבוא מיוחד לכך מאת הרב נתן פריד, שהעיר הרבה גם בכ"י אחרים הקשורים לענייני ההפסדה והסדרים. קטלוג זה מצטיין בעושר התיאורים המפורטים של התכונות הפנימיות של כתבי-היד, בניקוד, בטעמים ובמסורה. תיאור מלא ויסודי כזה משמש לא רק לעצמו ולגופו, אלא מהווה, בצדק, בסיס לעבודתם של מקטלגים ומתארים לעתיד.

באופן מיוחד יש לציין את המנגנון המשוכלל של מפתחות (44 מדורים!) שצורף לקטלוג, וכמעט אי אפשר להפריז בחשיבות הדבר, במיוחד בספר שאינו ספר קריאה שוטף, וריבוי המפתחות מכל צד נחוץ, ומאפשר את השימוש בו לא רק לקומץ מומחים. אין לנו אלא לצפות לשאר הקטלוגים העתידיים להופיע, ולקוות שגם אספנים פרטיים נוספים ילכו בעקבות דוגמה יפה זו ויאפשרו לנו ליהנות מהאוצרות הגנוזים.

Binyamin Richler, *Hebrew Manuscripts: A Treasured Legacy* * Ofek Institute, Cleveland-Jerusalem 1990 * 166 pp., 51 Facsim., 16 Plates of Illuminated Manuscripts.

מהדורה אלבומית מהודרת של ספר יסוד במקצוע הכרת כתבי-יד עבריים, טיבם ומהותם, התהוותם ומקומם, איסופם ושמירתם, מספרם ותפוצתם. כלי ספרותי זה חסר מאוד, כלומר: חיבור שיתאר באופן יסודי את עיקרי הדברים מראשיתם, דבר דבור על אופניו, ועם זאת אינפורמציה אמينة ומעודכנת ומקיפה ברמה מקצועית. חשוב המידע הרב והמפורט שלפנינו על אודות האוספים הגדולים והעיקריים של כ"י עבריים בעולם, והסברי המושגים הרבים, כגון: אוטוגרף, מגילות גנוחות, קולופון, כ"י מצורפים, קודיקולוגיה, פליאוגרפיה, סופרים ומלאכתם, כ"י מפורסמים, הגניזה ועוד כיוצא באלו.

עושר הצילומים שניתנו בספר מתוך כתבי-היד ראוי לשבח, ובמיוחד אלו המצורפים והמעוטרים ו-48 דוגמאות של כתב מכתבי-יד מתארכים (היינו, שזמן כתיבתם ידוע ובטוח) מהמזרח, ביזאנטיק, איטליה, ספרד, צפון אפריקה, צרפת, אשכנז, פרס ותימן. הרעיון שמאחורי הוצאת ספר זה היה תולדת רעיון נהדר. מכון אופק, בראשותו של הרב אברהם שושנה מקליבלנד, עוסק באיתורם ובהשגתם של כתבי-יד עבריים בלתי-ידועים, ומשקיע רבות בהכנתם לרפוס ובההדרתם ברמה גבוהה מבחינה תורנית ומדעית כאחד. והנה מצאו שבמקום להתניע בהסברת חשיבות מפעל זה לציבור, מוטב להגיש ולקרב אל הצבור את ידיעת עולם

סקירות ספרים

כתבי-היד, ועל ידי שתתרכבה הדעת יהא קל יותר להשיג את ההערכה הנאותה והתמיכה לעוסקים בתחומים אלו.

קטלוג של אוסף ג'ק מוצרי * נערך בידי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בשיתוף עם מלומדים רבים אחרים * הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים בשיתוף עם קרן מנשה ושרה ליהמן, ירושלים תש"ן * טז, 407, 28 עמ'. 1 פקסימיליה.

תקופתו עשירה מאוד בגילויים ובתגליות, ולא רק אלו המוצאים מהכוח אל הפועל במדע ובטכניקה, אלא גם בתחומי הספרות היהודית. רבים הסיפורים המופלאים על אודות גילויים אלו, ההולכים ונפרשים לעינינו מפעם לפעם. ידיעות ראשונות על אוסף גדול זה של קטעים מהגניזה הקהירית הודעת (אוסף המונה כארבעת אלפים קטעים) נודעו כבר בשנת 1913 מפי ג'ק מוצרי עצמו. מוצרי ציין על כ"י מעוטר להפליא הקרוי 'תנ"ך מוצרי' או 'תנ"ך קהיר', שהוא חלק מאוסף כתבי-היד השייכים לקהילה היהודית הקהירית; ועם זה נתן תיאור קצר וסיפר ב'חשיפתו' של אוסף הגניזה הזה. סיפורו של ד"ר ישראל אדלר, לשעבר מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, על גלגולי חשיפתו המחודשת של אוסף זה, ש'נעלם' לשנים רבות לאחר מותו של ג'ק מוצרי ב-1934, הוא סיפור בלשי מרתק. אישים נכבדים (כ"י בן צבי הנשיא, כ"צ דינור, השגריר איתן ואחרים) עשו מאמצים רבים לאתר ולצלח (מקום האוסף עצמו חסוי בעצם גם עתה, ראה הערה בעמ' ט), עד שעלה בידי ד"ר אדלר לצלמו ולהביאו למכון תצלומי כתבי-היד העבריים.

ג'ק מוצרי (1884–1934), מעשרי הקהילה היהודית בקהיר ומנכביה, התעניין באופן נמרץ בגילוי הגניזה בקהיר בימיו, וכך הוא מספר ('אוצרות חדשים של כתבי-יד יהודים בקהיר' [נוסח עברי של מאמר קודם שפירסם ב-1913], *מזרח ומערב*, א [תרע"ט–תר"פ], עמ' 29):

בשנת 1909 בקר מר ריימונד וייל מפרו וכותב הטורים האלה, עפ"י בקשתו של הפרופ' ישראל הלוי מפרו, בפעם הראשונה את גניזות קאירו העתיקה ו'בסאתין'... או מצאנו שהיו עוד אי-אלו דוקומנטים בגניזה בקאירו העתיקה אשר חשבנו שכבר התרוקנה לגמרי... ונשימם כמובן במקום יותר בטוח מהגניזה. תוצאות חקירות אחרות שנעשו בשנות 1910–1912 ע"י הפרופ' גוטהייל, מר וייל, מר שפירא ואנכי, היו שהריקונו לגמרי את הגניזות ונתגלו תגליות אחרות, גם בבסאתין וגם בקאירו העתיקה ואת כלן אספנו לקולקציה חדשה... במשך י"ב החודשים האחרונים עסק מר שפירא מפריש בחבור קטלוג כתבי-היד האלה... הקטלוג נגמר כמעט ובעוד זמן מה ידפס... מספר קטעי כתבי-היד היהודיים-ערביים שהוצאו מתחת ערימות-העפר בגניזות קאירו העתיקה ו'בסאתין' עולה לארבעת אלפים בערך.

בשנת 1972 הצליח ד"ר אדלר, הודות לידידותו עם גב' מוצרי, להניעה להסכים שיכוא עמה לבדוק ארגו עץ המונח בביתה, שהביאה עמה ממצרים ושמעולם לא פתחה אותו. אדלר נסע, והתברר שאכן ארגו זה מלא בכתבי-יד; הוא השיג את הסכמתה לצלם את תוכנו במשך עשרה ימים, מאמץ לוגיסטי וארגוני, בעזרת סטודנטים וידידים, הניב את צילום האוסף והעברת הצילומים לירושלים.

בהכנת הקטלוג שלפנינו, שכללה את מלאכת הזיהוי של הקטעים, מיונם וסידורם, השתתפו: פרופ' מ' בית-אריה, פרופ' ש"ד גוטיין, ד"ר א' דוד, פרופ' י' ייבין, א' קופפר, ד"ר מ' עסיס, פרופ' ד' רונטל, פרופ' ע' פליישר, ד"ר נ' וייסנשטרן, ד"ר א' סגל, ב' ריצ'רד ו'י אביבי.

הערכת החומר הכלול באוסף זה, או אפילו שיטת העבודה בקטלוגו, חורגת ממה שניתן לעשות כאן, ואין הסקירה הזו אלא כ'מראה מקום' אני לך. לא תהא איפוא דרך אחת לקורא, אם רצונו להכיר ולדעת אופיו של אוסף זה וטיבו של קטלוג זה, אלא לעיין בו בעצמו, וייהנה מחיבור העשוי ומדפס בצורה נקייה ומאירת עינים, מסודרת ומאורגנת למופת, גם מבחינה גרפית וטיפוגרפית, פרט שאין לזלזל בו ודווקא בהוצאת קטלוגים. זה שלפנינו מהווה ללא ספק הישג נכבד מאוד ומחייב.

A.K. Offenberg, *Hebrew Incunabula in Public Collections* (A First International Census) * in collaboration with C. Moed-Van Walraven * De Graf Publishers, Nieuwkoop 1990 * [2], 74, [2], 214 pp.

הספר שלפנינו הוא ספר נחוץ ביותר, שנתבקש כבר מזה זמן רב. א"ק אופנברג, ספרן היודאיקה בספריית הרחנטיאנה שבאמסטרדם, נטל משימה זו על עצמו, והצליח להעמיד לא רק מילוי חסרון מורגש ותועלת מרובה, אלא גם עבודת מופת ביבליוגרפית, בסידורה המדויקת, ובמפתחות העשירים והמגוונים, ובאינפורמציה הרבה בכל פרט ובכל ערך.

מספר המהדורות של ספרים עבריים היכולות להיחשב בוודאות גמורה, לשיטתו של המחבר, כאינקובולות, היינו ספרים שנדפסו לפני חודש טבת שנת רס"א (1501), הוא 139. כשישים ספרים נוספים, שמחלקם ידועים רק קטעים או דפים בלבד, נחשבים אף הם כאינקובולות, אבל אין בהם וודאות גמורה ואין הוכחות ישירות לכך. מהדורות אלו נדפסו בכ-400 בתי דפוס, שכולם בארצות המזרח התיכון: איטליה, ספרד, פורטוגל ותורכיה. מהם 60% נדפסו באיטליה. הטפסים הידועים כיום, והם שנרשמו בספר שלפנינו, כ-2,000 טפסים של אינקובולות עבריות, המוחזקים ב-153 אוספים ברחבי עולם (1,200 מהם באוספים באירופה, למעלה מ-500 בארה"ב ובקנדה, למעלה מ-200 בישראל ו-4 באוסטרליה).

למבוא מצורפות הרשימות: רשימת האוספים (לפי המיקום לחוד ולפי השם לחוד), רשימה של ספרי יען ועזר, מפתח מקומות, מפתח דפוסים, מפתח כותבים בעברית, רשימת מקורות נדפסים, רשימת הספרים שנדפסו על קלף ומפתח כללי.

מן הראוי להזכיר בעיה חמורה וקשה, היא בעיית המידע על האוספים המוחזקים בידי אספנים פרטיים, שבמקרים רבים אינם מעוניינים שייוודעו פרטים על האוסף שברשותם ותכולתו, מנימוקים שונים. מחמת כך ומחמת התגודות הרבות של הספרים שבאוספים הפרטיים, לא ציין להן המחבר, וחבל. כיוצא מן הכלל ציין המחבר, את אוסף הוואלמדרנה של ג'ק לונצ'ר, ועשה בו שימוש. זאת, הודות לתערוכה ולקטלוג שפורסמו על אודות אוסף זה (ראה במדור זה, בסמוך, סקירה על קטלוג האוסף הזה).

במבוא ניתנת סקירה תמציתית קצרה על אוספים של אינקובולות בתקופות שונות וגלגוליהם, בעיקר על אוספים פרטיים שמצאו את מקום מנוחתם באוספים ציבוריים. בכותבו על תוצאות מלחמת העולם השנייה, הוא מזכיר את אוכדנש של אוספים ומה שאירע להם. לאוסף של הספרייה היהודית בווינה הוא מתייחס כאוסף אבוד ומשומר (ע"פ ה' גולד ורש' בריזמן), אבל לכל הפחות לגבי חלק ממה שהיה באוסף הנ"ל נודע לי כי ניצלו, ואחרים מהם נקלטו באוספים ציבוריים.

איני יודע מה עלה בגורלם של האינקובולות שהיו בספריית הת"ת בליוורנו, ספרייה שחוללה להתקיים, כמות שציין (עמ' 15), אבל לגבי כתביהיד שהיו בספרייה זו, ידוע לי שהועברו לבית הספרים הלאומי בירושלים. עובדה זו אינה ידועה, ומפעם לפעם יש הנואשים ממצאת כתביהיד אלו (מן הסיבות לכך, שרבים מחפשים על כך במכון לתצלומי כ"י שבביה"ס הלאומי, אך שם אין דבר מזה, משום שכתביהיד עצמם מצויים בביה"ס הלאומי!).

אפשר שמבחינה מדעית טהורה יש הצדקה לרדקונו של המחבר להתייחס רק לוודאיים ולא למסופקים, אך מנקודת המבט של הצרכן, של מחפש האינפורמציה, בוודאי היו מעוניינים שיעסוק המחבר וירשום (ואולי במדור נפרד) גם את המסופקים כמו כן כדאי בעתיד לציין לאילו מן הספרים נעשו תוצאות רפרודוקציה, והלא גם למי שאין בידו להיות בעליו של ספר קדמון, או לטרוח אחריו, יש לאפשר לדעת אם בהישג ידו לראות את הספר בדמותו ובצלמו.

רשימה מעודכנת (ע"פ קביעותיו של אופנברג) ומרוכזת של האינקובולות העבריות המצויות באוספים הגדולים בעולם. מצוינים כאן מספר צותקים, ובסוגריים מספר החיבורים.

Amsterdam, University Library	34 (33)
Cambridge, University Library	49 (42)
Cambridge, Mass., Harvard College Library	33 (27)
Cincinnati, Hebrew Union College Library	77 (68)
Copenhagen, Royal Library	50 (44)
Frankfort, City and University Library	64 (49)
Jerusalem, Jewish National and University Library	154 (79)
Jerusalem, Schocken Institute	43 (43)
Leningrad, Library of the USSR Academy of Sciences	66 (40)
London, British Library	99 (86)
London, Valmadonna Trust	39 (37)
Moscow, Lenin Library	38 (27)
New York, Columbia University	28 (27)
New York, Jewish Theological Seminary Library	152 (121)

סקירות ספרים

New York, New York Public Library	36 (36)
New York, Yeshiva University	38 (27)
Ottawa, National Library of Canada	28 (25)
Oxford, Bodleian Library	107 (68)
Paris, National Library	43 (34)
Parma, Biblioteca Palatina	90 (81)
Piacenza, Public Library	32 (29)
Rome, Vatican Library	67 (41)
Strasbourg, National and University Library	21 (21)
Turin, National Library	30 (26)
Vienna, National Library	20 (19)
Washington, Library of Congress	38 (30)

Herman Dicker, *Of Learning and Libraries: The Seminary Library at One Hundred* * The Jewish Theological Seminary of America, New York 1988 * 14, 130, pp.

בספר זה מתאר ה' דיקר, לשעבר ראש שירותי הקוראים שבספריית ביהמ"ד לרבנים באמריקה, את תולדותיה של ספרייה זו, על רקע תולדות בית המדרש, ראשיו ומנהליו. לספרייה זו, שהיא כנראה כיום השנייה בגודלה (ראה להלן, שהיתה לעתים, ראשונה במעלה באוצרות הספר היהודיים) בהחזקת אוצרות הרוח של עם ישראל (למעלה ממאתיים אלף ספרי דפוס וכ-11,000 כ"י), מלאו בשנת תשמ"ח מאה שנים. ללא ספק קיים עניין רב בתיאור דרכי היווסדה, גידולה והתפתחותה, האירועים המיוחדים שבה, כגון השריפה הגדולה בשנת תשכ"ו ותוצאותיה, שכילתה 70,000 ספרים, ופגעה ב-10,000 ספרים נוספים (לא צריך בספר מה היה גורל כתבי-היד בשריפה), במיוחד משום שלא נתפרסמו קטלוגים או רשימות ממה שאצור ושומר בספרייה זו (פרט לקטלוג קטן של אוסף אדלר, שהופיע לפני שנים רבות).

בשנת 1948 היו בספרייה 8,000 כ"י ו-140,000 ספרים נדפסים, כמות שעשתה את הספרייה או לגדולה ביותר באוצרות רוח יהודיים. בשנת 1962 נמסר על 10,000 כ"י ו-200,000 ספרים נדפסים.

חשובים ביותר הגילויים והמסמכים שבנספח A, מאת ד"ר מיכאל סטניסלבסקי, מרצה להיסטוריה באוניברסיטת קולומביה שבניו-יורק, על אודות העיסקה שנעשתה בין ביהמ"ד לרבנים ובין מטילדה, אלמנתו של הברון רוד גינצבורג, לגבי אוסף כתבי-היד העבריים העשיר שירשה מבעלה (היו בו בזמנו, וישנם בו גם כיום, למעלה מ-2,000 כ"י עבריים ו-5,000 ספרים נדפסים), שלא יצאה לפרעל.

ידועה יותר העיסקה הדומה, שנעשתה מאוחר יותר, בין קבוצת ידידי בית הספרים הלאומי בירושלים ובין האלמנה מטילדה גינצבורג, ושבניגוד לזו עם ביהמ"ד האמריקאי, אכן נחתמה ובוטלה בפועל. לרוע המזל, פרצה מיד לאחר מן המהפכה הבולשביקית, והספרים, שהחזקו במחסני משפחת פרסיץ, הועברו לספרייה ע"ש לנין במוסקבה; שם הם מצויים עד היום הזה. גם לאחר המהפכה היו עדיין סיכויים להציל את האוסף, ואישים רבים השתתפו בפעילות זו (בניהם היה פרופ' אלברט איינשטיין; חומר רב ומסמכים רבים נשתמרו מפעילות זו בארכיון בית הספרים הלאומי בירושלים). בהזדמנות אחת ניתן היה לשחרר את הספרים תמורת סכום של כמה אלפי דולרים, אלא שלא נמצא הנוף שיהיה מוכן לתת סכום זה (גם לא ההסתדרות הציונית, שנתבקשה לכך!). פרשה זו תוארה בידי ב"צ כ"ץ בספר זכרונותיו, ובחלק ראשון של מאמרו של ד"ר מ' נדב בס' לכבוד ק' וודמן; ההמשך עדיין לא הופיע.

בספר שלפנינו (עמ' 89-106) מתבררים, ע"פ המסמכים השמורים בארכיון הסמינר, הפרטים על המו"מ שננהל בין הסמינר והגב' גינצבורג, שהגיע לידי הסכמה הדדית. החוזה החתום (עמ' 100-102) שנשלח אל הגב' גינצבורג, ששהתה בשווייץ, התעכב בדרכו עקב המאורעות של פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שחלו בדיק באותו שבוע. אירועים אלו געעו מאלכסנדר מרכס לצאת לבדוק את האוסף ולקבלו.

בימים אלו הצליח המכון לתצלומי כ"י עבריים שבבית הספרים הלאומי להשיג, ובתמורה לא קטנה, את הסכמת הספרייה ע"ש לנין במוסקבה להרשות לשלוח לשם צלם על ציודו, שיצלם את כתבי-היד שבאוסף גינצבורג שם. לפי קצב משלוח הצילומים נראה שעד שהדברים יראו את אור הדיפוס יגיעו כל הצילומים לירושלים. ההתדיינות על הבעלות על גוף האוסף מתחין כנראה לימים טובים יותר.

דב שידורסקי, *ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית* * הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ן * 427, [5] עמ'.

עדות לחשיבותו של נושא זה מצויה במה שאין בו. כוונתי לסקירה הקצרה שבפתח-דבר על אודות הספרים שנכתבו בנושא תולדות הספרות, שהראשון בהם הוא מראשית המאה הי"ז (יוסטוס ליפסיס: *De bibliothecis* 1602, *Synagoga*, Antverpiae). והנה, כשם שהחיבור הראשון התעלם כליל מהספרות היהודית, כך נעדר נושא זה כמעט לכל אורך הסיקירה שם. צריך לומר, איפוא, שאכן נפקד מקומה של הספרייה היהודית מן ההיסטוריוגרפיה של הספרות. אין מי שכתב על נושא זה, אף לא מהבחינה הפנימית, היינו ההסתכלות והגישה היהודית לנושא אספנות ספרים. במסורת ובהלכה היהודית תופס נושא זה מקום חשוב ביותר ומעוגן במסגרת של המצוות. החובה לאגור ספרים היא בעצם מצוות עשה, שראשיתה בחובה על כל אדם לכתוב לעצמו ספר תורה (סנהדרין כב ע"ב; רמב"ם, הלכות ס"ת ז א; טושו"ע י"ד סי' רע), ולאחר מכן הורחבה על ידי הפוסקים לשאר כל ספרי הקודש המאוחרים. אף נאסר על מכירת ספרים אלא בשעת דוחק גדול מאוד.

עניינו של המחקר שלפנינו, והוא כמדומה הראשון בתחום זה ובנושא זה, תיאור התנאים והגורמים השונים שהביאו ליצירתן של הספריות הציבוריות בארץ. עיקרו של המחקר ומרכזו הוא, בדרך הטבע, תולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (קריאת השם קדמה לכניסת המלה 'ספרייה' ללשון העברית!), הוגיו ומבשריו (למן הגאון ר' יהושע העשיל לרין מוולוז'ין ומווילנא), מקימיו ומחזיקיו (ד"ר חזנובקי), הלבטים בראשית קיומה של הספרייה הלאומית, גלגוליה השונים ובעיותיה האידאולוגיות, הקיומיות והמקצועיות.

אליהו רפאל מרציאנו, *בני מלכים (תולדות הספר העברית במרוקו משנת רע"ז עד שנת תשמ"ט)* * הוצאת מכון הרש"מ, ירושלים תשמ"ט * 210, [14] עמ'.

לפנינו ביבליוגרפיה מקיפה של הספרים העבריים שנדפסו במרוקו, מקום שאינו בולט במפת הדפוס העברי. הדפוס העברי במזרח, כמו הדפוס במזרח בכלל, לא התפתח ולא התבלט במערכות החיים. הפרט המיוחד למקום זה, והוא דומה כזה לכמה מקומות אחרים במזרח, כתורכיה וארץ-ישראל, שהיהודים היו הראשונים במלאכת הדפוס, עוד בימי ראשית הדפוס בעולם. שלא כמו בתורכיה, לא החזיקה מלאכת הדפוס מעמד לא בארץ-ישראל ולא במרוקו. לאחר שהחלו להדפיס ספרים עבריים בפאס בשנת רע"ז (1517), שאז נדפס האבודרהם על ידי שמואל נדיבות, נדפסו עוד כשישה ספרים בסך הכל עד לשנת רפ"ב (1522), ומאז שבת הדפוס 370 שנה. לאחרונה הן בעניין דפוסי פאס הראשונים ח"ו דימיטרובסקי, שרידי כבלי, ניראק תש"ט, עמ' 44 ואילך. לדעתו נדפסו שם מסכתות נוספות, שאינן ידועות כעת.

בשנת תנ"א (1891) התחדש הדפוס העברי במרוקו, בעיקר בעיר קובלאנקה, שבה נדפסו (כולל עלים בודדים) 689 ספרים, מתוך סך כולל של 973 ספרים ועלים בודדים שנדפסו במרוקו (כוללת גם פאס, שנדפסו בה 124 כותרים). השפעת היעדרם של בתי הדפוס במרוקו ניכרת גם במעמדם של החכמים הגדולים, שרק אלה שהצליחו לצאת לחו"ל ולהדפיס שם את ספריהם נודעו ויצא שמם לתהילה (כגון ר' אהרן בן חיים ור"ח בן עטר, וראה להלן בסמוך בסיקירה על שו"ת ר"י בן עטר).

המפתחות לספר אינם מספיקים ואף לקריים, הן בחסרונות (למפתח שמות מחברים, למשל, יש להוסיף: אוחנא מסעוד [677], אזאורי שלום [97], אליקים ר' משה מאיר חי [108], בן דנאן שמואל 842, 846] ועוד). הן בקיצורים (אין ציון במפתח אלא למקום אחד בלבד שבו נזכר הפרט והשאר צוין: וכו'!), והן בהיעדר סדר פנימי. צריך להזכיר כי בחיבורים ביבליוגרפיים אין המפתחות קישוט וצחצוח בלבד, אלא הם מהווים כלי חיתוי ביותר ומעיקרי החיבור.

יהודית הלר-צוריק, *תולדות ספרות האגרונים (הבריונשטעלערס) העקריים. מאה 16 — מאה 20* * הוצאת פפירוס באוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשנ"א * 324, [4] עמ'.

מחקר מרתק בעולם קסום של 400 שנות 'צירת' אגרונים, דהיינו, ספרי דוגמאות לחיבור איגרות ומכתבים, למן חמשת האגרונים הראשונים שהופיעו במאה ה'ט"ז: *אגרת שלומים* (אוגסבורג רצ"ו/1534); *שכט סופר* (קרשטאט ש"ה/1545); *מגילת ספר* (תוציה ש"ב/1552); *מעין גנים* (ש"ג/1553); *יפה נוף* (תוציה של"ה/1575) ועד *קבוצת התוארים* (סאטומארע תרצ"א/1931) ו*ספר המכתבים* (ת"א תרצ"ו/1938) — מאה ספרים במניין. מהם שבלתיים, בשפה רמה ונישאה ויצחות לשון (כמסופר על ארוסה המשיבה למכתב להט של חתנה, ובמקום מכתב היא מציינת: עיין בעמ' 35 בספר פלוני נלומר, באותו ספר שממנו לוקח מכתבו!). אך מהם היו גם בעלי רמה ספרותית, ומתברר שקטעים מספר כזה, בלשונם, משולבים בתוך

סקירות ספרים

שירי טשרניחובסקי (י'תונתה של אלקה', שורות 27–36, והם מאגרת צו בקרת ספר של מרדכי אהרן גינצבורג, ראה עמ' 313).

לפנינו מחקר ספרותי-ביבליוגרפי, שאף ניתן לקוראו בעניין כספר מעניין לעצמו. אף בימינו, עידן המחשבים, לא נתבטל הצורך בכך, יש מעבדי תמלילים הכוללים 'אגרון' בעברית ובאנגלית, והיינו בריוונשטעלער ישן וטוב, הכולל דוגמאות לניסוח מכתבים פרטיים ומסחריים בתחומים שונים.

Eurasiatica — Quaderni del Dipartimento di Studi Eurasiatica, Università degli Studi di Venezia
* Giulio Buso, *Libri e scrittori nella Roma ebraica del medioevo* * Luise Editore, 1990 * 168 pp.

ג. כתבי-עת, קבצים ומאספים

בית מקרא, כתב-עת של החברה לחקר המקרא בישראל והמחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית * העורך: ב"צ לוריא * שנה לה, חוברת א (קכ), תשרי-כסלו תש"ן * 96 עמ'. * שנה לה, חוברת ג (קכב), ניסן-סיון תש"ן * 96 (197–292) עמ'. * שנה לה, חוברת ד (קכג), תמוז-אלול תש"ן * 96 (293–388) עמ'. * שנה לו, חוברת א (קכד), תשרי-כסלו תשנ"א * 96 עמ'. * שנה לו, חוברת ב (קכה), טבת-אדר תשנ"א * 88 (188–97) עמ'.

נביל, כתב-עת של המרכז העולמי לתנ"ך * העורך: דוד הכהן * שנה לו, חוברת ב (קכט), טבת-אדר א' תשנ"ב * 96 (192–97) עמ'. * שנה לז, חוברת ג (קל), ניסן-סיון תשנ"ב * 96 (193–288) עמ'.

מזירה, ירחון תורני לדברי הלכה ומחשבה ובטאון לבעיות היהדות ולמתרחש בעולמה של תורה * עורך: הרב יוסף בוקסבוים * שנה יז, גליון ט-י (רא-רב), שבט תשנ"א * קלב עמ'. פרסומים חדשים מתורת הראשונים: פסקי רבנו פרץ ואחרים, פסק רבנו עובדיה מגרישט בענין מריטת היונים.

נביל, עורך: הרב יוסף בוקסבוים * שנה יז, גליון יא-יב (רג-רד), אייר תשנ"א * קטז עמ'. פרסומים חדשים מתורת הראשונים: קטעים מפירושי רבינו חננאל לפסחים, פסקי ר"ח ממגידבורג ופסק מהראב"ה.

נביל, עורך: הרב יוסף בוקסבוים * שנה יח, גליון א-ב (רה-רו), תשרי תשנ"ב * קלב עמ'. פרסומים חדשים מתורת הראשונים: ה"רא מגרמיזא, פי' קדום למס' סוכה, שריד מפירוש רמ"ה.

נביל, עורך: הרב יוסף בוקסבוים * שנה יח, גליון ג-ד (רז-רח), טבת תשנ"ב * קכב עמ'. * שנה יח, גליון ה-ו (רט-רי), ניסן תשנ"ב * קכב עמ'. מתפרסם כאן חומר חדש מבית מדרשם של חכמי אשכנז ומתוספות גורניש.

המעין, כתב עת * עורך: יונה עמנואל * מוצא לאור על ידי מוסד יצחק ברייער של פועלי ישראל, כך כט, גליון ג, ניסן תשמ"ט. 72 עמ'. * נביל, כך כט, גליון ד, תמוז תשמ"ט. 80 עמ' (מפתח לשנת תשמ"ט). * נביל, כך ל, גליון א, תשרי תש"ן, 72 עמ'. * נביל, כך ל, גליון ב, טבת תש"ן, 56 עמ'. * נביל, כך ל, גליון ג, ניסן תש"ן, 72 עמ'. * נביל, כך ל, גליון ד, תמוז תש"ן, 64 עמ'. * נביל, כך לא, גליון א, תשרי תשנ"א, 72 עמ'. * נביל, כך לא, גליון ב, טבת תשנ"א, 68 עמ'. * נביל, כך לא, גליון ג, ניסן תשנ"א, 84 עמ'. * נביל, כך לא, גליון ד, תמוז תשנ"א, 80 עמ'. * נביל, כך לב, גליון א, תשרי תשנ"ב, 64 עמ'. * נביל, כך לב, גליון ב, טבת תשנ"ב, 76 עמ'. * נביל, כך לב, גליון ג, ניסן תשנ"ב, 64 עמ'.

מגל, חידושי תורה ומאמרים * בעריכת: הרב משה ריאל והרב אהרן כ"ץ * המכון הגבוה לתורה אוניברסיטת בר אילן * חוברת ז, רמת-גן תש"ן * 6, 170, 4 עמ'.

משתתפים: ד"ר ז' ורהפטיג, הרב מ' ריאל, הרב מ' בטיסט, הרב ש' וייזר, הרב א' כ"ץ, הרב ש"ז פיק, פרופ' ש"י שפרוכר, ד"ר א' ורהפטיג, ע' ורהפטיג, הרב מ' עמאר, א' גוטליב, ד' דוידוביץ, נ' זגרינצ'ני, י"י הלוי, י' יונגסטר, מ' מיכאלי, א' קוסמן, א' קיטאי.

כל דברי תורה שממחי לב, ובמיוחד קובץ, שמתעלה ומתגדל מדי חוברת בתוכנו ובצורתו, המבטא והמציג את פירות תלמודם של רמ"י המכון הגבוה לתורה ותלמידיו. מאז הופעת החוברת שבה צוין מספר התלמידים

במאחיים, גדל עתה מנינם בכמאה נוספים כ"י. ראוי לציין כי בנוסף לרמ"ם ולחלמידיים יש בקובץ דברי תורה גם מחברי הנהלת המכון והמסייעים לו, כד"ר זרח ורדהפטיג, י"ר ההנהלה, ובניו ד"ר איתמר והרב עמנואל, והפרופ' לכימיה ש"י שפרכר, שלא רק עוזרים ללימוד תורה אלא אף עוסקים בה בעצמם ופרי חידושיהם מתפרסם בקובץ.

דוגמא נוספת לחידושו של פרופ' שפרכר (עמ' 67) להבחין בין דינים הנוהגים ביחיד המתפלל לעצמו ובין יחיד המתפלל עם הצבור ובכללו, אפשר למצוא גם בענין חצי הלל הנאמר בראשי חודשים, שלפי הנהוג בחב"ד אין יחיד המתפלל לעצמו מברך על הלל זה, אבל יחיד המתפלל בתוך ציבור מברך ולא רק יוצא מן הש"ץ. מאמרו של הרב ש"ז פיק, 'ביירוים עפ"י כת"י בשיטת רש"י בעניני כישול בשבת' ראוי לציין, על היסודיות שבו ועל השילוב של ביור נוסחאות על פי כתבי יד עם עומק העיון והלימוד בסוגיה. אנב, יש להעיר, כי ר' אהרן הכהן מחבר ספר *ארחות חיים*, לא היה מלונל, וזו טעות שנשתרשה וקשה לעקרה, ואף כי במקום שצוין (עמ' 46 הע' 27), *מאנציקלופדיה יודאיקה*, נכתב בראש הערך: 'מלונל', אין זו אחריות מחבר הערך שכתב בפירוש בפנים כי יחוס זה מוטעה, ואף תולדות הטעות ידועה. ר' אהרן היה, כנראה מן ההבאות של מנהגי מקומו, מנרבנא.

הגיון, מחקרים בדרכי חשיבה של חז"ל * בעריכת: עלי מרצבך ומשה קופל * הוצאת אלומה, ירושלים תשמ"ט * 120, 18 עמ'.

לפנינו בטאון חדש, המוקדש לענייני הגיון (לוגיקה) תורני, הנערך ויוצא לאור על ידי מתימטיקאים במקצועם, מהמחלקה למתימטיקה של אוניברסיטת בראילן. משתתפים בגליון זה 12 אנשי תורה ומדע: ג' אוליק, א' אהרנפריס, ר' ברוך, ד' ווייל, ג' טילור, ע' מרצבך, ד' כגן, מ' קופל, א' קלמן, ע' רחנפלד, צ' מנדלביץ וא' שגיא.

סידרת מחקרים מעניינת ביותר. יש לקוות כי אכן יהיה המשך לבטאון זה ויבואו חוברות נוספות. מעניין במיוחד מאמרו של ד' ווייל 'הגיון ההשלמה של חז"ל וההגיון היווני', המציע פתרון לשאלת המחלוקות ולגישה של 'אלו ואלו דברי אלהים חיים', המנוגדת להגיון הקלאסי, על פי הפורמאליזם הלוגי של הפיסיקה המודרנית. הוא מציע מודל מפורש של מערכת לוגית לא-קלאסית, דוגמת עקרון ההשלמה (Complementarity Principle) של נילס בוהר, הפותח למעשה אפשרות של דר-קיום בין 'תמונות פיסיקאליות' שונות בסתירות הדדיות, שהן נחוצות לתיאור כל ההיבטים הנסיוניים של תהליכים מיקרופיסיקאליים ('קוואנטים'), כגון ההתייחסות לאור כחלקיק או כגל, והשינוי במציאות הפיסיקאלית לאור השינוי ברצון הצופה.

שמעתין * בטאון איגוד המורים למקצועות הקודש במסודות עלי-סודיים דתיים * עורך: דב שחור * גליון היוכל, מס' 100, שבט תש"ן * 420 עמ'.

כתב-עת זה, העוסק בשקר בנושאי הוראת לימודי הקודש, תכנים וערכים, תוכניות ומערכים וכל הקשור למיתודה של מקצוע זה, הפך בשנים האחרונות לבמה המרכזית החשובה ביותר בתחום זה.

חוברת המאה כוללת מאמרים רבים, מעניינים וחשובים. מהם עיונים בגופי הדברים בתג"ך, בתורה שבעל-פה ובבירורי הלכה, ומהם מאמרים יסודיים בתורת החינוך, שנכתבו בידי מורים ותיקים וחוקרים. בתחום האחרון ראוי לציין לשני מאמרים מאלפים: עודד שרמר, 'המורה והתלמיד כ"דמויות דמי" בדיון על הוראת המקרא', וצלה רון, 'הוראת התנ"ך בכיתה הטרונגית בגישה הדיאלקטית'.

מכשיר חשוב מאוד ניתן בחוברת זו: מפתחות לחמישים חוברות *שמעתין* (מס' 50 עד 100), שנערכו בידי מ' זיכל. המפתחות מסודרים לפי אלפא-ביתא של נושאים וערכים, לפי אלפא-ביתא של שמות אנשים ולפי המקורות הנזכרים. עין חטוף במפתחות מלמד הרבה על מקומו הנכבד של כתב-עת זה בתחומי המקצוע, ויש לומר שנודעת לו גם השפעה מבורכת על העלאת קרנו ורמתו של מקצוע זה, ועל טיפוחם ושכלולם של הכלים העומדים לרשות העוסקים בו.

ניב המדרשיה * בימה לדברי הלכה מחשבה חינוך וספרות * עורכים: ישראל סדן, מרדכי ברילב, שמעון וייזר, אלכסנדר קרליבך * הוצאת חוג ידידי המדרשיה בישראל, תל אביב תש"ן * 352, 84 עמ'.

משפע המאמרים בהלכה ובחינוך מעניין מאמרו של בנימין מגנצא, 'עינו של עולם', המסכם את השיטות והנוסחאות של מניין שבעים השמות אשר לירושלים, למעלה ממאתים שמות וכינויים, בשיר נאה ובהקדמה קצרה (עמ' 332-337).

א"ש בגבורות, מאמרים במורשת ישראל ובתולדותיו, מוגשים לכבוד הרב אלכסנדר שפן * עורך: משה חלמיש * הוצאה עצמית (ידידי חתן היובל), ירושלים תש"ן * [2], 310, [2], 38, עמ'. בכמה מן המאמרים יש פרסום של חומר חדש: מאיר בניהו: 'ידעת רבי רפאל מרדכי מלכי על הנחת שני זוגות תפילין [מכ"י]'; מ"ב לרנר: 'דף מתוך ספר לקוטים מן הגניזה'; יהונתן עץ חיים: 'ארבעה קטעים חדשים של הלכות פסוקות "הלכות עירובין" ו"הלכות שבת" מן הגניזה'; י' רפאל: 'דפים מתוך ספר עלום של בעל לבושי שרד'.

ד. מהדורות מדעיות, פרסומים חדשים ואסופות

משנה, מסכת מדות (שיחזור נוסח קדום, ע"פ כתבייד ודפוסים ראשונים עם מבוא, שנויי נוסח, השתלשלות הנוסחים, הערות וסרטוטי המקדש) * ההדיר: אשר זליג קאופמן * הוצאת הר יראה, ירושלים תשנ"א * 102, 8 עמ'.

מהדורה מדעית-ביקורתית של מסכת מדות מן המשנה, ועם זאת מטרה נוספת, לא רק עוד 'דרוש וקבל שכר', אלא הודות למאמצות ששינו מוסדות תבל, הכנת ביוררים לקראת האפשרות לעלות לציון ברינה, לימים שהר הבית יחזור לרשות ישראל. ללא ספק ההתעניינות המרובה בענייני המקדש והלכותיו היא תוצאה של הוכייה בחסדי השי"ת לשוב לכל תחומי ארץ-ישראל, לכל חלקי ירושלים ולכל תחום הר הבית, מקום מקדשינו (כנגדם יש המוכינים להרחיק הרגשות מתודעתנו ולהתעלם מחובותינו, בטענה שהמצב הפוליטי הבינלאומי אינו מאפשר לנו את השליטה המלאה).

פרופ' אשר ז' קאופמן, פסיקאי במקצועו, שפירסם כמה וכמה מחקרים ביהי מקומות ואתרים בשטח הר הבית (כגון: מקום המזבח, שטח המקדש ועוד), הגיע להחלטה הנכונה, שקודם לכל מחקר ולפני כל עיון יש להכין טקסט בדוק ובחון, עד לקצה היכולת האפשרית לנו של המקורות העיקריים שבידינו. כך הצליח להציע עכשיו בפנינו מהדורה מפוארת זו, ששותפו בהוצאתה מיטב אנשי המקצוע. אופיינית ומאלפת הערתו בשבח מעצב הספר בדפוס, ואכן ראוי הוא לשבח זה, שלאחר למעלה מארבעים ישיבות משוחפות, שכמה מהן ארכו למעלה מארבע שעות, למד המהדיר לדעת שעיצוב ספר הוא תהליך מסובך ומייגע (עמ' 18). לוואי יחכמו, ישכילו ויבינו זאת כל העוסקים במלאכת הספר, למן המחברים ועד לאחרון הפועלים.

מאמצים רבים הושקעו במהדורה המפוארת והמהודרת הזו, שכדומה אין דומה לה עד עתה בהידורה ובשפע החומר שנאסף, כולל קטעי גניזה שטופלו ביסודיות רבה (המהדיר טרח לבדוק במקור קטע גניזה השמור בספרייה שבאנגליה, אלא שהטיפול הספריי המשמר כביכול, כבר פגע בו ומנע הפקת כל הנדרש מגוף כה"י).

לגבי שיטתו של המהדיר בהעמדת הטקסט וברישום חילופי הנוסח יש עדיין לדון הרבה. הוא נקט בשיטה האקלקטית (בעמ' 21 ובדין בעמ' 76-77 ציין לביקורת של אפשטיין על מהדורת ספרי דברים ולביקורתו של ר"ש ליברמן למכילתא, אך לא הזכיר את דברי ליברמן בביקורתו, המאוחרת יותר, על ספרי דברים), השנויה במחלוקת עזה. דומה שהמהדיר הלך כאן בדרך קיצונית מדי גם לדעת חסידי השיטה האקלקטית. אינו דומה טקסט אקלקטי, כאשר לצדו מדור חילופי נוסח מלא היכול לתת, לאחר העיון, אפשרות לשחזר את מלוא מסורות הנוסח ולדון בהחלטות המהדיר, לטקסט כזה שאינו מלווה באפראט מלא, והנגו נאלצים לסמוך על שיקולי המהדיר ועל הכרעותיו – וכך נהג המהדיר כאן. נראה לי שהדרך הטובה ביותר היא, מצד אחד, לא להכביד על האפראט, ועל כן לתת בו רק את הנחוץ, אבל לצדף תמיד, ולו בסוף הספר, רישום מלא לגמרי של כל תופעות הנוסח בכל מקורות הנוסח של החיבור, לצורך אותם מעטים שיימצאו מתעניינים בכל פרט שלדעת הרוח נחשב כבלתי נחוץ (ועי' עמ' 24, שהמהדיר היה ער לביקורת זו, ואינו אלא מצפה לביקוש; נראה שאין להמתין לביקוש, ויש בכך חלק מן האחריות המדעית).

תלמוד בבלי, מסכת יבמות, עם שנויי נוסחאות מתוך כתבייד של התלמוד ועם השוואות להבאות מהגמרא בחז"ל, גאונים וראשונים; ועם מסורת הש"ס השלם וציונים לראשונים * כרך א: פרקים א-ג (דפים: ב-לה) * בעריכת הרב אברהם ליס * הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ג * 96, 40, 416, [4], עמ', 38 פקסימיליות.

כנ"ל, כרך שני: פרקים ד-ו (דפים: לה-סו) * בעריכת הרב אברהם ליס * הוצאה כנ"ל, ירושלים תשמ"ו * 32, 464, [4] עמ'.

כנ"ל, כרך שלישי: פרקים ז-י (דפים: סו-צז) * בעריכת הרב אברהם ליס ז"ל * הוצאה כנ"ל, ירושלים תשמ"ט * 32, 412, [4] עמ'.

יש אומרים שמסימני התגליות הגדולות היא התגובה הרווחת בתחילה בשמיעה ראשונה, לומר 'לא ייתכן, בלתי אפשרי'. לאחר מכן, כשהדברים נקלטים ומובנים, התגובה היא 'פשיטא', 'מאי קמשמע לן?', 'כלום אפשר אחרת?'. אולי אפשר לשפץ קצת אימרה זו, שהדברים אמורים לא בתגליות בלבד, אלא גם בדברים חיוניים ונחוצים ביותר. דומה שבעז"ה מתקבלים אנו למצב כזה, גם לגבי הטיפול המדויק והקפדני בהעמדת טקסטים כתובים ונדפסים. היו ימים שבהם היה צורך לשכנע בחשיבות שבבירור נכון ואמיתי של נוסח כתוב ומונח, והוצרכו להביא ראיות מגדולי הדורות על כך (כמו שיעידו ההסכמות הרבות של גדולי הדור ר' יצחק אלחנן מקובנא, ר' יוסף שאול נתנון מלובק, ר' שלמה קלוגר מלובק, ר' שמעון סופר מקרקא ועוד, על מפעלו העצום והגאוני של רבי רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, שהפליא באיסוף הנוסחאות לחלק גדול ממסכתות התלמוד, בירידה לעומקן, ביאורן ובירורן, בבקאות עצומה ובחריפות רבה).

כעת, דומה שהדבר פשוט ואינו צריך לפנים, שהרי מאי אולמא דפוס וילנא על פני דפוס סלאוויטה? ומדוע יפה כוחו של דפוס פיעטרקוב משל דפוס וינה, זיטאמיר, אמשטרדם, פרנקפורט דמיין, קושטא ואיזמיר? שמה תאמר: הנוסח שווה בכלם — די לפתוח דף אחד בכל מקום ולהיווכח שאין הדבר כן. או אולי כלך לך לדרך אחרת ותאמר, שהאחרון בדפוסים — דפוס וילנא — הוא המשובח והמעולה שבהם (ואכן כך הוא מבחינות אחדות); אך אי אתה יכול לומר כן, שהרי פתוחות לפנינו כיום כמעט כל מהדורות הדפוס של התלמוד, והרואה יראה מיד, כמה שינויים יש בין דפוס לדפוס, וכמה מוסיפה אפשרות זו של השוואה להבהרת דברים שנתקשו בהם גדולי הדורות. וכגון מה שהוכיח באופן יפה ומשכנע יצחק רון במאמרו 'מהדורות התלמוד שהגיה המהרש"ל, עלי ספר, טו (תשמ"ח-תשמ"ט)', עמ' 64-104. שם (עמ' 74-76) הראה רון כמה תמיהות מתיישבות לאור הידיעה כי המהרש"ל הגיה במסכת יבמות את דפוס ונציה השני דווקא. הוא קבע שם:

בדק"ס השלם ליבמות חל שיפור בהבנת הגהות רש"ל לעומת כרכי דק"ס השלם הקודמים, לכתובות וסוטה. בכרך זה ניכרת לראשונה מודעות לטופס רש"ל, אף כי לא לטופס הנכון. דוגמא אחת שם מאלפת: ביבמות ח ע"א בד"ו הראשון (רפ"ב): 'יהא תרי קראי קנסיב לה מאי לאו וכו'', והגיה מהרש"ל: 'קראי קנסיב לה מאי לאו כו' כצ"ל'. והעירו בדק"ס השלם: 'בדפוסים חדשים ליה', ושמה תיקנו ע"פ מהרש"ל, שהרי זה לשונו... וזה ממש כמו ונציה. וידוע דמהרש"ל הגיה את דפוס ונציה. ושערו שכונתו להגיה, דבמקום: 'לה' צריך להיות: ל'. ואמנם לא נראה, דזה נגד כל כתיב היד ודפוסים ישנים. וצריך עיון בכונת מהרש"ל. הפתרון הנכון הוא שהמהרש"ל הגיה את ד"ו השני, שבו: 'קראי קנסיב לא מאי לאו וכו'', והתיקן הוא לא/לה, ותו לא מיד.

אמת הדבר, שמקרים יש שבהם אי אפשר להכריע בין נוסחאות חלוקות, וכגון אלו שכבר נידונו אצל הגאונים והראשונים; אך אין זו סיבה שלא לברר מה שאפשר לברר. לגבי המשנה מצינו שכבר בימי האמוראים היו נוסחאות שונות וחלוקות במשנה, והלא לרבי, עורך המשנה עצמו, היו ספקות בנוסח המשנה, עי' עירובין נג ע"ב: 'אמר ר' (לפי גירסת רב שרידא גאון ופירושו, אגרת רב שרידא גאון, מהר' לרין, עמ' 24) מי איכא דשאל להו לבני יהודה דדייקא לישאני: מאברין תנן או מעברין, אכחו תנן או עכחו תנן'. שאלו את בני יהודה והשיבו: איכא דתני מאברין ואיכא דתני מעברין, איכא דתני אכחו ואיכא דתני עכחו. במשנה הראשונה שבמשנה, ברכות א:א, מצינו שהתלמודים מעידים על חילוף נוסח: 'ואילו "אכילת פסחים" לא תני' (ברכות ט ע"א), 'אנן תנינן: "אכילת פסחים", אית דלא תני: "אכילת פסחים" (ירושלמי שם א:א).

רר"נ רבינוביץ לא הספיק לעשות את חיבורו גם לסדר נשים, ומכך התלמוד הישראלי השלם נטל על עצמו את המשימה הנכבדה להשלים את מלאכתו, ולאור האפשרויות של ימינו — בתגופה גדולה יותר ובהיקף רחב, מתוך שאיפה להעמיד דבר שלם ומתוקן עד קצה גבול ידיעותינו כיום. שלושת כרכי דק"ס השלם למסכת יבמות (המצטרפים לשני הכרכים של מסכת כתובות, שני הכרכים של מסכת סוטה, ומסכת נדרים) עידין יגידון, ללא אומר וללא דברים, בלי נשמע — קולם.

הכנת מהדורות מתוקנות (מדעיות, ביקורתיות) היא מן המלאכות הקשות שבעבודה הספרותית ('ספרותית'

היא שם מושאל, מחוסר ברירה, והכוונה לענייני ספר, וקשורה בתחומים רבים ומגוונים, ובפרט במפעל העוסק בתלמוד. יש לאסוף את כל כתבי-היד, שרידיהם והידיעות עליהם; יש למיינם, לסווגם ולקוראם בדקדוק; לבדוק את הדפוסים הראשונים; לכנס את כל עדויות-הנוסח של נוסח התלמוד בהבאות בנאונים ובראשונים, להבין את עניינם ולסדרם באופן המצומצם ביותר והברור ביותר. ועדיין לא הגענו לתיאור מחצית הקשיים והלבטים שבבעודה זו. המפעל שלפנינו הוא אחד ההישגים הגדולים והחשובים בתחום זה, וקשה להפריז בתועלת הרבה שבו ללימוד התורה. כן הושקע הרבה במדור 'מסורת הש"ס' (בכרך ג ניכר שינוי לעומת הכרכים הראשונים, ומדור מסוה"ש הורחב עד לציונים קונקורדנציניים רחבים, כגון 'ותסברא' [סו ע"ב], 'ומה ראית' [ע ע"ב], 'ולטעמך' [עו ע"ב] ועוד) ובציונים לספרים מאוחרים, בהיקף גדול מאוד. אין כאן המקום להיכנס לפרטים, לא לגבי התוכן ולא לגבי השיטה, אך אי אפשר לכבוש הערה אחת. בהקדמה ציינו המהדירים שהפנים הוא על-פי דפוס וילנא, פרט למה שהושמט על-ידי הצנזור. לאור זאת, משונה ומצער הדבר שלא תיקנו בפנים את הלשונות שבאו מידי הצנזור, ושלא אחת גרמו לתקלות אפילו בפירוש ובמסקנות הלכה. כגון: עמ' ע-צא (לרף צא ע"א): 'המרת דת' – 'משומדות', ומובן שכל כה"י ובכל הראשונים (ג"כ בכ"י ובדפ' ישנים): 'משומדות'; והלא המלה 'מומר' על כל צורותיה ונטיותיה היא המצאה של הצנזורה הנוצרית, ובכל מקום צריך להיות 'משומד'. כמו כן נשאר בפנים (עמ' עד): 'במולי עובדי כוכבים', ואילו בכל כה"י: 'במולי אומות העולם'. וכן 'הפקר ב"ד היה הפקר' (פט ע"ב), ואילו בכל כה"י ובראשונים לנכון: 'הפקר ב"ד הפקר'!

דוגמה לתקלה עקב "תיקונים" כנ"ל מצויה בס' הלכות הגר"א ומנהגיו, ירושלים תשל"ד, עמ' קסו, שם דן הר"מ שטרנבוך בשאלה:

שהחתן ר"ל חפשי עד שאוסר היין, ואפשר שאסור לתת לו לשתות היין שנוגע, ואוסרו גם לעצמו מדינא, והרב שנותן לו לשתות מכשילו. ובמכתב שקבלתי ממרן הגר"י קנייבסקי שליט"א מביא מבנו שיח' ראה שאינו אוסר מחולק פו, שרבי כיבד צדוקי בברכת המזון, וע"ש בתוס' שרצה לדחותו, ועכ"פ איך הותר לרבי לתת לו והלא אוסר היין כנגיעתו, ומשמע שלעצמו לא נאסר. ושוב דחה ע"פ החזו"א (י"ד ב ס"ק ט) שאינו אוסר אלא כפורק מעצמו הוראות דו"ל בכל סדר החיים, ולמעשה אינו מכריע בדין זה, ולע"ד יש סברא שצדוקי אוסר כנגיעתו לנו, אבל לא של עצמו לעצמו...

הנהגה, מלבד הקושי שהיה צדוקי בימי רבי, הרי הנוסח 'צדוקי' בחולין שם אינו אלא בדפוסים המאוחרים מבאזל ואילך, ששלטו בהם ידי הצנזור, אבל בכל הדפוסים הישנים ובכתבי-היד, ביעין יעקב, באגדות התלמוד, ובליקוט כ"י, הנוסח: 'מינא' (ראה דקדוקי סופרים שם), והכוונה כמובן לנוצרים, ועליהם אי אפשר לומר את הצדדים לקולא שבחזו"א י"ד ב ס"ק ט!

ספרא דבי רב, והוא ספר תורת כהנים, ע"פ כתי" רומי (אסמני מס' 66, ושנויי נוסחאות משאר כתי"י, קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים, וגם מהבאות אצל הראשונים בצירוף מסורת הספרא ופירושים * מאת אליעזר אריה פינקלשטיין * כך א, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניו-יורק תשמ"ט * [8], 212, [6] עמ', ועוד 32 עמ' צילומים של קטעי גניזה * כנ"ל * כך ד, הוצאה כנ"ל, ניו-יורק תש"ן * [6], 152, [6] עמ'.

הכרכים ב רג (גוף החיבור: ברייתא דר"י, דבורא דנדבה ודבורא דחובה ושנו"ס) הופיעו כבר בשנת תשמ"ג (ראה עלי ספר, טז, תש"ן, עמ' 170-171). עתה לפנינו כך א שהוא המבוא למהדורה זו כולה, והצילומים מקטעי הגניזה של הספרא; וכך ד שכולל את הפירוש הארוך ('שם משמעון'), לחלקים שנכללו בכרכים ב רג. הספיק עוד המחבר, בשנות זקנותו המופלגת לעסוק בהוצאת הכרכים הללו, ולראות בהופעת חלקם בדפוס, בטרום הלך לעולמו לא מכבר.

ר' יצחק אלפסי, **הלכות הר"ף על מסכת פסח ראשון** (פסחים פרקים א-ד, י) * עפ"י דפוס קושטא רס"ט, עם שנויי גרסאות מכתבי-יד ודפוסים ראשונים ועם מבוא וביאור נרחבים * יוצא לאור על ידי הלל היימן * הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תש"ן * [8], 500, 4 עמ'. מחמת התמדת הפלא כמעט התרגלנו אליו. הכוונה לתמיהה, מדוע זה כשכבר חלה התעוררות לעסוק בהדרת ספרי קדמונים, וכאשר תלמידי חכמים מובהקים וחוקרים גדולים מסכימים לכבוש בקרבם את יצו היצירה והחידושים העצמי, הסורו ומתרגש, ולהקדיש את מלוא כוחם וכוח עינם בחיבורים של זולתם – להתקנים, לברר עניינם, לפרשם, לקבוע נוסחים ולהוציאם לאור, לא הגיעה תנועה זו לגדולי חכמינו. ראינו ספרים

וחיבורים, לעתים מדרגה שלישית, שכמה וכמה מתחרים על ההתעסקות בהם, ומנגד אין דורש ואין מבקש לתורם של הגאונים, של רבינו חננאל, של הרי"ף, של רש"י ועוד.

לפנינו עבודה ראשונה על מסכת של הלכות הרי"ף, ובה זכינו לתיאור כתבי-היד המצויים של הלכות הרי"ף (ארבעה-עשר), ולדפוסים השונים וטיבם. עד כמה ידיעות אלו נחוצות ניתן היה לראות לפני שנים אחדות, בהוצאה חדשה של הלכות הרי"ף, על-פי דפוס קושטא רס"ט, שנשכחה ונשמטה מסכת שלמה (עבודה זרה) מן המהדורה, לפי שבטופס שבו השתמשו היתה מסכת זו חסרה, מסיבות מובנות. לאחר שהערנו על כך והדברים הגיעו למו"ל, הלך לברר בספריות שמא מצוי גם טופס עם הלכות הרי"ף למסכת נדרים (! כידוע אין רי"ף למס' זו, והנדפס בהוצאות המאוחרות של התלמוד הוא ליקוט, מעשה ידיו של מחבר לא ידוע, ומצוי גם בכי"י).

ממסקנות מחקרו של ה' היימן ז"ל מתברר שבעיקר נוסח הרי"ף אין למצוא שינויים גדולים, כדרך שמוצאים לפעמים בחיבורים, עד לכדי מהדורות שונות של ספר אחד (כגון הלכות גדולות). הנוסח שבדפוס וילנא הולם ברובן המכריע של הלכות פסחים את הנוסח המקורי של הרי"ף. שני חלקים לספר: נוסח הרי"ף ומערכת חילופי הנוסחאות (עמ' 21-168), וכיאוורים ודיונים במשמעות חילופי הנוסח וכיאוור דברי הרי"ף (עמ' 171-500).

רבי אברהם אבן עזרא, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר * מהדורה מדעית מבוארת, מאת אוריאל סימון * כך א': הושע, יואל, עמוס * הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ט * 332 עמ'.

פירוש ראב"ע ובעיותיהם ידועים למד, וכמדומה שאין לך ספר שצריך יותר מהם, את שני הדברים האלה, היינו: התקנת נוסח מבורר וכוחן על-פי כל מקורות הנוסח, הן שכתבי-יד והן שבדפוס; ופירוש מפולש, על-פי מפרשיו הרבים. בעיקר לפרש את דבריו מתוך דבריו (ר' יוסף בן אליעזר טוב עלם הספרדי, צפנת פענח, מבוא, עמ' 8), משום 'כי דבריו קצרים מאד, והצרכו אנשים לפרש רמזי סודותיו, רבו כמו רבו, זה אומר בכה זה אומר בכה, ולא ראי זה כראי זה, והוציאו דבריו ממשמעם, גם הוסיפו וגרעו, ורובם לא ידעו ולא יבינו, ונטו מקו האמת...' (שם).

ספר זה הוא פרי עבודתו של 'המכון לתולדות חקר-המקרא היהודי' (המקף בא ללמד, כמובן, שמדובר בחקר היהודי!), שמטרתו – הטיפול בפרשנות המקרא היהודית לדורותיה, על-ידי פרופ' אוריאל סימון ועוזריו. חידוש יש במהדורה זו, היא השיטה האחרת, והוא פירוש אחר מקביל של ראב"ע לאותם ספרים, פירוש שעדיין לא ראה אור. דרך העבודה הביקורתית, הטיפול בכתבי-היד, רישום השינויים ודרך העמדתם, נראים עשויים בקפדנות ובשימת לב גם לצורכי הקורא שלא יקץ בהם, ואין כאן המקום לדון בכל זה.

ר' משה בן מיימון, ספר המדע (מספר משנה תורה) * על-פי כ"י חתום בעצם כ"ק, והשגות הראב"ד ז"ל עפ"י כ"י, עם השלמות וצינוני מקורות * ה' יסודי התורה, ה' דעות, ה' תלמוד תורה * עם פירוש יד פשוטה מאת נחום אליעזר רבינוביץ * הוצאת מעלות שע"י ישיבת ברכת משה, ירושלים תש"ן * [18], 500, [2] עמ'.

נג"ל, כך ב: ה' ע"ז וחוקות הגויים, ה' תשובה ומפתחות * עם פירוש יד פשוטה מאת נחום אליעזר רבינוביץ * הוצאת כנ"ל, ירושלים תש"ן * [4], 508, [16] עמ'.

התועלת שבספר זה כפולה בחשיבותה. גוף הספר נדפס על-פי הנוסח המעולה והטוב ביותר העומד כיום לרשותנו, הוא כ"י אוקספורד 577 (המנוח שם למעלה מ-300 שנה! ומצאו מהעיר חלב, העיר שבה דרו מצאצאי הרמב"ם), שנכתב עוד בימי הרמב"ם והובא אל בית רבינו להגיהו מן הטופס המדוקק של המחבר. הרמב"ם אישר בחתימתו על כ"י זה את אמיתות ההגהה הזו: 'הוגה מספרי משה ב"ר מיימון'. לצערנו הרב מכל כתב-יד זה רק את הספרים 'מדר', 'אהבה' בלבד (ספר אהבה ממשנית כבר הופיע ע"י הרב רבינוביץ, מכ"י זה עם פירושו היד הפשוטה, בשנת תשמ"ד, וחלקים של ס' המדע בתשל"ז ובתשמ"ז).

התועלת השנייה היא הפירוש החדש, 'היד הפשוטה', שעיקרו סיכום ובירור מקורות הרמב"ם, ביאורים קצרים בדבריו והשוואות ממקום למקום בדברי רבינו. המיוחד בפירוש שאינו מהלך על דרך החידושים והפולשים, אלא מהווה פירוש רצוף ושוטף, לכל משפט ומשפט ולכל מאמר ומאמר, בעזרת מפרשי הרמב"ם ובעין למדני חודר.

סקירות ספרים

רבינו מאיר מרוטנבורג, **ספר ברכות מהר"ם פסקי הלכות ברכות**, עם הגהות ברכות מהר"ם ותוספת הגהות וקיצור ברכות מהר"ם מכ"י * ערך: שלמה י' שפיצר * נלוה עליו ספר יד יקותיאל, מאת אברהם יונה שווארץ * הוצאת מפעל תורת חכמי אשכנז שלידי מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח * [2], 22, קפח עמ'. 4 פקטימילית.

פנים הספר מבוסס על דפוס ריווא דטרינטו משנת שי"ט, מפני שנושאי כליו של השולחן ערוך השתמשו בו וכל הפניותיהם הן למהדורה זאת. המהדיר השתמש בשמונה-עשר כתבי-יד, וחשוב לציין את ההגהות החדשות על-פי כתבי-יד אלה הנמצאות במדור מיוחד: 'הגהות חדשות'. בספר תוכן עניינים ומפתחות לפי סדר הש"ס והראשונים.

שלא כמקובל בספרים במהדורות היוצאות על-ידי מכון ירושלים, מצוי בספר זה פירוש לדברי מהר"ם, במתכונת דומה לפירוש גדולי תרומה על ספר התרומות. יש מראי מקום והשוואת שיטות, ובצדק קראו לו 'נלוה עליו ספר יד יקותיאל'. על היקפו מעידים המפתחות בסוף הספר: מפתח עניינים, מפתח לש"ס וגו"כ, טור וגו"כ, שו"ע וגו"כ, מפתח משנה ברורה, מפתח שו"ע הרב, ומפתח ספרים הכולל גם קיצור שולחן ערוך.

שלמה זאב פיק

רבנו מרדכי ב"ר הלל, **מרדכי השלם**, על מסכתות ר"ה, יומא, סוכה * מהדורה חדשה ומתוקנת על פי דפוסים ישנים ועשרות כתבי יד, עם ציונים ומקורות הערות וחילופי גירסאות * הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט * [2], 34, [4], רו עמ' *

כרך נוסף בסדרת ספרי המרדכי במהדורה שלמה ומלאה על פי כתבי היד והדפוסים הראשונים (למס' ביצה הופיע בשנת תשמ"ג, ולמס' ב"ק הופיע לאחרונה). מצורף מבוא מאת הרב אברהם חבצלת המסכם את הדברים היסודיים במבנה הספר, והחידושים שנוספו בעריכת הכרך הזה. בשאלה היסודית של המרדכי דאשטרייך או המרדכי הארוך? שהיה בידי הראשונים, והמרדכי דריינטו או המרדכי הקצר? שהוא כנראה יסוד הנוסח המצוי במהדורות הדפוס של המרדכי, יש התקדמות נוספת על ידי ביזור תכונותיהם של כתבי היד ואופיים, והתפלגותם. יש לקוות שעם הופעת מסכתות נוספות של המרדכי, תתבאר יותר שאלת המהדורות. השתתפו בעריכת הכרך הזה: הרב א' חבצלת, ר"ר י' הורביץ, הרב י' פפא, הרב א' הכהן, הרב מ' רינברגר.

ר' יצחק ב"ר אברהם מנרבונא, **חידושי רבי יצחק ב"ר אברהם על הלכות הרי"ף ממסכת חולין** * יוצא לאור על פי כת"י יחידי בעולם * הוגה, הושלם ונערך, בתוספת מבוא, מקורות וביאורים עם ציוני דפי הש"ס * הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט * 20, [2], 160, [2] עמ'.

כמה וכמה פירושים אנונימיים לתלמוד נתגלו ונתפרסמו במשך השנים האחרונות. ארבעה מהם למסכתות מסדר מועד (פסחים, ביצה, מגילה ותענית), ושלשה למסכתות מסדר נזיקין (בבא בתרא, סנהדרין ומכות). כולם נחשבו לחיבורים של תלמידי הרמב"ן לפי שבכולם נזכר הרמב"ן בתואר "רבינו ש"צ". כבר דרשו וחקרו בהם וביהיקם הרבה, והשאלה במקומה עומדת — מי הוא מחברם? אחרי שגילה רמ"י בלוי את החיבור על הרי"ף למסכת בבא בתרא, ובו נקוב שמו וכינויו: 'פירש רבינו יצחק ז"ל מקרקשא', והוכיח (במבוא שם) שהוא רבינו יצחק ב"ר אברהם מנרבונא, ייחס לו את כל שבעת החיבורים הנ"ל, וגם את השיטה בכ"י, היינו הפירוש לחולין.

חלק זה, למסכת חולין, יוצא לאור על-פי כתבי-יד ('יחידי בעולם') שבספריית ביהמ"ד לרבנים באמריקה. במבוא דן הר"ג לזובניק מחדש בקביעות הנ"ל ובמה שכתב הוא עצמו, במבוא לחידושים על הרי"ף למסכת סנהדרין שהוציא לאור. עכשיו, לאור השוואה לחיבור הנוכחי לחולין, היהו מפקפק אם יצאו שני חיבורים אלו מידי אותו מחבר. הריב"א מנרבונא היה מרכזתיו של הרשב"א (מזכירו בשו"ת הרשב"א, ח"א סי' עא), וכנראה מתלמידי הרמב"ן (מלשון המאירי: 'ומתלמידה' [של רבינו יונה והרמב"ן] שמענו שמע הרב ר' יצחק ב"ר אברהם צרפתי אשר חבר פי' הלכות הרב אלפאסי). אמנם מלשון הרמב"ן, שאינו מציין כתלמיד, משמע שלא ראהו כתלמיד, ראה עכשיו בהערותי לסדר הקבלה של רבינו המאירי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 141 הע' תרלב.

מחקרים ומקורות, מאסף למדעי היהדות * ספר ב, כרך א: **המרדכי למסכת קידושין** * מאת יעקב רוט * הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תש"ן * [10], 324, [8] עמ'.

כנ"ל, ספר ב, כרך ב: המדרכי למסכת גיטין והילכות הגט * מאת מאיר א' רבינוביץ * הוצאה כנ"ל, ירושלים תש"ן * [10], 548 (325–872), [6] עמ'.

מהדורה מדעית של ספר המדרכי לשתי מסכתות, קידושין וגיטין, על-פי הדפוס הראשון, קושטא רס"ט, ו-19 כתבי-יד. במבוא נאמר: 'מהדורת המדרכי למסכתות קידושין וגיטין המונחת בזה לפני המעינים מהווה נסיון רציני ראשון לההדיר את ספר המדרכי בדרך ביקורתית מדויקת ומקיפה'. חוששני שהדברים הללו מוגזמים. תמוה שהתעלמו מהדיסטאציה של ד"ר אברהם הלפרין למסכת בבא קמא (באוניברסיטת ברא"ל), תשל"ח, שאגב יצאה לאור עתה שוב בדפוס, על-ידי מכון ירושלים) וממהדורת המדרכי למסכת ביצה של י' הורביץ-י' קלינמן בהוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ג, וכן מהדורה למסכת ראש השנה וסוכה במכון ירושלים. כל הנ"ל עסקו בכתב-היד של ספר זה, וניסו לפתור את בעיית העריכות השונות של הספר (שלפי הנזכר אצל הראשונים היתה עריכה הקרויה מדרכי דיינוס ועריכה בשם מדרכי דאושטרייך). בעיה זו לא נמצא לה פתרון גם במהדורה הנוכחית.

תוספות מהר"ם ורבעי פרץ, מסכת יבמות, עם הערות וכיאוים ומראי מקומות מאת הלל פרוש * הוצאת המהדיר, ירושלים תשנ"א * 18, 246 עמ'.

תוספות אלו, שייחוסן עדיין אינו בטוח לגמרי, הן בעיקרן מתורתם של רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג ורבינו פרץ ב"ר אליהו מקורביל, ונערכו כנראה על ידי תלמיד מבית מדרשם. התוספות יוצאות לאור בפעם הראשונה על-פי כ"י אוקספורד 387 (כולל גם פירוש רש"י למסכת בבא מציעא ותוספות שלנו למסכת בבא קמא).

במהדורה שלפנינו ניכרת הקפדנות שבהעתקה מדויקת של נוסח החיבור (דקדוק לאותיותיו, מחיקותיו והוספותיו); היא מצטיינת בהערות השוראותיות למדניות, המאירות את דברי רבותינו הראשונים, ובתשומת לב מיוחדת לנוסח התלמוד, עד כמה שהוא נוגע לדברי התוספות הללו (דוגמאות לכך ר' במבוא עמ' 11 והערה 13). בתחילה סבר המהדיר כי אין זה כתב-יד המחבר-העורך, מפני מיעוט התיקונים והשינויים כרגיל בכתב-יד מחבר, אך ביטל מחשבתו זו מפני הסיפור של מ' ברלין (מולחין עד ירושלים) על ר"מ אפשטיין שכתב את ספרו ערוך השולחן בטייטה אחת, וממנה נרפס. דומה שאין ראיה מדבר בלתי מצוי לשיקולים של סבירות של הרגל, ועוד מאן יימר שאכן לא נפלו שגיאות ושיבושים שתוקנו, או שלא תוקנו?

רבי יעקב מלובלין ורבינו העשיל מקרא, חידושים על הטור ובית יוסף * מופיע לראשונה על-פי כתב-יד עם מבוא, ציונים והערות על-ידי הרב שמואל דוד מובשוביץ * הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט * 26, 326 עמ'.

במבוא יסודי מאת הרב דניאל שוורץ, הועלו דמויותיהם של שני חכמים גדולים אלו, שהאירו בתורתם את ארץ פולין בין השנים ש"כ/1560 – ת"ד/1644 ושנ"ה/1595 – תק"ד/1704. ר' העשיל נתפרסם בחריפותו המיוחדת, עד שנעשה כסמל לחריפות ולהברקות מחודדות. הוא היה רבם של גדולי הפוסקים, ר' שבתי כהן בעל הש"ך ור"ש בעל הבית שמואל. המיוחד שבהם שעל אף חריפותם המופלגת זכו לשבחים גם מפי מתנגדי הפלפול והחילוקים, כר' יאיר בכרך, בעל שו"ת חוות יאיר: 'דוקא כשהחילוק משוכלל על קושיות ותירוצים אמיתיים כאשר שמעתי שכך היו החילוקים של הגאונים מו"ה יעקב ובנו מו"ה העשיל'.

ספר מהרי"ל – מנהגים של רבינו יעקב מולין זצ"ל, ההדיר וערך: שלמה י' שפיצר * הוצאת מפעל תורת חכמי אשכנז שליד מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט * 64, תרע"א, [3] עמ' 6 פקסימיליות. הופעת מהדורה חדשה של ספר מהרי"ל היא חג לספר העברי. בשנים האחרונות היה כמעט בלתי אפשרי להשיג מהדורה כל-שהיא של ספר חשוב זה. כעת זכינו למהדורה משובחת, המצטרפת ליתר ספרי מפעל תורת חכמי אשכנז שליד מכון ירושלים: ספרי המנהגים למהר"ק, להר"ש ולרב אייזיק טירנא ושני כרכים של שו"ת מהרי"ל. שמענו כי מהדורה זאת כבר אזלה, ומהדורה שנייה מתקנת נמצאת בהכנה לדפוס.

הכנת הספר לא היתה קלה. נבדקו עשרים ושנים כתבי-יד המכילים את החיבור כולו או רובו. בדיקת כתב-יד אלה הוכיחה את קיומם של שישה ענפי נוסח שונים. מהדורה זו מבוססת על דפוס ראשון (סביבות שט"ז) עם רוב הדפוסים האחרים, במיוחד דפוס הענווא משנת שפ"ח. כך נשאר הספר במתכונת המוכרת מאז. עיקר השימוש בכתב-היד מופיע במדור שינויי נוסחאות. כמו כן סודר הפנים לפי סימנים בתוך כל פרק ופרק על-פי כתב-יד מסוימים, וזאת כדי להקל באיתור ההלכות.

סקירות ספרים

בנוסף לתיקונים שיבואו במהדורה הבאה (לדוגמה, עיין במאמרו של רד"צ הילמן, *צפונות*, ט [תשנ"א], עמ' נב-נח), מבטיח המהדיר כך של מבוא (דומה למבוא לספר הראב"ה), ובו ירחיב את הדיבור על תולדות המהר"ל, משפחתו ובני דורו, דרכי הפסיקה שלו, השפעתו על דורו ועל הדורות שאחריו. כמו כן יכלול כך המבוא דיון על המהדורות השונות והיחס ביניהן.

בינתים ניהנה מן הספר במתכונת השימושית החדשה. בספר יש מפתחות לפי פסוקי תנ"ך, בבלי, ירושלמי, ראשונים, רבותיו ובני דורו, מקומות, תאריכים ולעזים. בתחילת הספר יש תוכן עניינים מפורט, וכעת מונח לפנינו ספר פתוח, שכל לומד יוכל להשתמש בו ולמצוא חפץ לכו על-ידי בדיקת רשימת הנושאים או על-פי מפתח לפי סדר הש"ס.

שלמה זאב פיק

רבי יהודה בן עטר, *שאלות והשובות ופסקים, אורח חיים ויורה דעה* * ערך והוסיף מבוא, מראי מקומות, ציונים, הארות ומפתחות: משה עמאר * הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט * 54, 168, 70 עמ'.
ר' יהודה בן עטר (תט"ז/1655 – תצ"ג/1733) מפאס היה מגדולי החכמים והפוסקים שבמרוקו. רק עכשיו מופיע לראשונה חלק ראשון מספר תשובותיו, ואף זה מלוקט מתוך עשרות קבצים בדפוס ובכתב-יד. איתרע מזלם של חכמי צפון אפריקה, ואלה שלא יצאו בעצמם לארצות אחרות, שם היו בתי דפוס, והדפיסו שם את ספריהם, חיבוריהם ויצירותיהם שנשארו טמונים וגנוזים, ואף לא נודע על מחבריהם. נראה שצודק המהדיר, הרב משה עמאר, העושה גדולות בחשיפת גנוזות חכמי מרוקו ובהוצאתם לאור, שיש ללמוד מאלה שנדפסו ספריהם על חכמים אחרים שנשארו במקומם ושלא היה בידם לדאוג בעצמם להדפסת ספריהם. מן החכמים הידועים שנתפרסמו הם וספריהם: ר' אברהם אזולאי, בעל *חסד לאברהם* ו*אהבה בתענוגים*, שעלה מפאס לארץ-ישראל בשנת ש"ס; ר' אהרן בן חיים, שעזב את פאס והלך בשנת שס"ח לוונציה להדפיס את ספריו *קרבן אהרן*, *מדות אהרן*; ר' יעקב חאגיז, שיצא מפאס בשנת ת"ח והדפיס בוירונה את פירושו למשנה, *עץ חיים*, ועוד ספרים; ור"ח בן עטר, בעל *אור החיים*, שיצא את מרוקו בשנת תצ"א. מה רבה, איפוא, השפעת הדפוס על היצירה התורנית וחכמיה, ועי' בסמוך בעניין הספר בני מלכים, ביבליוגרפיה של הדפוס במרוקו.

חמשה חומשי תורה, בראשית, עם תרגום אונקלוס ופירש"י, ועם פירושי רבינו יהונתן * הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תש"ן * 18, [4], 442 עמ'.

במסגרת מפעלי מכון ירושלים קיים מפעל תורת רבינו יהונתן, שמטרתו להוציא לאור את ספרי ר' יהונתן אייבשיץ וכתביו, הן אלו שכבר יצאו לאור וזקוקים לההדרה מחודשת, והן ספריו הרבים שעדיין לא ראו אור עולם. רבים הם כתבי-היד מתורתו של ר' יהונתן, המצויים בספריות תבל. שני חידושים עיקריים בהוצאה לפנינו, שהיא ריכוז וכינוס חידושי ופירושי של ר' יהונתן לתורה, מכל ספריו שבדפוס ושכתב-יד – הוספת קטעים רבים וחדשים השתמשו בכשלושים כתב-יד, איסופם של כל הפירושים לפונדק אחד, וסידורם בפירוש אחד, רצוף ומקיף. הפירושים סודרו בשני מדורים, ובהתאם לאופים, האחד 'תפארת יהונתן', על דרך הפשט והדרוש, והשני 'דברי יהונתן', בדרך הפלפול העמוק והמקיף בחריפותו ובכביאותו.

השתתפו: הרב י"ש ארנפלד, הרב מ"א שקופ והרב יא"א למברגר, שעסקו גם בבירור הנוסח ובתיקון ובהוספת מראי מקומות וציונים. גם צורתו החיצונית נאה, תורה מפוארה בכלים מהודרים.

ה. הלכה מנהג הגות תולדות ישראל ספרות מדע ומחקר

תלמוד בבלי, מסכת בבא מציעא, פרק ששי: השוכר את האומנין, מהדורה על דרך המחקר עם פירוש הסוגיות * על-ידי שמא יהודה פרידמן * הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ירושלים תשנ"א * [10], 422, [6] עמ'.

על אף התרחבות מדעי היהדות והמחקר בספרות התלמודית והרבנית, עדיין מעטים מאוד העוסקים בתוך תוכנם של התלמודים. גם גדולי החוקרים רוב דבריהם בספרי התנאים או בתקופות הקדומות. מאלה שעסקו בגופו של התלמוד בדור האחרון: ר"נ אפשטיין, ר"ח אלבק, ר"א ווייס ורא"ש רונטל. אי אפשר לדון כאן בטיבן של שיטות מחקר, בחשיבותן, בתועלתן ובהישגיהן, כי אם לציין את ייחודו של מחקר זה.

לפנינו חלק הפירושים בלבד, וחלק הנוסח עדיין לא הופיע, רוב הפירושים מבונים ומיוסדים על-פי חומר הנוסח שנאסף למהדורה זו, בחן ומדוקדק, הן מצד העמדת הנוסח, הן מצד הלשון והן מצד ההשפעה ההדדית על פירושי הסוגיות. הדבר הוא כעין גלגל החור, שלעתים הפירוש קובע את הנוסח ולעתים הנוסח קובע את הפירוש. עיקרו של לימוד זה, על פי הגדרתו הקולעת של פרופ' רא"ש רחונטל: 'לימוד מפולש' (בהשפעת הלשון האשכנזית-יהודית: 'דורך און דורך'), או 'לימוד כוללי', שמשמעו שאי אתה יכול להעמיד פירוש טוב עד שייבדקו וייבחנו הדברים על-פי כל המיתודות וכל הצדדים האפשריים. לא יהיה קיום לפירוש שיפרש רק את תוכן הדברים ויתעלם מהצדדים האחרים, כשם שאי-אפשר לפרש את הנוסח בלבד, את הרקע היראלי בלבד, את המבנה הספרותי בלבד, את דקדוק הלשון בלבד או את השיקול ההיסטורי בלבד, שכל אלה נידונו לכשלוך. ושוב בלשונו: 'איך לך מברא אל התלמוד אלא בתלמודיות'. 'כוליות' – בהבנה, בלשון, במחקר, בידי מקיף, ובלימוד מעמיקה, ובשימוש בכל מסורות הפירוש ואוצרות הלימוד של החכמים מראש ועד הנה.

הפירוש שלפנינו מצטיין בתכונה זו, ברבגוניות ובכוליות, מאיסוף עדי הנוסח וכיורוי הנוסח ועד לשימוש בכל ספרי הראשונים והאחרונים, כולל ספרות המחקר הנוגעת בדבר מכל צדיו.

Nathan Aviezer, *In the Beginning...: Biblical Creation and Science* * KTAV Publishing House, Inc., Hoboken, N.J., 1990 * xii, 138 pp.

בתחילת הדברים נזכיר את דברי מורנו הרמב"ם *מורה הנבוכים*, ב:ג [בתרגומו של ר"י קאפח, ירושלים תשל"ב], המביא שלוש דעות בעניין בריאת העולם: דעה אחת הטוענת כי העולם נברא יש מאין; לעומת הדעות האחרות שהעולם נברא מחומר קיים (אפלטון) [וכעין שיטת הרלב"ג בספרו *מלחמות ה'"]; או שהעולם הוא קדמון (אריסטו). בפרק כה, שם, כותב הרמב"ם שהסיבה שלא הסכים לרעיון קדמות העולם איננה מפני הכתובים המורים על חידוש העולם, שהרי פסוקים אלה אינם מוכרחים יותר מן הפסוקים המצביעים על גשמיית הבורא. הסיבה העיקרית לשלילת רעיון העולם הקדמון היא היעדר הוכחה לקדמות העולם, ולכן אין סיבה לעקור את הפסוקים הדנים במעשה בראשית מפשוטם. מעניין כיצד היה הרמב"ם מתייחס לדעות הפיסיקאים בני ימינו, עם מטען ראיותיהן באשר לדרך שבה נוצר היקום. מאז 1946 מביאים מרענים ראיות לאשר את תיאוריית 'המפץ הגדול' כהסבר ליצירת היקום שאנו חיים בו. למעשה, היום, זוהי התיאורייה המקובלת ביותר בין אנשי המדע.*

לאור התיאורייה הזאת מנסה נתן אביעזר, חוקר ומרצה לפיסיקה, לחזור וללמוד את הפרק הראשון בספר בראשית, ולפרשו בעזרת הדעות המקובלות היום במדע הפיסיקה. לדעתו, תיאור מעשה בראשית שכתובה תואם להפליא את התיאוריות החדשות של אנשי המדע. נראה לי שהפרק המרתק ביותר בספר הוא הפרק הראשון על בריאת האור ופירושו לפי הממצאים המודרניים. על גילוי 'אור' זה קיבלו שני פיסיקאים אמריקאים את פרס נובל לפיסיקה.

נחזור לדברי הרמב"ם והיסוד של בריאת העולם יש מאין. כידוע, הרמב"ם תיקן והוסיף את העיקרון של חידוש העולם לרשימת העיקרים בהקדמה לפרק חלק שבפירושו למשנה (עין ריון מסכם בנושא בספרו של מנחם קלנר: *Dogma in Medieval Jewish Thought, From Maimonides to Abravanel*, 1986, עמ' 35 ואילך ובמיוחד הע' 112).

הספר כתוב בסגנון ברור, והמחבר מפרש מושגים מקצועיים קשים בשפת בני אדם.

שלמה זאב פיק

[תוספת מאת העורך: נראה שזו ההזדמנות להעלות על נס את עומק חכמתם וכוח תפיסתם והגינותם החודר של חכמינו במשך הדורות. עיקרי הדעות החדשות לגבי מהות האור והחושך נאמרו כבר על-ידי חכמים קדומים ונסמכו על הכתוב 'ימש חושך' (שמות י:כא), לומר שהיתה בחושך ממשות, שניתן היה למששו, או: 'יבידל אלהים בין האור ובין החושך...', כלומר: שאף החושך נברא, ואינו רק היעדר האור. וכלשון התפילה: 'יצר אור ובורא חושך'. הנה, כבר ר' שמחה ויסל מקלם, תלמידו של ר' ישראל סלנטר ומגדולי המעמיקים בין הוגי תנועת המוסר, כותב בספרו *חממה ומוסר*, ח"א, סי' קפב, להוכיח שיטה זו על פי המצאת החשמל בימיו, ומה שיש להסיק מן הכוח החשמלי על מהות האור, ולבאר על-ידי זה את דעות החכמים שסברו שיש ממשות לחושך. וזו הדעה שנבנית עתה באופן משכנע בממצאים המדעיים האחרונים, כמבואר בספר שלפנינו.]

דניאל שפרבר, *מנהגי ישראל, מקורות ותולדות* * [חלק א]: הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ט * רמח עמ'. * חלק שני: הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א * 14, [2], שכו עמ'.

שתי תועלות במחקר מקיף, מלא וגדוש זה. מצד אחד, הוא דן באופן אנליטי וביקורתי בתולדות המנהגים, מקורותיהם, השתלשלותם, צורתם וטעמיהם, ויחד עם זאת מכונסת בפרקי הספר הזה ביבליוגרפיה עשירה מאד, החובקת את כל תחומי הספרות, מספרות חז"ל, גאונים ועד אחרוני האחרונים, עם ספרות המחקר, הפולקלור ותולדות המנהגים בישראל ובעמים.

מאלף הדבר, וזה הוא מצבה של חכמת ישראל – או, ככינויה החדש יותר, 'מדעי היהדות' – שכרוב התחומים היסודיים, עומדים אנו כמעט בראשיתם. על אף החומר הרב בעניין המנהגים שצוין בהערות לעמודים הראשונים (ט–יט) – עשרות ספרים ומאמרים – ניתן היה עדיין לפתוח בהדעה: 'חקר המנהגים הרי הוא תחום מחקר שעודנו בראשיתו' (עמ' ט). אין ספק שהמחקרים הרבים בשני כרכי הספר הזה מקדמים בצורה ניכרת את המחקר בתחום הזה. הנושאים הנידונים אינם נושאים מסוימים בלבד, שאף בהם העיין והדין מקיפים מאוד, אלא רבים הפרקים העוסקים בחקר היסודות המרכזיים של תורת המנהגות, כגון: תוקפו של המנהג, כוחו וסמכותו, על המנהג בטעות, הפשרה והרצון ליצאת ידי כל הדעות' כיסוד בעיצוב המנהג, ה'חסידות' והחומרא שבמנהג, הישרדותם והיעלמם של מנהגים ועוד.

והואיל ופטור בלא כלום אי אפשר, אציין לכמה תיקונים קטנים. בחלק א (הנני מציין רק לאלה ששרדו גם במהדורה השנייה של חלק זה, שהופיעה בינתיים): עמ' יד סוף הערה 11, יש להוסיף שכן מנהג הספרדים, וכך בסידור נוסח העדה התאכלית. עמ' כז שורה 16: למדת, צ"ל: למדתי. שם שורה 20: קריאת התורה, צ"ל: קריאת ההפטרה. עמ' קט הע' 33, שורה שנייה: יש חסרון בדברים. עמ' קלב הע' 2: אותו ראיון, צ"ל: אותו רעיון. עמ' קלג סוף הע' 7: ביטוי המחורשי, צ"ל: המחודש.

עמ' עד הובא מס' חרדים מעשה על ר' יצחק אבובב מקאשטיליה (בדור שלפני הגירוש), ובהע' 9: 'אמנם לא מצאתי ענין זה במגירת המאור שלו וכו'. ככל הנראה אין הוא מחבר ס' זה, ומחברו היה ר' יצחק אבובב קרם יותר. עמ' קעט הע' 6, ספק אם הדברים ממרן או מהרמ"א, אך אינם הוספה בדפוסים המאוחרים על-ידי מאן דהו, אלא, וכך נזכר בסוף ההערה, מצויים כבר בדפוס של"ח–ש"מ. ההוספות לשו"ע הם עניין גדול, שעתידי להתברר עכשיו בהוצאות החדשות של השו"ע במכון ירושלים ובמכון מורשה להנחיל.

לחלק ב: עמ' קמב הע' 33, אין זה מדויק לומר: 'רק חסידי חב"ד התירו לעצמם להקל קצת בענין מצה שמורה [כמה הוא שיעור 'קצת']?', וסמכו בזה על שלחן ערוך הרב אור"ח תנן יט, שקבע וכו' (על-פי ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות), מפני שאין ללמוד מן ההלכות שבשו"ע, המיוסדות על השו"ע ונושאי כליו, על מנהגי חב"ד, שהם על-פי הנאמר בסידור הרב, ועי' רא"ד לאוואוט בתחילת ס' שער הכולל, המצוה לסיידור תורה אור. לעניין הדין לגבי מנהגי אסרו חג והחומרה שבכעשיית מלאכה ביום-טוב שני בארץ ישראל, עמ' קמט–קנב, נראה שיש להבחין בין חומרות, לבין המובא (שם סוף עמ' קנב) על בעל החזון איש (וכן ידוע על הגרי"ז סולוביצ'יק), מפני שהם חששו לדעת הרמב"ם, שכל מקום שאליו לא באו השליחים בפועל, נתחייב ביום-טוב שני, ונידון ענין זה בספר חזון איש, אור"ח, הלכות יו"ט ס' קלב. ואולי ראוי להזכיר מה שהשיב הגרי"ס הנ"ל לחסיד שראוהו שותה מחוץ לסוכה ותמה על כך, ואמר לו: אני אינני מחמיר, ואיני נוהג בדברים שנאמר עליהם שהם מנהגי המחמירים, אני רק חושש לספיקות שבהלכה. שם עמ' רלג הע' 11 שורה 2: אישון, צ"ל: עישון. עמ' שה ד"ה אמנם: באורך משפט, צ"ל: באורח משפט. עמ' שז שורה 10 מלמטה: מהכל"ח, צ"ל: מהר"ח.

ר' ברוך דב לייבאוויץ, *שיעורי ר' ברוך דב * על מסכתות יבמות, נדרים, גיטין, קידושין וכבא מציעא * נערך וי"ל על ידי ידידיה פרנקל * הוצאת המהדיר, ירושלים תשנ"א * 18, 402, [4] עמ'.*

תורתו של ר' ברוך בער, מראשי הישיבות הגדולים והגורעים של הדור שלפנינו, דור דעה, נתפרסמה בעולם הישיבות על ידי תלמידיו הרבים ועל ידי ספרו *ברכת שמואל*. חידושיו של ר' ברוך בער נתחבבו ביותר על לומדי התורה, השמחים לקראת כל תוספת חדשה מתורתו. ידידיה פרנקל טרח ויגע לאסוף מכתבי תלמידיו את שיעוריו למסכתות הנ"ל, ובעזרת תלמידו חכמים ערכם, הכינם והציגם לאור עולם.

Dov Zlotnick, *The Iron Pillar Mishnah (Redaction, Form, and Intent)* * KTAV Publishing House, New York 1988 * [4], 274 pp.

זהו מבוא למשנה, הדרן בנושאים השייכים למשנה, תולדותיה, התהוותה, אישיה, עריכתה, עקרונותיה ויסודותיה. בידינו כמה וכמה מבואות למשנה. המיוחד בספר זה הוא השילוב בין רמה מתקדמת אקדמית ובין ההגשה העממית היפה גם למי שאינו מצוי בתחומי המחקר, היכול ליהנות כאן מריכוז אותם מקורות המכילים את היסודות העיקריים ליריעת תהליכות התורה שבעל-פה, מסודרים ומבוארים. יחד עם בקיאותו המופלגת של המחבר במשנה ובתלמוד, הוא שולט במחקרים הנוגעים בדבר, במחקר התורה שבעל-פה בכלל ובמשנה בפרט, הן הקדומים והן המאוחרים והחדשים. הנושאים הנדונים כאן: משנת ר' יהודה הנשיא ('רבי'), הטרמינולוגיה שלה, דרכי עריכתה; משנת רבי עקיבא (יסוד משנת רבי), ארגון הדברים במשנה, מסירת התורה שבעל-פה, התנאים, יסודות במשנה (מנהג, תקנה ומעשה), ההלכה על בחינותיה השונות, בני דורו של רבי, האם המשנה ספר חוקים? ועוד.

מאלף העושר בהשוואות לעקרונות הפועלים בשיטות משפט אחרות, כגון הדין במעמדו של 'חדש' ושל 'חידוש', ענייני משפט והלכה, הנטייה גם במשפטי האומות להתבצר במנהגים ובחוקי האבות הקדמונים, ולעטוף את החידוש ההלכתי בלבוש של פירוש לעקרונות הקדומים (עמ' 139–144).

רבי חסדאי קרשקש, אור השם (נדפס על פי נוסח מתוקן ומדויק... מיוסד על ספרי הדפוס וכתבי היד וספרי המחברים האחרונים ועל שקול והכרעת דעתו הרחבה...) * על ידי רבי שלמה פישר * הוצאת ספרי רמות, ירושלים תש"ן * 12, 420 עמ'.

מהדורה חדשה זו של אחד מן החשובים ביותר בספרי המחשבה וההגות בישראל מיוחדת במינה מכמה צדדים. מצד אחד, יש בה נתונים של מהדורה מדעית-ביקורתית, אך בצורתה ובמבנה היא ענין מהדורות ראשית הדפוס, שהמדפיסים והמוציאים לאור עשו פעולות והכנות כשל מהדורות מדעיות-ביקורתיות, אך חוסר הדיווח והמידע על טיב עשייתם ועל מקורותיה סתמו את הדבר, עד שאי-אפשר להבחין בין עבודות מעולות ומדויקות לבין עבודות מרושלות, פוזיות וחסרות אחריות. ראה, למשל, מאמרו הנפלא של הר"ש ליברמן (ש' הויכל לר"ח אלבק, תשכ"ג) שחשף את דרכי עבודתו של המדפיס הראשון של הירושלמי, בונציה, שנת רפ"ג. דרכים אלו נתגלו באמצעות העיון והחקירה במה שאירע למסכת הוריות, שאותו מדפיס כבר הדפיסה בתוך מהדורת התלמוד הבבלי שהדפיס בעצמו כשנתיים קודם לכן, ומכתבי-יד אחר! וכשכא להדפיס את הירושלמי בשלמותו מכתבי-יד לידן הידוע, לא הטריח עצמו להשוות לכתב-היד האחר, ואף לא להעתיק המדפס ממנו. מתברר שבגלל רשלנות זו היתה עבודתו של המדפיס גרועה, מרושלת ולקויה ביותר.

גודלו של ספר אור ה' לא שפר עליו, וכיחס הפוך לחשיבותו הגדולה (רבים רואים בו את הוגה הדעות הגדול בישראל לאחר הרמב"ם). הוא נדפס באופן משובש מאוד, עד שכמעט בלתי אפשרי לעמוד על דעתו (לעמוד על סוף דעתו — קשה מאוד גם בלעדי זאת, וכבר כתבו עליו: 'הטקסט משובש באופן מבהיל עד שלעיתים אין כל אפשרות לפענחו ולהבינו', ש"ב אורבך, עמודי המחשבה הישראלית). ועוד הוסיף הנ"ל:

רבי חסדאי קרשקש הוא הפרי הבשל ביותר של תנועת המחשבה העברית בימי הביניים, ומפעלו הפילוסופי הוא אחד הגילויים הנהדרים של הגאון השכלי-מדעי הישראלי... יצירתו הפילוסופית היא גולת הכותרת של המאמצים השכליים הכבירים שנעשו על ידי הוגי הדעות העבריים במשך תקופה ממושכת... היא התרומה הכבירה ביותר שתורמה תנועת הפילוסופיה הישראלית לאוצר הדעת האנושית. במהדורה שלפנינו הושקעו מלאכה גדולה וחכמה רבה בתיקוני לשונו ונוסחו, בחלוקה לפיסקאות, במיוני המקורות, בניקוד ובפיסוק, פעולות המקילות הרבה על אפשרות הלימוד בו. כפי הנרמז בשער הספר — ושם בלבד! — נעשו הדברים על-פי כתב-היד, על-פי הדפוסים הראשונים, על-פי פירושיהם ומחקריהם של האחרונים ועל-פי 'שקול דעתו הרחבה' של המהדיר.

יחד עם התועלת הרבה שבמהדורה החדשה, מצער הדבר שאת העבודה החשובה ביותר, תיקוני המהדיר, כמעט שאי-אפשר לגלות בעיון שטחי, אלא לאחר דרישה וחקירה רבה. לא נמסרו כל פרטים, לא במבוא ולא בפנים, על המקורות להתקנת נוסח הספר, מהותם וטיבם, על מידת השימוש בהם ועל אופני השימוש בהם. השיקולים וההכרעות נעשו על-ידי המהדיר, ראש ישיבה ודיין, מגדולי ת"ח שבירושלים, בינו לבין עצמו, ואין לנו כמעט דרך להשתתף בהם, אלא אחר חיפוש ועיון מחודש בדפוסים הקדומים ובכתב-היד. בוודאי ניתן לטעון כי גודלו של המהדיר בתורה ובספרות המחשבה וההגות מקנה לו את הזכות בעריכת

סקירות ספרים

מהדורה מתוקנת, אולם עם כל זה אפשר לשאול, האם יתכן להשתמש בזכות זו באופן של שלילת האפשרות מן הלומד והמעייין לדעת את תהליכי ההכרעות? במרוצת הדורות כבר למדנו שוב ושוב על חסרונה של שיטה זו וליקיה. יתר על כן, מן הנסיון וגם מנסיונם של אחרים, קרוב לוודאי שאף המהדיר עצמו יתקשה מאוד לשחזר מחדש, במקומות מסוימים, לא רק את דרכי שיקוליו וטיב הכרעותיו בהעדפת נוסח זה או אחר, אלא גם את העובדות. רצוני לומר, את הנוסחאות השונות שעמדו לפניו, מקורן, משקלן (כתב-יד, ראשונים, דפוס ראשון) וכיצד באלו.

כתוצאה מכך, ברור שגם הערכת עבודת הההדרה נעשית כמעט בלתי אפשרית, אלא לאחר הליכה לאורך כל הדרך מחדש. בקצת מקומות צוינו מלים או משפטים בתוך סוגריים עגולים למחיקה ובסוגריים מרובעים לתוספת, והם מקומות שבהם התקשה המהדיר להחליט ולהכריע בין מסורות הנוסח. דוגמה למקום שבו תלו פירושים רבים והוצאו מסקנות לגבי יחסו של רח"ק לקבלה, והנה עלי-ידי שינוי נוסח קל הדברים מתבטלים. מאמר א כלל ב פ"א, בדפוס הראשון: 'באמר מלא כל הארץ כבודו ירצה כי עם היותו קדוש ונבדל בשלש קדושות שירמזו בהם אל היותו נבדל משלש עולמות הנה מלא כל הארץ שהוא יסוד העיבור ביסודות כבודו'. במהדורה שלפנינו: 'באמרו "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו", ירצה, כי עם היותו קדוש ונבדל בשלש קדושות, שירמזו בהם אל היותו נבדל משלש עולמות, הנה מלא כל הארץ, שהיא יסוד העבור שביסודות, כבודו' (עמ' ע). והכוונה שהארץ עשויה מעפר, שהוא החומר היסודי העבור ביותר מבין ארבעת היסודות של העולם הנברא. ועי' בעמ' רטו, ריז, וריט, שם נותרו לפנינו שני הנוסחים המייצגים בעצם דעות שונות בעניין הבחירה; וכי"ב.

היעדר מפתחות אינו מיקל על השימוש בספר, ויש לקוות כי במהדורות הבאות יתוספו הדברים, הקטנים לכאורה, אך הנחוצים ומועילים מאוד ללומד.

שלום רחנברג, בעקבות הכחזי * (פרקי מבוא למחשבת ישראל) * הוצאת מעלה, ירושלים תשנ"א * [2], 349.

[4]. המסגרת המברחה של ספר זה, הצורנית והתוכנית בחלקה, על הנושאים הרבים והמגוונים, הוא ספרו של רבי יהודה הלוי, ספר הכחזי. בעיקרה זו רק מסגרת בסיסית ונקודת מוצא לדיונים, המחפשים כמעט על-פני כל הנושאים שהעסיקו בעבר ומעסיקים היום את התחום המכונה 'מחשבת ישראל'. מהם נושאים קלאסיים, שההגות האנושית עוסקת בהם מאז ומעולם, ומהם נושאים שהם תולדת מעשיהם ופעולותיהם של בני הדורות האחרונים, כדת ומדע, האדם והקוסמוס, האדם והחברה, ושאר העניינים הקשורים בהתייחסותנו לתופעות הטבע שנתגלו והמתגלות לעינינו בדורות האחרונים.

הדיונים, לגופם ולצורתם, מרתקים ומאלפים באותה מידה שהם עמוקים וחריפים, ובנויים על אדני ההגיון, ובמאמץ לעגן הכל בהבנת האדם ודרכי קליטתו. לפנינו הפילוסופיה בעצמה ובמהותה, ולא מה שקרוי היום פילוסופיה, שבאמת אינה אלא תולדות הפילוסופים והפילוסופיה בדורות עברו. ספר זה פניו אל העם, ואף-על-פי שהמחבר הוא מן האקדמיה, והדברים מיוסדים על-פי העקרונות, הקביעות והמיתודות המדעיות, אין הדברים נראים על פניהם, והם מוגשים בכלים ובלבושים השווים לכל נפש מתלבט ומתעניין.

אברהם יהושע השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות * ספר שלישי * הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תש"ן * 8 [2], 168, [6] עמ'.

עיקרו של חלק זה, דיון בסידרת נושאי יסוד, הקשורים גם לעניינים שנידונו בחלקים הקודמים, והצד השווה שבהם 'אלו ואלו דברי אלהים חיים', ומטרתם לחשוף ולהצביע על גישות שונות לעקרונות היסוד המצויות בדברי חז"ל והקדמונים, גם כאשר הדעות לא זו בלבד שהן שונות, אלא אף מנוגדות זו לזו מן הקצה אל הקצה — כולם דברי אלהים חיים.

יצחק יוסף כהן, חכמי טראנסילוואניה (ת"צ-תש"ד) * חלק א: פרקים בתולדות יהודי טראנסילוואניה, חכמיה והיצירה התורנית בה. חלק ב: חכמי טראנסילוואניה וחיבוריהם * הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט * 298, [4], 280, [6] עמ'.

מפעל אנציקלופדי מקיף לתולדות יהודי טראנסילוואניה, חכמיה, חיבוריהם ויצירותיהם. חבל ארץ זה היה בשליטת הממלכה האוסטרית-הונגרית עד תום מלחמת העולם הראשונה. מאז ועד עתה הפך להיות חלק מרומניה.

בספר זה נכללו שמויתיהם של למעלה מ־800 רבנים, דיינים, אדמו"רים, ראשי ישיבות ומגידים. כמדומה, וכך אף עולה מן ההקדמה, שאילמלא עבודתו של יצחק י' כהן במשך עשרות שנים בבית הספרים הלאומי בירושלים, ייתכן שאף פרק הזמן של שלושים ושלוש שנות עבודה על החומר לספר זה לא היה מספיק להעמיד מפעל כזה.

הערה קלה, שהיא ממש מבוטלת לעומת השפע העצום שנכלל בספר זה, לדברי המחבר בעמ' נה, בערך על הרב ר' אברהם יצחק שטרן מהעיר ס"ט אנה. הרב שטרן הוציא לאור בשנת תרפ"ו ספר בשם ראשי תיבות (רשימת ראשי תיבות הרווחים בספרות הרבנית ופיענוחם). בהע' 35 כתב המחבר: 'על ספר זה יצאו עוררין, והמחבר הוחשד בהעתקת ספרו של מאיר היילפרין, הנוטריקון, הסימנים והכינויים (וילנא תרע"ב). אך נראה שאין הדבר כן. נפתלי בן מנחם (מספרות ישראל בהונגריה, עמ' 206) מעיד שספרו של היילפרין מעולם לא היה למראה עיניו של ר' אברהם יצחק שטרן ולא ידע כלל על קיומו. והדבר מסתבר. מצער לומר, אבל הדבר אינו מסתבר. דבריו של נ' בן מנחם אינם עדות כמובן, ואינם יכולים להיות עדות, הוא אינו אלא מספר מה שמעו משכן, ולא בדק בעצמו. מי שהעלה את החשד היה ר' מיכל רבינוביץ, חכם חשוב, חתנו של מאיר היילפרין ממינסק, ואם כי לא ציין שם הוכחות לכך, מצויות הוכחות רבות לכך שאין ספרו של שטרן אלא העתקה עיוורת מספרו של היילפרין (שפע רב של הוכחות כאלה במאמרו של ר' שמואל אשכנזי, שיתפרסם בעז"ה בגליון הבא של עלי ספר).

ספר זה הוא הישג כפול — הוא מהווה אוצר ביוגרפי מקיף וממלא מאוד, ויחד עם זה הרי הוא ביבליוגרפיה מעולה ביותר ליצירה העברית הענפה בתחום זה ובזמנים הנקובים לעיל. גם בצורתו ובעריכתו הספרותית והטיפוגרפית מצטיין ספר זה, שהוא מן הנאים והמצלחים שהופיעו בשנים האחרונות.

דב סדן, ש"י עולמות (י"ב מחקר פולקלור) * ערך והוסיף אחרית דבר: דב נוי * הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ן * [2], 203, [3] עמ'.

אסופה זו כוללת מחקרים שפורסמו לפני כן, נבחרו בידי המחבר, נוסחו על-ידו מחדש ועובדו במיוחד. לא הספיק המחבר לראות בהופעתה, וסגר יומו בראשית תש"ן. אסופה זו דוגמה נאה היא לתרומתו של דב סדן לתחום הפולקלור היהודי, שרק חוקר בשיעור קומתו יכול היה להעלותו לרמה מדעית. כבר תמה פרופ' א' אפסטיצור למקרא דברים שכתב סדן על הוצאת הראבי"ה שלו, ושאל את דב נוי, על שום מה עוסק ת"ח חשוב זה ב'פכים קטנים'. תמיהה היא, ובמקומה עומדת (גם לאחר 'תשובתו' של דב נוי, עמ' 188).

יהושע ליברמן, תחרות עסקית בהלכה (ניתוח כלכלי של דיני הסגת גבול) * הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ט * 143 עמ'.

מחקר זה מעניין ומאלף מכמה בחינות. מבחינת עמדת ההלכה וחכמי ההלכה, לאורך התקופות השונות ובמקומות שונים ומגוונים (לרבות גילוי קודם ונסיות אצל ראשונים באשכנז לעומת ראשונים בספרד וכיו"ב באחרונים), כלפי ההתרחשויות בעולם הכלכלה והמסחר; מבחינת תרגום בעיות ושאלות בטרימינולוגיה ההלכתית להגדרות הנהוגות במדעי החברה והכלכלה (בגן: תחרות ייצור [מוכרים], תחרות כניסה, תחרות בתצורות [קנינים], תחרות שליטה, ור' מבוא שם עמ' 16 סעיף 3), ומבחינת השימוש השיטתי בספרות השו"ת, בעזרת ובאמצעות פרויקט השו"ת הממוחשב שבאוניברסיטת בר-אילן.

לצורך מחקר זה נסרקו מאה וארבעים ספרים שנקלטו בפרויקט עד לשנת תשמ"א. הסריקה הניבה (יחד עם השלמה ידנית, שהקיפה חמישים ספרים נוספים) מאה ועשרים תשובות בקירוב, המלוקות מתוך כששים ספרי שו"ת, למן המאה ה"ב (למעט תשובות העוסקות בתחרות שבין כלי קודש ולמעט פסקי דין רבניים) ועד ימינו. אף-על-פי שהיקפו של המידגם הוא נרחב ומייחד את העבודה הזאת מקודמותיה (הן בהלכה והן בכלכלה, ע"י עמ' 9), מכל מקום, אולי זו הזדמנות לבטא את האכזבה והצער מהקפאון בפיתוחו ובהרחבתו של פרויקט השו"ת. נראה שפרויקט זה הוא אולי החשוב ביותר, המפורסם ביותר והמלהיב ביותר בימינו, ככלי עזר עצום לתועלת ולקידום הלימוד, העיון והמחקר במקורות ספרות ישראל לדורותיה. דומה שאילו רק נשמר הקצב הנאה של הימים הראשונים שלו, היינו יכולים ליהנות כיום ממאגר אדיר של תורת ישראל וחכמתה, מחקרה ותולדותיה, כתביה ורשימותיה ורשימות ספרי ישראל בכתבי-יד ובדפוס — מאגר של חכמה ודעת שהיה פותח תקופה חדשה בלימוד ובעיון ומביא לתנופת יצירה. חבל חבל על שמש גדול שחסר מן העולם!

פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח-אירופה ותרבותם * יחידה 1-2: היישוב היהודי בפולין – יסודות גיאוגרפיים, דימוגרפיים ומשפטיים * מאת משה רוטמן * הרצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשנ"א * 120, 4 עמ', 6 פקסימיליות.

נגיל, יחידה 5-6: תורה ותעודה – עולם התורה בפולין * מאת דוד אסף * הרצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תש"ן * 110, 4 עמ', 6 פקסימיליות.

סוג מיוחד זה של ספרים, על דרך התהוותם, תבניתם וצורתם, כבר קנה את מקומו בתחום ספרי המדע, הלימוד וההוראה, בעשרות הספרים שהופיעו בדרך זו. הם מאירי עינים ומשמחי לב, בארגון החומר, בצורת הגשתו, בעיטורים ובהמחשות, ובחומר החיני המצורף אליו, לרוב בשלמות. מצד אחד, בסוג יצירה זה אין נדרשים חידושי מחקר ולא חידושים, אך מצד שני, יש להקפיד בהם הרבה יותר על הדיוק, על הכהירות, על ההיקף ועל חלוקה נכונה של חלקי הנושא, ועל ההדגשים וההערכות.

הלהיטות הרבה והאמצעים השופעים בשנים האחרונות של חקר תולדות היהודים במזרח הסיחו את הדעת מחקר תולדות היהודים במערב ובאירופה, משל שם כבר אין מה לעשות. וכמוכן, אין הדבר כן, וחוששני שהמצב רחוק הרבה אפילו מהצרכים המינימליים. יחידות אלו עשירות היטב, ומסכמות יפה את ידיעותינו על יהדות פולין ועל עולם התורה בפולין לתקופה הנידונה. מכל מקום מרגיש אני חובה להעיר, לגבי פרטים אחדים ביחידה 5-6. ישנו עיוות בהצגת דמותו של המהרש"ל, שאפשר שהוא הגדול שבגדולי התלמוד וההלכה במאה ה' בפולין, ואולי בכל מקום, כרב, ראש ישיבה, יוצר, מחבר ופוסק. עדיין לא זכה חכם זה להערכה נכונה על חלקו בהעמדת נוסח התלמוד (חכמת שלמה), ועל מקומו במסורת ההלכתית (ים של שלמה, עמודי שלמה ושו"ת). צריך להרגיש שפרט לרש"י (והוא כנראה היחיד בין הראשונים), שנודעה לו השפעה רבה על נוסח התלמוד בכתב-היד, המהרש"ל הוא כנראה היחיד שהשפיע השפעה רחבה כל כך על נוסח התלמוד בדפוס. הוא היה מתקיפי הדעת אך לא בעל 'אופי תוקפני' (עמ' 26), לוחם במלחמתה של תורה אך בשום אופן לא 'איש ריב ומדון' (שם), סבל ולעתים הגיב והשיב אך לא היה 'איש קשה ומר נפש' (עמ' 31). השגיאה הזאת חוזרת אצל רבים מן ההיסטוריונים, המבקשים ללמוד מאופי ומזאנר כתיבה ספרותי, דרכו והתלהטותו, על אופים של הכותבים. בטעות זו יכול ליפול בנקל מי שירצה ללמוד, למשל, על אופיו של ר' ישראל מאיר הכהן מראדין בעל החפץ חיים והמשנה כוונה מלשון מכתבים מסוימים שבהם יצא בקריאה לזהות לתקן פגמים ועולות בענייני השעה.

ר' יחזקאל לנדא, שו"ת נדע ביהודה השלם, אור"ח (מהדורה קמא, מהדורה תניינא ותשובות נוספות) * ע"פ השוואות לכל מהדורות הדפוס והשלמות מכ"י, עם הוספות מראי מקומות צינים ומפתחות, ועם ליקוטי הערות (הגהות והערות מספרי הגדולים שדנו בדבריו ומכתב-יד) * השתתפו בעריכה: רא"מ ברוק, ר"י ברים, ר"ד פרוינדליך, ר"מ אונגפלד, רה"א דוד, ר"א רייזמן ור"ג שוב * הרצאת מכון ירושלים, ירושלים תש"ן * 32, 518 עמ'.

טוב הדבר שיחד עם המאמצים להוציא גנזות ונשכחות לאור עולם, אין מכון ירושלים מזניח את המפורסמות, שלרוב פרסומם ההעלם מצוי בהם. אף באלה יש צורך בפנים חדשות ובלבדשים נאים, כגון עריכה לפיסקאות ותיקון מראי המקומות, הפיסוק וכיו"ב. במיוחד חשוב מדור 'ליקוט הערות', בו ניתן הרקע הרחב לכל תשובה ותשובה בספרי הזמן, והדיונים בדברי הנודע ביהודה בספרי הגדולים שלאחריו. מלבד הצורך במדור כזה לגופו, מרשימה ביותר התופעה, עד כמה לא יד ספר זה משולחנם של מרגן ועד כמה הרבו לעסוק בו ובכל דבר ודבר שבו. יש לזכור שספר זה אינו ספר שו"ת בלבד אלא ממיטב מורי הדרך בלימוד, בהעמקה ובעיון המופלג והמקיף ברמותיו הגבוהות ביותר.